

Р. Әлмұханова, Е. Раушанов, Е. Омарханов

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ

Жалпы білім беретін мектептің
жаратылыстану-математикалық
бағытындағы 11-сыныбына
арналған оқулық

11

*Қазақстан Республикасы
Білім және ғылым министрлігі бекіткен*

Алматы

«Жазушы», 2020

ӘОЖ 373.167.1
КБЖ 83.3 (5Қаз)я72
Ә 54

Шартты белгілер:

 БІЛУ	 ТАЛДАУ
  ТҮСІНУ	 ЖИНАҚТАУ
   ҚОЛДАНУ	 БАҒАЛАУ
 <i>Назар аудар!</i>	
 <i>Артық болмас білгенің</i>	
 <i>Оқу сауаттылығы</i>	
 <i>Оқушы күнделігі</i>	
 <i>Сөйлем</i>	
 <i>Ғаламат</i>	

Әлмұханова Р.

Ә 54 **Қазақ әдебиеті.** Жалпы білім беретін мектептің жаратылыстану-математикалық бағытындағы 11-сыныбына арналған оқулық / Р.Әлмұханова, Е.Раушанов, Е.Омарханов. – Алматы: Жазушы, 2020. – 248 бет.

Оқулық Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі бекіткен әдеби шығармаларды ғана қамтиды.

ISBN 978-601-200-696-4

ӘОЖ 373.167.1

КБЖ 83.3 (5Қаз)я72

© Әлмұханова Р., Раушанов Е.,
Омарханов Е., 2020

© Жазушы баспасы, 2020

Барлық құқығы қорғалған

Басылымның мүлкітік құқығы

Жазушы баспасына тиесілі

ISBN 978-601-200-696-4

АЛҒЫ СӨЗ

Құрметті оқушылар!

«Қазақ әдебиеті» оқулығы сендерге сенімді дос бола алады. Өйткені сендер тарихтағы оқиғалар мен тұлғалар туралы көп білетін боласыңдар. Сендер ақпарат алып қана қоймайсыңдар, көркем оймен көмкерілген туындылар арқылы таным көкжиектерің кеңейе түсетін болады. Ұлттық және адамзаттық құндылықты бағалай білуді үйренесіңдер.

Сондықтан өздеріңе арналған 11-сынып оқулығында бірінші бөлім «Кеңістік пен уақыт» деп аталып, мұнда қазақтың көрнекті жазушысы Оралхан Бөкейдің «Атау-кере» повесі мен ақын Жарасқан Әбдірашевтің «Дала, сенің ұлыңмын» өлеңі енгізілген.

Оқулықтың екінші бөлімі «Заман шындығы» деп аталған. Төл тарихымызды бағалау – әр адамның парызы. Ежелгі дәуірлерден тамыр тартқан халқымыздың тағдырын білу, сырын ұғу, құндылығын тану, оны зерттеу еш уақытта тоқтамауы керек. Тіпті, алыс дәуірлерді айтпағанның өзінде, замандастарымыздан естіп жүрген «Желтоқсан көтерілісі» туралы білгіміз келетіні – шындық. 1986 жылы қазақ жастарының кеңестік саясаттың үстем кезінде алаңға шығуы – үлкен ерлік. Біз оны білуіміз керек. Сондықтан көрнекті жазушы Баққожа Мұқайдың «Өмірзая» романы ұсынылды.

Сол сияқты Ерболат Әбікенұлының қазіргі заманның шындығы бейнеленген «Пәтер іздеп жүр едік...» әңгімесі шағын болса да, оқырман қауымды бірден елең еткізеді. Шынайы жазылған дүние көптің көңілінен шықты.

«Ғасырлық туынды» деп аталған үшінші бөлім қазақтың мақтанышы – Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясымен таныстырады. Мұхтар Әуезов ұлы Абай туралы жастайынан өзінің атасынан естіп өсті, сондықтан ол дананың дара тұлғасын халыққа кеңінен таныстыруды мақсат тұтты. Осы мақсат жолында оның өмірі мен шығармашылығын толық зерттеді. Сол еңбектің нәтижесінде «Абай жолы» роман-эпопеясын жазу арқылы дананың көркем бей-

несін сомдады. Енді осы оқу жылында сендер Мұхтар Әуезовтің қаламынан туған «Абай жолы» арқылы ұлы Абайды жақсы білетін боласыңдар.

Ал төртінші бөлім «Табиғат және адам» деп аталған. Мұнда қазақтың көрнекті ақыны Қадыр Мырза Әлидің «Қызыл кітап» атты поэмасын және драматург Сұлтанәлі Балғабаевтың «Тойдан қайтқан қазақтар» атты комедиялық драмасын оқисыңдар.

«Қазақтың Қадыры» атанған көрнекті ақын Қадыр Мырза Әлидің «Қызыл кітабы» кім-кімге де ой салары анық. Қазақ қана емес, жалпыадамзатқа ортақ құндылықты арқау еткен, гуманизмге толы шығармамен танысасыңдар. Ал «Тойдан қайтқан қазақтар» қазіргі өзіміздің тірлігімізді сахнаға лайықтап көрсетуімен ой салатын болады.

Бұл оқу жылында сендер көлемді туындыларды оқисыңдар, сондықтан оқулықта берілген шығармалардың жалғасы хрестоматияда берілді. Өз беттеріңше ізденуге дағдылануларың үшін сілтемелер, тапсырмалар берілді.

Оқулықтағы бар мүмкіндікті пайдаланып, сабақты ұтымды әрі әсерлі етіп ұйымдастыра аласыңдар. Асықтардың суреті сендердің топтық жұмыстарда немесе өзара білім жарыстарыңда ұпай жинауға көмектесе алады.

Көркем әдебиетті көп оқыңдар, сонда басқа елдің ақын-жазушыларының шығармаларымен де салыстырулар жасап, ой-өрістеріңді кеңейте аласыңдар әрі сабақта белсенді болуларың үшін өте қажет болады. Рухани құндылық ұлтқа бөлінбейді, әдебиет те осы мақсатқа қызмет етеді.

«Оқушы күнделігіндегі» жазбаларың – өздеріңнің шығармашылық еңбектерің. Жазған дүниені талдай білу қазақ тілі мен әдебиеттану саласындағы білімдеріңді ширата түсері анық.

Оқу жылының соңында сендерге «Ойталқы» айдары бойынша тапсырма беріледі. Сондықтан «Қазақ әдебиетін» мұқият оқыңдар.

Іске сәт, достар!

Авторлар

I бөлім

КЕҢІСТІК ПЕН УАҚЫТ

Әдеби шығармаларды кейіпкерсіз елестете алмаймыз, ал кейіпкер уақыт пен кеңістік ішінде өмір сүреді. Кейіпкердің өмір сүрген кезеңін ғана емес, оған қатысты әр қимылдың, іс-әрекеттің қай мезгілде жасалғанын біліп те отырамыз. Оған көркем туындыда баяндалатын ертеден жеткен аңыз, жырлар қосылады, сонда оқырманның әдеби шығарма арқылы қабылдайтын уақыт пен кеңістігі одан сайын кеңейе, ұлғая түседі. Көркем шығармалар осылайша оқырманды баурайды, өзінің әдемі әлеміне тартып, эстетикаға баулиды.

Назар аудар!

Құрметті оқушылар, сендер 6-сыныпта Оралхан Бөкейдің өмірбаяны мен шығармашылығы туралы оқыдыңдар. Сол оқығандарыңды еске түсіріңдер. Жазушының қай шығармаларын оқып едіңдер? Енді Оралхан Бөкейдің басқа да көрнекті туындыларымен таныс боласыңдар.

ОРАЛХАН БӨКЕЙ (1943-1993)

1943 жылы 28 қыргүйекте Шығыс Қазақстан облысы Қатонқарағай ауданы Шыңғыстай ауылында дүниеге келді.

«Адамды ардақтау, оның ұлылығын жырлау, жалпы алғанда, Оралхан повестерінің негізгі тақырыбы десе де болғандай», – деп жазды Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының академигі Серік Қирабаев. Шынында, Оралхан Бөкей шығармаларының сюжеті, негізінен, қазіргі заман бойынша жазылған. Ол өз

туындыларында әр кейіпкердің іс-әрекетін сөзбен жеткізіп қана қоймайды, оның азаматтық ұстанымы, авторлық бейнесі айқын байқалады. Мысалы, соғыстан кейінгі адамдардың тағдыры туралы замандастарымызға ой салу мақсатымен жазылған «Біздің жақта қыс ұзақ» повесінде өз ұстанымы айқын көрінеді.

Оралхан Бөкей шығармаларына арқау болған оқиғалар табиғаты көркем өр Алтайдың баурайында өтеді.

Жазушының қай-қай шығармасы да оқырманды бірден елең еткізген. Солардың арасында «Қар қызы», «Сайтан көпір», «Атау-кере», т.б. автордың жазушылық шеберлігін, ойының тереңдігін танытады. Бұлардың бәріне де ортақ ой арнасы – гуманизм. Кейіпкерлерді таныған сайын адам туралы, жалпы өмір туралы да терең ойға қалдырады.

Сюжет ұсынуда да шеберлік бар. Мәселен, қар қызы – фольклорлық образ. Ал онымен кездесу мүмкін бе, әлде ол тек қиялдан туған образ ба – мұны, әрине, зерттеу керек. Ал Оралхан Бөкей қар қызының бейнесін 1978 жылы өз шығармасына басты кейіпкерлердің бірі етіп алып, оқырманға жаңа дүние ұсынды. Демек, автор фольклорды қайталамайды, ол өзінің шеберлігін біле отырып, адамды қадірлеу туралы ой дәнін себеді.

Ауылдағы механизатор жас жігіт – Нұржанның: «Иә, рас айтамын. Шегарада служить еттім. Соғыстан айырмашылығы – атыспағанымыз, атысуға жіберілмегеніміз ғана... Отанды оқ атпай күзету, анау-мынау соғыстан әлдеқайда қиын. Өйткені жау көзге көрініп тұрған жоқ. Сіздер секілді «уралап», «Тисе – терекке, тимесе – бұтаққа» деп, теріс қарап, көзді жұмып, оқ жаудыра берген жоқпыз...» деген сөзі кейіпкердің жан дүниесін танытады және осы шынайылық негізінде жазушының өзі байқалады деген де пікір бар.

Шығарманың басты кейіпкерлері тракторшы үш жігіт болғанымен, оқиға өтетін жер – Айыртаудың күнгедейінде – Қоңқай, теріскейде – сиыршы қарт. Туындының идеясы сиыршы қарттың: «Ол адастырады, мен тауып аламын. Монданақтай жердің бетін бір жақсы, бір жамандық жайлаған. Ал егер мен осы Айыртаудан көшіп кетсем, Қоңқай зәлімнің жеңгені ғой», – деген сөзінен айқын аңғарылады.

Оралхан Бөкейдің «Қар қызын» оқығанда, «Ер Төстік» ертегісіндегі Көлтауысар, Желаяқ, Таусоғарлар еске түседі. Өйткені шығармадағы әр кейіпкер өз иеліктерін таңдап, әркім өзіне лайықты орындарда қалады. Мұндай ұқсастықты жазушы саналы түрде жасаған. Бірақ ол көпке белгілі халықтық ертегіні көшіріп алды деген сөз емес, керісінше, жа-

зушы өз ойын шеберлікпен жеткізу үшін ұтымды ой қалдырған. Жаны таза Нұржан сонау биіктегі жамандыққа жаны қас сиыршы қарттың қызы – қар қызы – Алмажанды ұнатып, сол жерде қалады. Ал Аманжанның түсі Қоңқайға ұқсас екені айтылғаны жай сөз болып қана қалмаған, жол бойы жігіттер үлкен сынға түсіп тұрған кезде өз мәдениетін көрсетіп алған, сондықтан оның Қоңқай иелігін таңдауы да бекер емес. Осылайша жазушы философиялық ой қалдырады. Шындығына келгенде, жазушы «Ер Төстік» ертегісіндегі Көлтауысар, Желаяқ, Таусоғарды ойламаған да болуы мүмкін, алайда оның «Қар қызын» жазудағы шеберлігі оқырманды ойландырады және осылайша шығармасын тартымды еткен. Оқырман үнемі осындай ұқсастықтың жауабын іздеп, ойланып жүретін болады. Солайша жазушының әлеміне бойлай түседі.

«Сайтан көпір» хикаяты да гуманистік идеяға құрылған. Бұл шығармада үш ұрпақ бар: Тәңір, Аспан, Аман. Шығарма кейіпкерлерінің осылай аталуында да символдық мән бар. Қазақта, фольклорлық сана бойынша, Алла деп ешкім баласына ат қоймайды, бірақ жазушы өз кейіпкерін Тәңір деп атайды. Ал оның баласының аты – Аспан, келесі ұрпақ – Тәңірдің немересі, Аспанның ұлы, ол – жалғыз ұл, сол аман болсыншы деген оймен оған Аман деген есім берілген. Тәңірдің жазғаны болады, осынау аспан астында адам өзіне бұйырғанын көреді, әйтеуір, ұрпақ аман болсыншы деген мағыналы ойды меңзейді автор.

Шығармада, сондай-ақ отансүйгіштікті насихаттау идеясы да бар. Үш буын ұрпақтың «кездестірілуі» бекер емес, бұлардың үшеуі де – жылқы баққан, ауылда еңбек еткен жандар. Кеңес өкіметі орнағанша Тәңір Әбдікәрім байдың, кейін колхоздың жылқысын баққан. Сол Тәңір шал, яғни баба: «Сен мықты болсаң, қайталама менің өмірімді», – деп айтқан болатын. Бірақ ұлы Аспан: «Дүниеде кіндік қаның тамған – кіндік жұрттан ыстық не бар?! Ата-бабасының: «Туған жерден бір күрек топырақ бұйырсын», – деп зарлап өткені бекершілдік емес, рухының мықтылығы шығар» дегізіп, ой тастайды. Өйткені Аспанның ұлы Аман бөлімше басқарушысы қызметін атқарады, яғни оқыған адам, білімсіз емес, ол қаладағы тірлікке қызықпай, өз әулетіне, ауылына келіп, еңбек етеді. «Сайтан көпірден» ол да өтеді. Егер әкесі Аспан сол «Сайтан көпірге» қос аяғын «беріп» келсе, Аман сол тар кезеңнен өту жолында жаны қиналғанында, көз алдына әкесінің осыдан жарты ғасыр бұрын жерге көмген қос сирағы елес болып келіп, қиындықтан алып шығады. «Аспан ұлына шаруаның бар-барлығын үйретті. Ең әуелі шындықты үйретті», – дейді жазушы.

«Шалбарының құйрығына тері тігіп алған әкесі сол қия жерде артымен сырғып, шөп шабатын. Қалың өскен шалғынның арасынан бойы көрінбейтін. Анадайдан қараған адам жап-жасыл шалғын өзінен-өзі жапырылып жатқандай зәре-құты қалмай, қорқушы еді». Енді ұлы Аман «Сайтан көпірден» өтуі керек боп, өмір мен өлімнің арасында қалғанда, әкесінің рухы көмекке келді. Талықсып жатқан Аманның көз алдына әкесінің жерге көмілген екі сирағы елес түрінде келіп, баласының санасына сілкініс тудырып, алып шығады. «Мықтылық дегеніміз – әдемі тұрмыс құрып, бақытты ғұмыр кешу емес, қоржын арқалап жүрсең де, адамдығыңды жоғалтпау», міне, Оралхан Бөкей шығармаларындағы басты идея – осы.

Жалпы, Оралхан Бөкей шығармаларының арқауы – өмір – адам – табиғат. Кейіпкерлер табиғат аясында адамға лайықты өмір сүрулері керек, ең бастысы, жазушының ұсынар үлгісі – осы.

АТАУ-КЕРЕ¹

«ҚАУІПТІ БУДАН»

(Повесть. Басы. Біқшамдалған)

Ара жасаған қоғамдық өмірдің
деңгейіне жету үшін адам баласының
алдында өлі талай ұзақ жол жатыр.

(Матерлинк)

Көптен кеткен көмусіз қалар.

(Халық нақылынан)

1

Ол Бек-Алқаға жылына бір рет міндетті түрде қатынайтын. Туған ауыл, ел-жұртын емешегі үзіліп сағынғандықтан емес (қайбір екі туып, бір қалғаны бар), жыл бойғы табан ет, маңдай тердің құнын шығарып, ұшы-қиыры таусылмас шаруасының шалғайын қайыру үшін етектегі елге – Үлкен Жерге асығатын. Ал шаруа – басқаны қайдам, Ерік үшін қайта айналып орнына келе берер күн мен түн секілді мәңгілік қозғалыстағы, мәңгілік айналымдағы дүбірлі дүние, таусылмас қазына.

¹ Бөкей Оралхан. Шығармалары. Роман, повестер. Т. 2. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – 384 бет.

Сонау таулы Алтай өлкесімен қолтықтасып жатқан «Қатын суының» дәл кемеріндегі омартадан мынау Бұқтырма өзенін мінбелей орналасқан Бек-Алқаға дейін атпен жүрсең – күншілік жол. Онда да таңның алғашқы хабаршы сәулелері тарап, елең-алаң шақ туа атқа мінбесең, қонаға жете алмай қаласың. Ерік бүгін тым ерте шыққан. Түнге қалсаң, тау арасындағы шөп көмкеріп тастаған жалғыз аяқ соқпақтан адасып, соқыраңдап сорың қайнайды, тек астыңдағы атыңның жершілдігіне сенер едің. «Шашты» деп аталар асудың үстіне шыққанда, мұқым ойпат: сонау Алтайдың күміс шашбауындай ирелеңдей аққан Бұқтырма өзені; сол ерке өзенді еміп, екі жағалауына өңірдегі түймедей қаз-қатар орналасқан үлкенді-кішілі ауыл; сол ауылдың ара-арасын құр жіптей шуатыла жалғап жатқан жіңішке жол; сол жолдың үстінде шаңнан шашу шаша құйғытқан замана көлігі – машиналар – бәр-бәрінің үстінен тас лақтырсақ, тұтып қалардай тұнып тұрған қою мұнар омарташы жігіттің көз алдына әлдеқандай бір сиқырлы сұлулықты елестеткен. Бірақ ол осынау көк мұнар қабыздаған көркем көрініске терең тебіреніспен сүйсіне қойған жоқ. Тіпті, сол сыландаған сұлулықты әдібін ашып түсіне де қоймапты; жоқ іздегендей қанағатсыз көңілмен ұзақ қарап тұрды да, аспанмен таласқан заңғар асуды бауыздай баурап кетер қолдың тамырындай сан ирек, сан тарау соқпақты қуалап, құлдай бастаған; құлдаған сайын, жайлаудың өлгіндегі жаныңды жаннатқа бастап аймалаған салқын самалы биікте қалып, тамыздың таңдай кептірер аптабы алдынан анталай ұмтылды. Ол етектеген сайын өрмекшінің торындай көзге көріне, шымырлап қайнап тұрған ыстық леп ындынын қаңсыта бастаған; ат тұяғы тиген сәтте сырт-сырт етіп ыршып түсер шегірткенің миыңды тербеп, зөрезап қылар шырылы құлақ тұндырады; ойдың шөбі пісіп қалған – мұрынға ерменнің кермек иісі келеді, ал басы сарғайыңқы тартып, қаулап өскен ақ ерменді кешіп өткенінде, басынан тозаңы ұшып, тиген жерін сап-сары ала тоңғақтап тастайды. «Ауыл биыл ыстық екен» деп ойлады. Басындағы қалпағын шешіп, маңдайындағы моншақтаған терді алақанымен сыпырып тастады. Кеудесіндегі тері жарғақты да шешіп, ердің алдындағы қанжығасына байлады. Астындағы жол жорғасы бар көкбестінің алғашында құлағының түбі ғана жіпсіп еді, енді тоқымының шетінен ылжырап көбік шығып, күннің ыстығы мен еңіске қарай тарбаяқтаған лоқылдақ жүріс қарадай қинап, қан сорпасын шығарды. Көкбестінің арқасындағы тепсе темір үзетін төртбақ жігіт қана салмақ болып келе жатқан жоқ-тын; көкбестінің белінде әрқайсысы елу килограмм тартар екі сүйретпе бал бар еді. Ал дүниеде балдан төтті өрі ауыр нәсте жоқ. Жылқының терісінен мұнтаздап илеп, әдемілеп тіккен

тері қоржынды жергілікті кержақ-орыстар «сума» деп атайтын. Сұйықтың қай түрін құйсаң да, бір тамшы ақпайтын не жыртылып, тозбайтын тері қоржынды Еріктің әкесінің әкесі ұстап, атадан балаға мирас боп келе жатқан киелі мүлік еді. Еріктің әкесі, Қандауыр жарықтық, тері қоржынның игілігін онша көре қоймаған, тек анда-санда ерігіп аңға шыққанда, ердің артқы қасына іле салатын. Қанжығасы қанданып, олжалы оралған күнді Ерікке көруге жазбапты. Тура жүріп, тура сөйлейтін Қандауырдың тым-тым қара қылды қақ жарған әділдігі тұқым қуалап, Ерікке жұға қойған жоқ-ты...

Еріктің былтырдан бері ауылға келгені – осы. Өзгермеген. Өзгергені өзі ғана секілді, көшеде көрген жұрттың бәрі бұған үрке қарайтындай сезікті сезінді...

Бұл ауылдан қара үзіп, қарада – бой, қарда ізін қалдырмай, ауып кеткен ешкім жоқ, өзі жылына бір рет қатынап, хабар-ошарын алып-ақ тұрады...

Еріктің үйі – баяғыда әкесі кержақ-орыстардан сатып алған екі қабатты ағаш үй...

Еріктің әкесі ер мінезді, ақкөңіл, адал да атпал азамат болғанымен, үй шаруасына салақ, дүние-боқты парық қылмайтын арсыл-гүрсіл, ашуының алды бар, арты жоқ адам еді... оның еңгезердей бойы, гүрілдеп сөйлейтін даусы менмұдалап, ауылдың бір шетінде отырса, екінші шетіне үні тарап, дабырлап, өзін-өзі әшкерелеп қоятын ғажап адам еді; ауылдастары «вейлка» деп атап кеткен Қандауырдан төрт құбыласы сай мұра қалмаған, тек Ерік ержеткенде ғана бұл шаңырақтың шашылып кеткен шаруашылығы жинақталып, берекесі кіріп еді. Шешесі айтып отырады: «Ұлым менің әкеме тартқан пысық, қолы месекерлі. Бірақ...» Сол «бірақтың...» ақыры әлі күнге айтыла қойған жоқ.

Қос қабатты ағаш үйдің бірінші қабатына кіретін есіктің жұдырықтай құлыбын ашты...

Бұл шақта батыста барыстай болып сұлап жатқан таудың жон арқасына иегі ілінген күннің шапағы әр үйдің шатыр-шатырларын жалынымен жаппап, тура Ерік үңіліп отырған терезеге түскен... Дүкеннің бұрышында соқа басы ғана байлаулы тұрған ат жалқындана жанып, оттан шыққандай қыпқызыл жылқыға айналған. Терезенің шынысына түскен шапақ Еріктің жанарына қайта құйылып, ол да маздап жанғандай еді. «Қой, болмас» деп, кері бұрыла бергенінде, оның құлағына «Дүние, қудым сені сегізімнен...» деп, барқырап әндеткен әлдекімнің масаң даусы естілді... Күн салып қанша қарағанымен, батар күннің нұрында адасып жүрген, ауылды басына көтеріп барқыраған «әншіні» табанда тани алмады...

Ерік дүкеннің алдында әлі байлаулы тұрған атқа көзі қайта түсіп, тасыған көңілін су сепкендей басты. «Тәңірім-ау, қайда анау қасқыр жегірдің иесі?»...

...жотадағы үйден ептеп басып, байырқалап тың тыңдап, омарташы жігіт... кеше кештен бері сары масадай ызыңдап, миын шаққан сұрағын қойды:

– Кеше дүкеннің алдында байлаулы тұрған шабдар аттың иесі кім?

– Білмеймін, – деді... сатушы. – Аузы-басынан арақ сасыған біреу мініп келді... Бейшараның 45 тиыны жетпей қалды. Үсті-басы адам қарағысыз кір және жағымсыз иіс шығып тұрды. Тезірек құтылайын деп, ақшасы жетпесе де, бере салдым. Ат байлаулы қалды. Өзі жоқ болып кетті. Қылығына қарағанда, көрші ауылдан міне, қашып келген-ау.

* * *

Ерік ауылдағы барлық шаруаларын тындырып, керек-жарағын түгендеп болған соң, түнде тоғай арасына арқандап қойған көкбестіні жетектеп, өз үйіне келді. Қараса, қақпасы ашық қалған екен. Қайран қала, атын жетектеген күйі аулаға кірді. Көкбесті құлағын тіге, қорс ете түсті. Тура есік алдында бүк түсіп, ұйықтап жатқан алба-жұлба адамды енді ғана байқаған Ерік те сескене, тұрып қалды. Көкбестіні байырқалата арқасынан қағып, дінгекке байлады да, жетім балаша қол-аяғын бауырына ала, бүрісіп жатқан маскүнемнің жанына жақындады... Еңкейіп барып, алқам-салқам жағасынан жұлқылады – былқ етер емес: «Мына нәлеттің түрі таныс» деп ойлады. Әсіресе, құс қанатындай иіле біткен қап-қара қасын көрген секілді...

Әрең дегенде басын қалқайтып отырғызды...

– Құдай берді! – деп, орнынан қуана тұрды. – Издегенім сен едің! «Өлмегенге – өлі балық» деген осы, Ерік. Аманбысың, кластасым!

Өзін құшақтағалы ұмтылған маскүнемнің кеудесінен жақтырмай итеріп қалғанда, ол төлтіректен барып, тыраң ете түсті. Көтерім сиырдай орнынан әрең көтерілген. Көтерілген соң буынын мықтап тұрып бекіте алды да: – Танымай тұрмысың, Қарабауыр? Баяғы кезім болса, аяғыңды аспаннан келтірер едім, – деді. Оның әбден арақ өтіп лайланған көзі кең ашылып, қанталанып кеткен қарашығынан болар-болмас от – өлі де мүлдем сөне қоймаған ашу ұшқыны, бөлкім, намыс шоғы жылтырады. Қара нардай қайқайып тұрған омарташының жұлындары дір етіп, біртүрлі сескеніп қалды. Осы сескеніс он шақты жылды араға салып барып, іздеп тауып алғанына қайран қалудан туған-ды. Қайран қалмасқа амалы жоқ

еді, өйткені ол «қарабауыр» деген намысын шабақтар сөзді жалғыз-ақ адамнан еститін және кек қайтаруға шамасы жетпей, бейамал күй кешіп, іштей кектенетін және де анау иілген құс қанат қастың астындағы аялы қара көзде әмбе жылт еткен ұшқынды да бір-ақ жігіттен көрген, көрген сөтте ғана асу бермес асау мінезі пәс тартып, мысы басылатын. «Сол, – деп дауыстап жіберді. – Соның өзі. Таған ғой – мынау!» Иә, оның алдында адамдық сиықтан айрылып, ербиіп тұрған маскүнем мектепте он жыл бойы бір партада отырған, Алматыда бес жыл қатар оқыған, аспирантураны тауысқан, ешкім жауырынын жерге тигізіп көрмеген жігіттің сұлтаны, қыз-келіншектің сырттаны Таған еді! «Құдай-ау, бұл қайдан жүр? Өлмеп пе еді?»

– Иә, мен әлі тірімін, Қарабауыр! – деген сөзден селк етіп, сасқалақтап, ойын жинап алды.

– Мықты екенсің онда. – Басқа еш нәрсе аузына түсе қойған жоқ.

– Менің мықты екенімді білмеуші ме едің? Өлмегеніме қуансаң, басымды жаз, – деді ыржалақтап. Еріктің ес-ақылын жинаған осы сөз болды.

– Е, бәсе, неғып күшейіп кетті десем.

– Басыңды жазбақ түгіл, астауға құйып шомылдырайын. Тек айтқанымды істейсің, айдағаныма жүресің, айтақтағаныма үресің.

– Көк есегің болайын, көкетай. – Шөге түсіп, аяғынан құшақтады. – Зекетіңмін. Құлыңмын.

«Әбден біткен екенсің, Қарабура» (Бұл – Тағанның бір кездегі лақап аты еді. Бүгінде оны ешкім де бұлай атап, әспенсітпейді). Адамдықтан кері азып, маймылға айналып-ақ кеткен екенсің»...

– Ей, Қарабура, сен маған еріп жүр. Аузыңнан – арақ, алдыңнан тамақ кетпейді...

– Құлдығың болайын, Ерікжан. Білемін, сен бала кезіңнен ішпейтінсің. Мен дайынмын, бірақ... Көрші ауылдан мініп кеткен атты иесіне қайтару керек еді...

– Ауыл арасы жақын, атты өздері-ақ іздеп тауып алады, сайтан алады дейсің бе, сойып жейтін сорпалығы да жоқ. Кеттік, – деді...

– Сені аттың артына мінгестіре алмаймын...

2

Атақты «Мұзтау» деп аталатын шың Алтайдың мәңгі жығылмас, шаңырағы шайқалмас ақ отауы сынды еді. Міне, осынау шілденің ми қайнатар ыстығында пұшпағы шетінемей жататын, мұз құрсаулы шыңның алқымы-

нан бұлақ болып басталып, арыны қатты арқыраған өзенге айналатын суды жергілікті қазақтар «Қатын суы» деп атағалы қа-а-а-ша-ан, одан бері де мың жыл өткен шығар-ау... Міне, сол Қатын суына Тихой (Тихая) өзені келіп құятын... Осы бір шағын өзеннің ерекшелігі сол, ..Өрге қарай аққан өзен тоқтап тұрған су секілді толқынсыз, айқай-шусыз, жым-жырт жатар еді. Бәлкім, сондықтан да «Момақан» деп атап кеткен секілді... Дәл осы үлкенді-кішілі екі өзеннің құйылысындағы алақандай жазықта ағаштан қиып салған керіскедей үй тұр. Арпалысқан әлемнің әлегінен, даңғазда да мазасыз тіршілігінен қашып келіп немесе ұлы шерулі көштен адасып қалып, жападан-жалғыз қалған бұл үйдің иесі – біз жоғарыда әңгіме еткен Ерік есімді омарташы жігіт. Алматыдағы дене тәрбиесі институтын бітірген, күрестен спорт шебері Еріктің жалпақ дүниенің барлық қызығынан жеріп, атты адам араға бір қонып, (онда да жаз айында, қыста жан баласы қатынай алмайды) әрең жетер ит өлген жерге кетуінің сырын ешкім де білмейді. Бұл үйдің ала жаздай анда-санда келіп тұрар жалғыз-ақ қонағы бар. Ол – орманды өрттен қорғаушы, вертолетші жігіт Прохор Александрович Лаптев. Омарташы мемлекетке тапсырар балды осы кісіден беріп жіберетін және үлкен жермен арадағы байланыс тек Лаптев арқылы жасалар еді.

Қазір мұнда бұрынғыдан ары тыныштық. Қатын суының гүрілі осы өңірдің ешқашан толастамас музыкасы секілді еді... Қатын суының ағыс үніне үйренген адам басқа жерге барса, түн баласында өзеннің гүріліне үйреніп алғаны сонша – көз ілмеуші еді. ...ес біліп, етек жапқалы, барлық ғұмырын қадірлі халқы, жағалай жұртымен өткізіп, «Көппен көрген ұлы той» деген ұлағатты сөзді имандай тұтып келген Еріктің шешесі – Нюра Фадеевнаға да қиын тиді. Ал Еріктің жары Айнаға Қап тауын асып кетсе де, бәрібір, күйеуі қайда – бұл сонда, қосағымен қоса ағарудан өзге арман да, мақсат та жоқ. Тау қойнауындағы жалғыз үйдің күйбің-күйбің шаруасы жалықтырған емес, белі талып шаршаған да емес. Күйеуі әр жылдың осы мезгілінде ауылға аттанып, ұшқан құстың қанаты талып, әрең жетер құзар таудың басында енесі екеуі ғана қалатын. Енесі – жасы ұлғайған адам, оның үстіне, міне, жарты жыл болды саржамбас күй кешіп, төсек тартқан сал ауру, екі аяғын баса алмайды, оның асты-үстін тазалап, тамағын әзірлеп, сусын жұтқызып отыру да Айнаның мойнында...

Қора жақтан жүгіріп келген ит Айнаға бірер еркелеп алды да, тағы да қарауытқан теріске қарап саңқылдады.

«Мынаған бірдеңе көрінген шығар».

Сиыр мөңіреді. Жылқылар осқырынды. Малдың тынышы бұзылған секілді. Келіншек жүрексінейін деді. Үйге қайта кірді.

– Апа, маңайда бір нәрсе жүрген тәрізді.
– Өнеугүні қонжығын ерткен аю көрдім деп едің, сол шығар омартаны торып жүрген, шықпай-ақ қой.

– Араның ұясын қиратып кетеді ғой, – деп, күпәйкесін киіп, қосауыз мылтықты қолына алды.

– Қиратпақ түгіл, түк қалдырмай жеп кетсе екен, аманымызда ауылға қайтатын, – деп күңкілдеді енесі.

– Өзімізді де асап қойса қайтеміз, апа? – деп күлді.

– Бүйтіп тобанааяқ болып жатқанша, аюдың қорегіне жарасам, арман жоқ. Алтайдың аюы кісі жеп дәндемеген.

Айна сайланып далаға қайта шыққанда, ағаш-жалды алып таудың артындағы ай шапшаң көтеріліп қалған екен, маңай сүттен бастапты...

«Аюдың келгені анық» деп ойлады Айна. Жүрегі кеудесін балғалай жөнелді. Қаттырақ дем алса, аузынан ыршып шығып кетердей, іштей тынып, алға жылжыды. Тас байлап алғандай табаны өрең көтеріледі. «Қолымда қос оғы бар мылтық, несіне қорқам?» деп, өз-өзіне қайрат берді де, ұзаңқырап шығып, баспалап төңіректі шолды... Аламойнақ та алдына түсіп, саңқылдай үріп енді ғана ұзай беріп еді, күндіз үйездеген жылқылар тұратын бай самырсынның түбінен қыңсылай шөңкілдеп, кері қашты. Сол самырсынның түбінен екі аяғына тік тұрып, ақырған аюды көргенде, Айнаның мылтығы қолынан түсіп-ақ кеткені. ...аю сасқан жоқ, неге екені белгісіз, ол да қозғалмаған. Айнаның пыр етіп ұшып кеткен жаны қайта айналып қонған сәтте, еңкейіп мылтықты алғысы келді-ақ, амал не, сіресіп қалған денесі бағынбайды. Аю ақылды болып шықты. Жанында шоқайып-шоқайып, енесі не істесе, соны қайталаған екі қонжығын томпаңдата ертіп, бұрылып жүре берді...

– Ол не екен, Айнаш? – Үйге кіріп, күпәйкесін шешіп тұрған келіні: «Аю екен» деген сөзді «Сиыр екен» дегендей аса жайбарақат айтты.

– Айттым ғой, Алтайдың аюы адамға шаппайды...

– Баяғыда Қандауыр, жарықтық, айтып отырушы еді, – деп, Нүрке кемпір бір әңгіменің ұшығын шығарды, – ...Аюдан ақылды хайуан жоқ деп, сүйсініп отырушы еді, жарықтық.

– Сіз ол кісіні шын жақсы көріп қосылдыңыз ба? – деп, Айна оқыстау сұрақ қойған.

– Ой, ол – бір таусылмас хикая, – деді енесі жастығына жайғаса жантайып.

– Айтып беріңізші, апатай. Сіздердің өмір тарихтарыңызды мен білмеймін. Еріктен қанша рет қадалып сұрасам да... айтпай қойды. Түріңіз

болмаса, сізді орыстың қызы деуге кісінің сенгісі келмейді. Мен осы үйге келін болып түскеннен бастап өз тіліңізде ләм деп сөйлегеніңізді естіген емеспін, әлде ұмытып қалдыңыз ба?..

– ...Әке-шешем және бүкіл Фадеевтер әулеті қазаққа тұрмысқа шығатынымды естігенде, үзілді-кесілді қарсы болды, әкем мен ағайым, тіпті, өлтіреміз деп те қорқытты. Біздің кержақтар – орыстың ішіндегі төменгі жақтан ауып келген аса діншілі. Естуімше, патша ағзамның өзі ішкері жаққа жер аударыпты, неге екенін білмеймін, «кержақтар» атанғанбыз...

Әкемнен гөрі шешем қатал болды. Мені Қандауыр бір-ақ күннің ішінде алып қашып ауылына алып барған күннің ертеңінде, артымыздан шешемнің өзі бастаған қуғыншылар келді, түрлерінен адам шошырлық ашулы, бөрінің қолында мылтық...

Шымылдықты аспаған күйі атам тіл қатты:

«Келінжан, өзің бөтуаға келтірмесең, екі елдің арасы ашылып, азаматымыздан айрылғалы тұрмыз. Сені ықыласты алып кетті деп, күш бермей тұр... Менің қазақша сөзімді түсіндің бе?»

«Ұқтым, ата, өзім барайын», – деп, шымылдықты сыдыра, атып шыққаным... кермедегі кербестіге міне шаптым... Екі жақтың жігіттері сақдай сай, бетпе-бет келіп тұр екен, тура орталарына ағызып шықтым. Өз туғандарыма: «Мен өз еркіммен келген адаммын. Мен Қандауырды сүйемін! Тоқтатыңдар шайқасты!» – деп, орысша да, қазақша да үш рет қайталап, дәл орталарында атымды ойнатып, тұрып алдым. Не істерлерін білмеді. Атыса жөнелейін десе – оқ маған тиюі мүмкін... Осы кезде шешем келді жаным: «...Қор болғаның осы... қызым... енді қайтып сенің қара жүзінді, қазақ жалаған бетінді көрмеймін, лағынет, лағынет», – деп, аттарын ойнақшытып, көздері қанталаған туыстарымды ертіп, кері шаба жөнелді....

– Шешем марқұм, күйеуі Фадей өлген соң, бүкіл шаруашылықты өз қолына алған өжет те өркөкірек кісі еді. Қазіргі қазақтар Бек-Алқа, орыстар Фадиха деп атайтын село, сол менің шешемнің иелігінде болатын...

– Сіз, апа, анаңызға тартпаған екенсіз... Сіз... апа, сіз орыс та, қазақ та емессіз... сіз басқа бір... ұлтсыз... жер бетінде жоқ ұлттың өкілісіз. Ол ұлттың аты – аяулы АНА. Өттең, сіздей адам жалғыз-ақ па деп қорқамын...

3

Қазақтар Бек-Алқа, орыстар Фадиха деп атап кеткен ауылдан шыққан қос жолаушының жүрістері мандымады: астында елпек аты бар Еріктің бір өзі ғана болса, ба-я-ғы-да-а-ақ сау желіп, соза тартып, ұзап кетер еді.

Өттең... не керек, соңында ілбіген «сапарласы» бар, жүруінен отыруы көп, өрең-ақ еріп келеді, байғұс. Қазақтар «Мың жолдыны бір сорлы байлайды», – деп бекер айтпаған. Тастап-ақ кетейін десе, даяр тұрған «құлдан» аяқастынан айрылып қалғысы жоқ, ал атының артына мінгестіріп алайын десе – көкбестіні аяйды. Сондықтан да асықпай, асқан шыдамдылыққа басып, өгіз аяңмен келе жатқан...

Сайға жасырына орналасқан жалғыз үйге Таған жеткенде, Ерік атын байлап, кіріп кеткен екен. Неге екені белгісіз, Таған үйге бірден кіріп бармай, қашаға сүйеніп, тұрып қалды...

Үй ұядай жылы екен. Табада қуырылып жатқан балықтың иісі мұрынды жарып барады. Таған жұтынып, қарны ашқанын сезді. Үйдің иесі өзін Захар, әйелін Марфа деп таныстырды...

– Мұны қайдан қазып тауып алдың? – деді Захар. – Өзінің есі дұрыс па?

– Есі дұрыс болса, осынау ит арқасы қиянға аттыға еріп, таңы айрылар ма еді? Маскүнем деген рудың елшісі. Қолбала ретінде ұстауға ертіп келмін. Қыстай бағып-қағып, егер жақпай жатса, келесі жылы жазда тауып алған жеріме апарып тастармын.

– Азып-тозып кеткені болмаса, түбі жаман кісіге ұқсамайды... – деді Марфа...

– Мына философқа жатар орын тауып беріңдер, – деген Ерік орнынан шапшаң тұрып, далаға шығып кетті...

– Маған төсек салып, әуре болмай-ақ қойыңдар. Қай тұсқа құлаймын – сол төсек...

Тұра беріп, тәлтіректеген жігіттің қолтығынан демеген Захар тысқа беттеді.

«НЕГЕ БІЗ ОСЫ ҚАТЫГЕЗ ДЕ, ҚАСИЕТСІЗ БОЛЫП КЕТТІК... НЕГЕ БІЗ ОСЫ?..»

– Екеуіміз бірге құшақтасып тұрып ұйықтайық.

– Кешір досым, әйелімнің білегі кеудемде жатпаса, көз іле алмаймын. Сен батқан батпаққа мен де батқанмын, жуып-шайып адам қатарына қосқан – Марфа.

– Ал менің әйелім, – деді Таған Захардың мойнынан қыса түсіп, – қой батпаққа итеріп жіберген. Содан бері әлі шыға алмай, тырбанып жүрмін...

Күндізгі солқылдақ жүрістен шалдыққан көкбестінің ер-тоқымын алып, қақтанған арқасын шапалақтаған Ерік балта мен қазық алып, қырға жетелеп кетті... Балтаны білемдей ұстап кері оралған Еріктің есіне Қатын суының ар жағынан аптасына жалғыз рет, тек жұма күні ғана көрінер қызыл

орамалды Қыз түсті... Қалай десек те, сол қызды жақыннан бір көру – бұл жалғандағы жалғыз арманы. Біздің жігітте бәрі бар, бірақ түк жоқ екен, иә, ең керектісін таба алмай жүруі мүмкін ғой. Сонда маскүнем Тағаннан айырмасы бар ма, бар болса, ол не? Баспанасы, байлығы, ішпейтіні, жары... Жары демекші, оны да жас кезінде жақсы көріп үйленген-ді... Алайда... көп-көп қателіктің бірі – Айнаға қосылуы шығар...

Қашаға, бағана Таған сүйеніп тұрған қашаға екі білегін артып, ойға батқан Ерік алғаш рет: «Осы менің балам неге жоқ?» – деп күбірлеп қалды. Өз үнінен өзі шошыды да, бұл сұрақты тезірек ұмытуға тырысқандай, үйге беттеді.

Ертеңінде Тағанды әрең тұрғызып алды... Басқыштан төлтіректей түсіп, омарта жәшіктері қойылған тұсқа беттей беріп еді, оның қолтығынан Захар ұстай алды.

– Ол жаққа барма, ара шағып алады... Мен саған таңғаламын, Тағанщик, – деді Захар. – Ойың мен сөзің керемет-ақ секілді, ал іс-әрекетің... нағыз маскүнемдікі. Сонда деймін-ау, ішпей қоюға неужели ақылың жетпейді. ...адам өз кемшілігін өзгеден көруі – қате...

Шай ішкен соң, жолға шықты: Ерік – атта, Таған – жаяу...

Жылқылы ауылдан таудан құлдайлаған қос жолаушыға қарай үш бірдей ит оқтай зулаған. Саңқылдай үріп, жандарына келді, бірі ат үстіндегі Ерікті аударып тастардай қатты өршеленеді, ал қалған екеуі Тағанды иіскелей еріп келеді...

Таудан төмен қарай домалаңдап келе жатқан адамның ұры да, қары да емес, әншейін диуанаға айналып кеткен маскүнем Таған екенін жас балаларды қойып, жылқышылардың өздері қайдан білсін? Үш итті бірдей еркелете соңынан ертіп, киіз үйдің іргесіне тақалғанда, көп баланың бірі: «Ой, мынау қайыршы ғой!» – деп дауыстап жіберген. Бұл сөз әбден шаршаған Тағанның болар-болмас қана істеп тұрған миына шаншудай қадалды, қапелімде селк ете түскені соншалық – бір орнында қатты да қалды...

Тентек ұлды әкесі үйге қуып тықты да, баласы үшін кешірім өтінгендей, қос қолын ұсынып, қауқалақтай амандасты. Жылқышының жылы-жылы сөзі, ықыласқа толы дидарласуы Тағанға әсер етпеді білем, өз қолын суықтау ұсынды да, әлгіндегі бір он жылдан соң кең жайлаудың төсінде алдынан шыққан сөзді ұмыта алмай, дел-сал күй кешкен...

– Бұл жігітті танымадық қой, – деді тостағанға қымыз толтырып.

– Жолдасым, – деді Ерік арқасын керегеге тірей шіреніп. – Ауылдың ыстығында қаңсып жүргенше, жайлауға шығып, аунап-қунап дем алып қайт деп, ертіп келемін.

– Ертіп жүргенше, мінгесіп жүргендерің жолдастыққа жараспаушы ма еді?..

Үй иесі «жолдастардың» арасындағы жігі ашылып кеткен бір жайсыздықты іші сезді ме, әңгімені әрі қарай қаузамады..

Сауын аяқталып, қарына ағаш шелек ілген әйел мен қолында ноқтасы бар жылқышы бұларға қарай беттеді. Итаяқ жастанып жатқан үш ит бірдей «ау-у-у» деп, басын басып кеткендей атып тұрды да, оң жақтағы таз шоқыға қарай атыла жөнелді. Қыбырлаған жанның бары солай қарады..

– Аңшының иті біздің Тағанға ұқсайды екен. Қарашы, қалай-қалай жасқанбай жортады.

– Бұл тауып айтқаның емес, – деді орнынан көтерем сиырдай созалаңдап тұрған Таған кіржиіп. – Қауып айтқаның..

Орта жастан асып кеткен, сақал-мұрты ақшулан жолаушы аттан түсіп, жағалай қол беріп амандасып шықты. Кезек Ерікке келгенде:

– Ө, сен бе едің, тау миллионері, – деп кекетті.

Омарташы шамданған жоқ. Жайдары қалпын бұзбастан:

– Қалай, ақсақал, бомба убежищенің құрылысы аяқталды ма? – деді темекісін тұтатып:

– Оның ішінде саған орын жоқ, дәметпей-ақ қой.

– Керек болса, өзім де қазып аламын және сенікінен гөрі қауіпсіз..

– Өзің сыйсаң да, ақшаң сыймас.

– Сенің сандығыңа ұрлыққа түскен жоқ едім ғой.

Бұл екеуінің арасындағы шөлкем-шалысты бұрыннан білетін жылқышы кермалдастыра бермей, пәтуасыз сөздің түбіне тезірек су құйғысы келген сыңаймен:

– Бала-шағаң аман-есен бе?.. Жүріңіздер, үйге кіріп, қымыз ішейік, – деді ергенегі шалқалай ашылған есікті нұсқап.

– Осы фронтовиктерге таңғаламын, – деді әлі әпігі басылмаған Ерік. – Жастарға сүйкенбесе, оқ атқандарын бұлдамаса, ішкен астары батпайтын секілді.

– Сен секілді кергіген кесірлерді көргенде, жауды жеңгеніме өкінем... Жайлауда жүрген жалғызы мынандай, қаладағы қағынғандары қандай екен, тәубе...

Етігінің қонышын қамшысымен салып қалды. Енді бір сөз айтса, қолындағы қамшысымен Ерікті қақ шекеден осып өтетіндей долданып айтты...

– Тышқан терісіне сен құнықпай жүрген шығарсың. Суырға құрған он қақпанымды қапқа салып, қақшып кеткеніңді екі дүниеде де кешпеймін.

– Осы сендерге не жетпейді? – деді жылқышы қабағын түйе қыржиып. – Алтайға сыймай жүрсіңдер ме? Аңшы ағаның жөні бір басқа, саған не жо-рық, ей, Ерік... Әкендей адаммен айтысып...

Жылқышы аңшының қолтығынан демей, киіз үйге қарап ыңғайлады.

Омарташы жігіт көкбестіге қарғып мінді де, сау желе жөнелді... Ат-тылы-жаяулы қос жолаушы шыршалардан көкке найза шаншыған сайға түсіп, көрінбей кетті.

4

...Қатын суы айлағына орналасқан Еріктің омартасында да АРАЛАР мем-лекеті өздерінің антикалық заңымен ғұмыр кешуде... Әсіресе, осы өңірге екі жылдан бері қоныстанған «қауіпті будан», яғни ғылыми тілде «жауыз ара» деп аталар араның жаңа тұқымы алапат еңбекқор еді... Араның осы бір бұл елде жоқ түрін алғаш рет вертолетші жігіттен естігенде, Ерік жанын қояр-ға жер таппай, аса қызыққан және «Не алсаң да, маған тауып бер», – деп, ұшқыш жолдасына қолқа салған. «Наука и жизнь» журналынан «Қауіпті гибрид» деген мақаланы оқып шыққан соң, аңсары одан ары ауып, қалай да қолға түсірудің жолын іздеді. Ал бұл араның қысқаша өмірбаяны былай еді: 1956 жылы генетик-селекционер У.Керр африкалық бал арасын алып ке-леді де, жергілікті тұқыммен будандастырады. Африкалық аралар шапшаң әрі алысқа ұшады, анасы балалағыш. Буданнан пайда болған африкаланды-рылған араның сыртқы пішінінде пәлендей айырмашылық болмағанымен, еңбекқор және қауіп төнсе, тобымен шабуыл жасайтын өте агрессивті болып қалыптасқан. «Жауыз ара» атануы да содан...

Міне, осы «жауыз араны» шет елге ұшатын самолетте істейтін әріп-тестері арқылы жең ұшынан жалғасып, әкеліп бергенде, Ерік бөркін ас-панға атып, вертолетші Прохор Александровичтің бетінің сау-тамтығын қалдырмай сүйіп еді-ау... Апталық алыс жол, мыңдаған шақырымдық қа-шықтықты аттап өтіп, Алтайға қоныс аударған «қауіпті гибрид» бүгінде қаулап өсіп, жеке бір ұяны мекендеген...

Өз бағымындағы аралар ішінде жүріп жатқан жұмбақты процестен Айна хабарсыз-тын. Жаңа тұқымды «импорт» араның ұясын ғана біледі, онда да Ерік көп жолатпайтын, балын өзі ғана ағызып алатын...

Екі-үш күннен бері үйген шөмеленің саны көбейіп, алыстан қарағанда, тау арасына орналасқан ағаш үйді қаумалап коршаған шөп-қос секілді... Ендігі жұмыс осы шүпірлеген балапан-шөмелелерді атпен қораға тасымал-дап, маялап үю болатын... Оған жалғыз Айнаның шамасы жетпейтін еді...

Егер Ерік ертең де кешіксе, кер биеге қамыт салып, амал жоқ, жалғыз өзі тасуға бел буған-ды... Түс ауа жұмыссыз қалғандай, омартаның ішін аралап, ұсақ-түйек істің басын қайырып жүргені де содан еді. Биенің сауымы келіп, ағаш күбіні білегіне іліп тұрып та, орманның ішінен суыртпақталар жалғызаяқ сүрлеуге қарағыштады-ай... Енді, міне, сол өткел үшінші күн жым-жырт жатыр...

Айна дәл бүгінгідей көңілі азынап жалғызсырап та, санамен сарғайып сансырап та көрген жоқ... Тағы да Қатын суының жағасындағы өзінің меншікті мекеніне барды. Ендігі қалған дөтке қуат, жанға суат осы – арқыраған асау өзен ғана... Кейде-кейде өз көңіліне, өз өміріне ұқсастық тауып, не себептен «Қатын суы» аталу тарихын білгісі келетін. Ал өзен тарихын Нүрке кемпір де, Еркін де білмейді. «Бәлкім, мен секілді жалғыздықтан жаны жанған әйел өрт болып лаулаған жалынын басар шипа іздеп, суға секіріп, ағып өлген шығар...»

...Өлгі бір сайтандай сап ете түскен өзөзіл ойдан құтқарған, ту сыртынан күмбірлей кісінеген жылқының үні болды. Артына жалт қарағанда, Тихойдың өткелінен салып ұрып өте берген Ерікті көрді. Көрді де: «Тәңірім-ай, келдің бе?» – деп, екі бетін алақанымен басқан күйі шөге түсіп, еңіреп жылап жіберген...

Ерік көкбестісін лекілдете аяңдап, аяулы жарының қасына келді. Айна белі кеткендей отырған орнынан тұра алмады. «Ой, саған не көрінді?» – деген ерінің сөзін естімеген секілді, қос жанарынан сорғалаған жас жүзін жуып, мең-зең отыр...

– Не болды, Айнаш?.. – Амансыңдар ма?

– Аманбыз, – деді өксігін баса алмаған Айна.

– Төтеме бір нәрсе болып қалған екен деп... Апыр-ай, мұндайың жоқ еді, не көрінді? Қой, жаман ырым бастама.

– Қойдым, – деді келіншегі көзінің жасын балаша алақанымен сүрткілеп, мұрнын тартып. – Мұншалықты кешікпеуші едің...

Екеуі көкбестіні жетекке алып, үйге қарай қатарласа аяңдай берген кезде:

«Ау, ағайын, мен қалай өтем судан?» – деп, барқыраған дауыс оқыс тоқтатты. Тихойдың ар жақ жиегінде делдиіп тұрған самтыр-самтыр кісіні көргенде, Айна шошына таңғалып: «Мұнысы кім?» – деп, Еріктің бетіне қарады.

– Жолдасым ғой, – деді самарқау. – Әй, Қарабура, кіндігіңнен де келмейді, кешіп өт! – деп айқайлады...

Жалғыз ұлы есіктен еңсеріле кіріп келгенде, сал болып жатқан шешесі құшағын аша үмсынып: – Құлыным-ау, есен-сау келдің бе? – деп, аналық абзалдықпен аңырап еді...

– Ауғанға барып келгендей-ақ қарсы алдыңдар-ау.

– Енді қайтейік, бір үйдегі бір азаматтан айдың-күннің аманында айрылып қалсақ... Ел аман, жұрт тыныш па екен, әйтеуір?

– Еліңіз орнында, ештеңе ете қояр түрі жоқ. Желдей есіп; желпініп отыр... Ең соңғы маскүнемді мен ертіп келдім...

– Үйбай-ау, ұят болды-ау, жолдасыңды өткізіп алайық, – деген Айна орнынан тұра беріп еді, оның білегінен басып, қайта отырғызған Ерік:

– Өзі-ақ өтеді. Омыраудан келмейтін суға ағып өлер деймісің? Қайта таза су кір-қоңын шайып, иіс-қоңысын кетіреді.

– Ол кім еді тағы?..

– Ол менің бірге оқыған досым, тәте. Сіз білесіз. Біздің елдікі. Көкеннің ұлы – Таған Мақажанов.

Нүрке басын оқыс көтеріп алды:

– Төңірім-ау, не айтып отырсың... Өзіміздің Мақаңның – алты алашты аузына қаратқан Мақажан ақынның немересі ме? Көкен жарықтықтың ұлы ма? Апыр-ай, шешесі марқұм болғаннан бері бетін көрген жоқ едім. Ол қайдан жүр, бұл ит өлген жерде! Жеткізіңдер! – Кемпірдің даусы шаңқ етіп, қатты шыққаны соншалық Айна селк ете түсті...

– Бет-жүзін көрейінші өзінің. Текті тұқымның тұяғы ғой...

– Ендеше көрімдігіңізді дайындаңыз, – деп, Ерік қамдана бергенінде, ашық тұрған есіктен пұшпақ-пұшпағынан су сорғалаған Тағанның сұлбасы көрінді...

– Ей, Қарабура, кел мұнда; тәтем шақырады. Асылдың сынығы едің ғой... нұр дидарыңды жарқыратшы, – деді Ерік саңқылдай.

– Кел, шырағым, кел, – деп бөйек болды кемпір... Табалдырықтың ар жағынан:

– Амансыз ба, апа? – деді Таған тұрған орнынан қозғалмай.

Бұдан соң Нюра Фадеевнаның ақ сары жүзін, көк көзін жаңа ғана байқады ма, – Здравствуйте! – дегенді қосып қойды. Нүрке кемпір күлді. Айна да жұмсақ жымыған.

– Еркек адам есіктен еңселі кірер болар... Ұры иттей жан-жағыңа жалтақтап, жанарыңды түсірме, ұлым. Ерді кебенек ішінен таны деген, ханның сарайына кірсең де, қадіріңді қашырмай, кеудеңді жоғары ұста!

Төсек үстінде отырған орыс кемпірден мұндай торғындай судыраған қазақшаны күтпеді білем, жанарының жапсары жыпылықтаған. Таған әлі де болса үйге кіруге жүрексінгендей.

– Төрге шығатын түр жоқ, шеше.

– Өкең, жарықтық, жұрттың бермесін тартып алар аусар еді, тартпаған екенсің.

– Кірсеңші кергімей! – деп Ерік гүр ете түсті...

– Қарағым, үстіндегі киіміңді сығып, кептіріп қой, – деді Тағанның ұнжырғасы түскен ұсқынына жаны аши қараған Нүрке кемпір: – Жол соғып, шаршаған шығарсың, ес-ақылыңды жиып, деміңді ал. Ыстық шай іш. Ерікжан, осында ит жемей жатқан көдедей көп киіміңнің бірін бер мына жігітке, ауыстырып кие тұрсын.

– Айнаға айтайын, тауып берсін...

Ойда жоқта пайда болған «қонақтың» мынау сықпыты, осыншалық қорлықты тірлігі ойлантып еді келіншекті. Өзін бір жерде, бір кезде көрген секілді. Таныс-бейтаныс жүзі әбден титықтап, тозаңы шыға тозғанынан ба екен, анық ажарын ажырату қиын.

«Ерік те еріккен шығар, несіне ертіп келді екен?..»

Еріктің ертіп келген жолдасы сүрініп құлаған жерінде жүрелеп әлі отыр...

– Өлтірмесең, өңешімді жібіт, – деді жөтелдің арасынан саңылау тауып, тілге келген Таған...

– «Апыр-ай, тілінің ащысын-ай мына кісінің, – деп ойлады Айна, – менде несі бар екен?»

– Жаның шығып кетсе де, тұра тұр, – деді тері қоржынды арқалап, үйге аяндаған Ерік. – Айтқаным – айтқан. Салқын сыраға шомылдырамын. Әй, Айнаш, әлгі Прохорға арнап ашытқан бал сырадан бір саптыаяқ әкеліп берші анаған, жыланының басы қайтсын.

Самауырға шоқ салып тұрған шымшуырын тастай салып, тұра жүгірді. Көп айналған жоқ, сыйымдылығы бір литрге жуық қайыңның безінен ойып жасаған саптыаяқпен меймілдете сыра әкелді...

– Шайың қайнады ма, менің де шөлімді бас, – деді ендігі сәтте сонау қаз-қатар тізілген шөмелелерге көз салып тұрған Ерік. Әйелінің екі-ақ күнде апта бойы шапқан шөпті жалғыздан-жалғыз жүріп, қалай ғана жинап, үйіп тастағанына іштей қайран, бірақ бұл таңданысын сыртқа тіс жарып шығармады. Әрине, өз еңбегін бұлдамаса да, өзекті жан болып жаратылған соң, «Мықты екенсің, Айнаш» деген сықылды жылы сөзді ерінің аузынан әйелі күткен еді. Өзі үйген шөмелелерді жаңа көргендей бұл да жанар жарыстыра қараған. Амал не, Ерік ләм демеді...

Дастарқан басында үшеуі ғана. Былтырғы, одан арғы жылдардағы үшеуі, тек қана үшеуі... Төтеден пайда болған «төртінші» далада қалды.

Шешесі сан рет «Шақырыңдар, обал болады, қарны ашқан шығар» деп еді, Ерік: «Текке өуре болмаңыз, барқырап тынышымызды алады», – деп, міз бақпады...

Бұлардың қаймақшыған тыныштығын қаусатқан – тәлтіректеп басып, босағаны тырмалаған Тағанның үні болды.

– Неге біз осы... – деп, ежелгі әдетінше сұқ саусағын шошайтты. – Неге біз осы?.. Бұл шақта екінді туып, Нүрке кемпір намазға қамдана бастаған.

– Жүр-ей, – деді Тағанның қолтығынан нығарлай ұстаған Ерік. – Төтем намаз оқиды. Мазасын алма.

– Орыс намаз оқиды... хи-хи-хи... – Таған шиқылдай күлді. Кластасының бейпіл ауыздығы жанына тиді білем; онсыз да бастерісі келіспей жүрген Ерік желкесінен бүріп, теріс қаратты да, құйрығынан бір теуіп, етпетінен түсірді. Күйеуінің тым артық кеткендігі шыдамын шарт сындырды білем, самаурынның күлін қағып тұрған Айна:

– Қойсаңшы, обал емес пе? – деп, Ерік келгелі алғаш рет дауыс шығарды...

Тәлтіректеп орнынан қайта көтерілген Таған фашистен кегін ала алмай азаптанған партизандай-ақ өзін өр ұстап: «Ей, Қарабауыр, бір тепкенің – бір саптыаяқ сыра», – деді. Жолдасы оның тілегін екі саптыаяқ бал сырамен қанағаттандырды да, оны-мұны саймандар тұратын қораға сүйрелеп апарып тастады. «Таудың түні салқын, тоңады ғой». Айна мазасын ала берген соң, әкесінің ескі ішігін үстіне жапты...

Нүрке кемпірге балаларының арпалысқан мазасыз тірлігі, тіпті де, ұнаған жоқ... Әсіресе, келінін аяйды. Оның үстіне анау Көкеннің сүмірейген ұлы қосылды. Екі жастың біріне келмей қор болған Таған тағдырын да уайымдап, жүрегі сыздайды. «Обал ғой. Текті тұқымның азып-тозып, шілдің боғындай пышырап біткені ғой. Қайра-ан Көкен, әйелі Аналық қандай еді... Мақажан шал ше? Алтайды аузына қаратқан ақын жан баласына басын имеген кісінің сұлтаны еді. Үһ, Тәңірім-ай, не болып барамыз осы?» – деп, күрсіне күбірлеп жіберді...

Жанарын жапса болды, Аналықпен бірге өткізген баяғы – тұрлаусыз өткен тұтам-тұтам өмірі көз алдында көлеңдеп тұрып алады-ай. «Құдай-ау, сол Аналық жазғанның жақсылығын өтеді ме? Жоқ, өтей алмапты. Мойнына қарыз, ұрпағыма парыз күйінде қара жер қойнына кірем бе, Жасаған ием? Не істеу керек? Қадір-қасиетінен жүрдай тоналған ұлын қалай ғана құтқарам бұл қорлықтан, қайтып қана арашалаймын арағы түскірден... Әл-қуатым жетер ме? Тым болмағанда, Еріктің мазағынан...»

Бұл түні Айна да көз ілген жоқ. Күні бойғы салпылдақ жүріс, толассыз жұмыс бойын алып, әлдекім алып ұрып сабап-сабап, талғақ қылып тастағандай дел-сал күй кешсе де, өз жанына өмір таба алмады...

* * *

...Ерік өзен жиегінде көп тұрды. Салт атты, жаулықты Қыз көрінбейді. Көңілін алаң биледі... Айнаға деген саздау тартқан салқындықтың себебі... осы елес сынды салт атты қыз еді. Жарының жанына жақындаса болды, салт атты қыз көз алдына көлеңдеп, екеу арасына ала арқан керіп тұрып алатын. Осы бір ішкі қиналысын Айнаға сан рет айтуға оқталса да, батылы барған емес. Қорыққаны емес, соңына шырақ алып жүріп қосылған қосағының көңіліне көлеңке түсірмеудің қамы еді.

«Ол бүгін жоқ. Келмейді», – деп, кетуге ыңғайланғанда, таудың төбесіне жалғыз жолаушы шықты... «Сол! Өзі». Таулы алтайлық Қыз ақ боз аттың үстінде ертек әлемінен оралғандай, бергі бетке – Қазақстан жеріне қасқая қарап тұр еді...

Қызыл жаулықты Қыз Қатын суының жағалауына тақалып, аттан түскенде ғана ес-ақылын жиған Ерік тас тиген шыныдай шытынаған санасын жамап-жасқап саябырлады...

Ал Қыз ше? Ол бұрала басып, суға тақалды да, алақанын толтырып ұрттады. Содан соң бұған күле қарап, жүрелей отырды. Оның әлгі әрекетін Ерік те қайталады... Осылайша бірін-бірі екі жағалауда тұрып аңдыса бақылаған олар құла-жалдана құлап аққан Қатын суын суалтар құдіреттің жоқтығына налығандай мұңдықты күй кешкен. Бәлкім, махаббат деген осы шығар...

Үсті-басын сылана түзеген қызыл жаулықты Қыз лып етіп, ақ бозға мініп алды. Содан соң соншалықты бір жарасымды қылықпен қолын бұлап қоштасты. Не істерін білмей, ербиіп тұрған Ерік құлынша аққан жылқыдай аласұрып, тағат таба алмады...

«Әй, сол бір сайтан секілді сандалған қызды қойшы. Енді қайтып көрмеймін» деп бекінді, белін бекем буды... Осы бір кіжінісі оның жүрісін шапшаңдатқан.

Омартаға жеткенде, Айна ұйқыдан тұрып, шай қойып жүр еді... Осы кезде қойма-үйден: «Дүние, қудым сені он жасымнан» деп бақырған Таған өлі де тірі екенін тарғыл даусымен дәлелдеді...

Айна есіктен басын қылтитып, шайға шақырды...

– Бүгін не істейміз, пішен үйіліп бітті ғой, – деді Ерікке ерген Таған.

– Сендерге демалыс жариялаймын. Ал мен аң қараймын.
– Ерте кетсең қайтеді, ішім пысады ғой.
– Сенің иісінді сезген мұқым Алтайдың аңы ауып кетер. Сыраны тойғаныңша іш те, сылқиып ұйықта. Қолың қышып бара жатса, анау кеспелтек ағаштарды жарып, саржан сал... Бүгін мен сені танымай тұрмын-ей...
Дастарқан басында төрт көздері түгел жиналған соң, Нүрке кемпір алақанын жайып, ерні жыбырлап, бата жасады...

...Нюра Фадеевна:

– Қалқам, қолың қашаннан бері дірілдейді? – деп сұрады.
– Ішкеннен бері, әсіресе, похмель жасамаған күні тыным таппайды.
– Одан құтылудың жолы бар, – деді кемпір.
– Қалайша?
– Ішпеу керек.
– Ой, апа-ай, – деді Таған аузын тістеп алатындай нанды талмап, зорға жеп отырып. – Оны өзім де білемін ғой. Маған қалай ішпеуге болатынын үйретсеңіз.

– Ол да қиын шаруа емес, шырағым.
– Оңай емес, шешей, оңай емес, бір жыл емделіп, жазыла алмағанмын...
Ерік орнынан үнсіз тұрды да, нан пештің іргесінде жабулы тұрған ағаш күбіндегі ашуы жеткен сырадан құйып әкеліп берді...

– Кісі болудан қалған. Бекер тәрбиелейсіз, – деді шешесіне.
– Ұлым! – деді Нүрке Еріктің сөзін жақтырмаған сыңайда. – Сен өйтіп арыстай азаматтың обалына қалма, білдің бе... Сенің бұл қылығың жөн емес.

– Үйбай-ау, тәте-ау, мен бе екен оны маскүнем қылған? Өзінің осалдығы, иттігі. Бәлкім, тұқымынан солай шығар. Бар жазығым аштан өлгелі жатқан жерінен жинап-теріп алғаным ба?

– Сен оның тұқымына тиіспе. Оның асыл текті сойынан көрген жақсылықты бұл дүниеде қайтару екеуміздің де қолымыздан келмейді. Менің бүйтіп тірі отырғаным, сенің бүйтіп жер басып, тайрандап жүргенің Тағанның шешесінің арқасы, білдің бе?!

– Ес білгеннен бері тірі жанға қарыз емес екенімді, бір адамнан бір сом қарыз алмағанымды, өзімді-өзім асырап жеткізгенімді ғана білемін. Ал одан бұрынғысының өтеуін өзіңізге тапсырдым, – деген Еріктің тік сөзі Айнаның қасын дір еткізді...

Айна далаға шыққанда, Ерік мылтығының ұңғысын тазалап, қапшығын арқасына таңып, жол қамына қамданып тұр еді...

– Омартаға екі қонжығын ерткен аю келді, – деді Айна.

– Қашан?! – деп жалт қарағанда, оқыс қимылдан шошына шегінген келіншек: – Алдыңғы күні түнде, – деді көзі жаудырап.

– Ендеше ол ұзаған жоқ, осы маңайды төңіректеп жүр. Іздеп табу керек.

– Оны қайтесің?

– Прохор үш жылдан бері аюдың терісін баласының терісімен қоса тауып бер деп, қолқалап жүр емес пе?..

– Обал ғой, терінің қалаға қажеті қанша?

– Сәндік үшін. Екі креслоның басына екі қонжықтың терісін жауып, журнальный столиктің алдына енесінің терісін жайып тасталық делік... Көз алдыға елестетші, әдемі емес пе?.. Кейін қалаға көшіп, үй сатып алсақ, өзімізге де керек.

– Құрысын ондай сәндігі. Менің тілімді алсаң, ата көрме аюды.

– Ең әуелі, атқыза ма деп сұрасаңшы... Жә, жолымды бөгеме, аттанамын.

Айна... білегіне шелек іліп, бие саууға беттегенде, үй сыртындағы отын жаппаның алдында әлденені күбірлеп, ағаш жарып тұрған Тағанды көрді... Жарылған жаңқаларды жаппаның ішіне бақшалап жинап, тәлтіректеп жүрсе де, шаруасынан шалағайлық жібермейтін, ісіне құнтты көрінеді. «Не айтып жүр екен? – деп ойлады Айна. – Өзімен сөйлесіп, әңгімесін тындаса... Қайдан көрдім? Жүзі күн өткен сайын жылы ұшырап барады». «Қайдан көрдім?» деген сауал, тіпті, тіміскілеп, соңынан қалмай-ақ қойды... Бие сауып отырғанда да, саумалды сабаға құйып шыққанда да – осы бір қандауырдай қадалған ойдан арыла алмады.

«Қайдан көрдім?»

Күн сөске болғанда, ақ тер, қара тер болып быршып терлеп, бет-аузын жылымшы су басқан Таған балтаны лақтырып жіберді де: «Шөлдедім!» – деп, аю талағандай қорқынышты үнмен айқайды салды дерсің. Оның оспадар даусын төсек үстінде шегеленген кемпір де естіді...

Сасқалақтап үйге жүгіріп кірген Айна саптыаяқты пеш үстіндегі сыра ашытқан ағаш күбіге ала ұмтылып еді, оны кемпір тоқтатты.

– Қоя тұр, келінжан, – деді оң қолын жоғары көтеріп. – Келсін де өзі осында. Шақыр.

Екі ортада саптыаяқты ұстап, делдиіп тұрып қалған Айна енесінің үнінен зіл байқады. Бұл шақта алты айрығынан тер саулаған Тағанның өзі де өз көлеңкесіне өзі сүрінгендей, қалбалақтап жетіп қалып еді...

– Сен, шырағым... келген екенсің, келімсек болмай, жөніңе көш. Енді бұдан былай сыраны тек менің рұқсатыммен ішесің. Көнсең осы, көнбесең, көшке берген тайыңды жетеле де, есің барда – еліңді тап...

Табалдырықты басып, не ары жоқ, не бері жоқ сілейіп тұрған Таған самайынан құлаған тер тамшысын сұқ саусағымен сүрткілеп, не істерін білмей, абдырады. Төсек үстіндегі құс жастыққа арқасын тіреп мығым жайғасқан кемпірдің көкпеңбек көзінен ызғар мен шоқ сезілді, енді бір сөз қайырса, қарғып тұрып бас салатындай.

– Баспа табалдырықты, жаман ырым! Кір үйге! – деп еді, Таған қаттырақ басса, тақтай сынып кететіндей мысықтабандап үйге кірді. – Отыр се-реймей, осы үйдің бел ағашы сен төбеңмен тіремесең де, түсіп кетпес. Тегің қандай еді, елің қандай еді... сойына сойыл жұмсаған саудайы неме...

– Әй, апа, апатай, – деп қыбыжықтады, – мен сізді әлі сыйлап отырмын, мұндай ауыр сөзді ешкімнен, ешқашанда естіп көрген жоқпын.

– Апа-ау, айналайын апам-ау, сырасын беріп құтылайықшы. Өңіңіз бұзылып кетті ғой, – деп, Айна кемпірдің жанына барып, қолынан ұстады. – Сізге ренжуге болмайды...

– Келінжан, араласпа, бұл азаматпен арадағы айтыстың басы ғана. Бұл – менің де балам, тек сезбей, секіріп жүр. Жарықтық, шешесі Аналықпен бірге мен де емізгем. Ақ сүтімді ақтасын дегенім емес, кіммен төжікелесіп, тәйткі кетіп отырғанын білсін дегенім...

– Егер осы үйде қыстағың келсе, қояр шартым бар, – деді Нүрке кемпір, – тек менің ғана тілімді алып, айтқанымды істейсің, айдағанымға жүресің... күнде кешке моншаға түсесің, жатар алдында сыраны аузыңа татып алмайсың. Бұл – бір. Екінші шартым – ертең ерте тұрғанда, Айна қайнаған суға бұқтырып, дайындап берген шөпті ішесің... Сол дәріленген сусынды ашқарынға ішкен соң, жүгірген қалпың өзенге барып, шомыла-сың, алдымен денең үйренгенше, жеңіл-желпі жуынып бастап.

– Үй-бай-ау, шеше-еке-ау, қыстығүні қайтемін? – деп, желкесін қасыды...

– Қыста қармен жуынасың. Еңбектің де емдік қасиеті бар, балам, көп қимылда – арам терің, арам асың шықсын. Құдай-ау, «Жаман иттің атын бөрібасар қояды» дегендей, сыраны да «ас» деппін-ау...

Ал енді сен, Таған, айналайын балам, ерте айрылған ата-анаңның аруағын сыйласаң, өлгендерді өкпелеткің келмесе, орында осыларымды.

– Өке-шешемді есіме түсіре бермеңізші, апа, жылаймын...

– Әй, қайдам, сен жылауды да ұмытқан шығарсың. Адамның көз жасы – жанының нөсері, сіркіреп-сіркіреп алса, арты айығады, көңілі көгереді.

– Көндім, оллаһи, көндім айтқандарыңызға. Дегенмен... бүгінше сол ережелерді бұзуға бола ма, ақырғы рет... ертең ерте бастасам...

– Түһ, бұған айтып сөз, ұрып таяқ өтпес, – деп шаршады Айна.

– Бер, – деді кемпір, – ішсін атау-кересін. Бірақ ертеңнен бастап басқаша сайрайсың, ұқтың ба, ұлым!

– Ұқтым, апа, ұқтым, – деп, Айна ұсынған сыраға қолдары қалтырап, ұмтыла берді...

Ол кеткен соң, енесінің жанында отырған Айна:

– Осы кісінің адам қатарына қосыларына күмөнім бар, – деді түңіліп: – «Тұқымың текті еді, әке-шешенді білуші едім» деп, қайта-қайта пысықтай бересіз, қайраттансын деп қайрағаныңыз ба, әлде, расында да, мықтырудан шығып па еді?

– Рас, келінжан, рас, әкесі мен шешесінің өмір тарихын кейін айтып беремін, ал атасы Мақажан Алтайды жайлаған Қаратайдың елді аузына қаратқан ақыны еді ғой. Бұларды Дәулеттің ішіндегі Көкі дейді. Мақажанның түсінде Қызыр-ассалам «Көген аласың ба, өлең аласың ба?» деп, аян бергенде, «Өлең аламын» деп, өлеңдетіп тұрған екен деседі...

Ел азарда ер-азаматы – атақ қуғыш тақ құмар, қыз-келіншегі дүние қуғыш бақ құмар келеді. Ал «Бақ дегенің – тойға келген қыз емес пе, байлық деген – қолға ұстаған мұз емес пе, бала – артта қалған із емес пе?» деп, бұрынғылар бекер айтпаған. Қырықтан асқанша не үй, не күй жоқ Тағаннан не қайыр, не үміт? Кейде мен анау төбедегі тақтайға жападан-жалғыз тесіліп қарап жатып ойлаймын: Тәңірім-ау, ат төбеліндей ауыл тайлы-таяғы қалмай, маскүнем болып кеткенде, ертеңгі күні не болады, тоз-тозы шығып, тозып таусылмай ма? Не білген ойлары бар? Ішімдік деген пәле бұл елге қашан дерт болып жабысты? Қашан? Кейде ойлаймын, осы жұрт атау-кересін ішіп жүрген жоқ па деп? Ал атау-керені – өлер алдында, ақтық демі таусылғанда ғана ұрттайтын.

– Мен білмеуші едім, – деді күрсіне тіл қатқан Айна.

– Нені? – деді енесі сөзін бөлгенге елеңдей сұрап.

– Атау-кере деген сөздің төркінін.

– Алда-жалда арғы дүниеге аттанар болсам, маған да ішкізесің.

– Қойыңызшы, апа, қайдағыны айтады екенсіз. Өздігіңізден жүре алмағаныңыз болмаса, денсаулығыңыз мықты ғой...

– Неге екенін бір Алланың өзі біледі, соңғы кезде аруақтар түсіме көп кіріп жүр, – деді аз-кем тыныштықтың тығынын қайта ағытып. – Жарықтық, қайын атам Құранын алдына өңгеріп, Мұзтаудан құлдап келе жатыр екен деймін... Иә, жатқан жерің жаннат, қараңғы көрің жарық болғыр атамның көзі тірісінде бұл ауыл арақ дегенді аузына алмаушы еді. Қазіргі аңқау елдің араққа құмар моллалары сілекейі шұбырып, мас болып оты-

рып, Құран оқитынды шығарды. Өтірікті судай сапырып, зуылдатқан ондай арамзаның бетіне түкіріп жібергенім әлі есімде.

– Сіз де Құран оқи аласыз ба? – деп әуестенді келіні.

– Әрине... Сенен сұарарым, – деді кемпір Айнаның қолынан сүйіп. – Анау Тағанға қамқор бол. Көп ашуландыра бермеңдер... Атасы Мақажан қандай қуғын-сүргін көрсе де, мойымай, ел мен жердің шырқын бұзған Исләм нәшінге:

– Арқаға біткен қайың-ды,
Білемін, қалмақ, жайыңды,
Жолаушыға беруші ең,
Талқан менен шайыңды.
Обада жатып өлуші ең,
Көлденең тістеп найыңды,
Қазаққа кеп байып алған соң
Ұмыттың ғой Құдайыңды, –

деп, ежетекірекке алып еді-ау. Қайран, от ауызды, орақ тілді, Мақа-ай, сен де күндей күркіреп, жаңбырдай сіркіреп өте шықтың мынау жалғаннан; ұрпағың болса – анау...

Осынша уақыт, замана атты ұлы көштің шаңын жұтып, жұртта қалғандар қаншама, саусақпен санап, тауыса алмайсың, біреуді Құдай қаңғыртады, енді біреулер Құдай бұйрығына көнбей, өзі қаңғырады... Ел шыдағанға бел шыдамай, қиралаңдап қалса, оған кім кінәлі?! Тіпті, осы кінәлілерді іздеп табудан қиын не бар? Кейде «Мүмкін, өз әке-шешемнің, тым ерте кеткен Тағанның әкесі мен шешесінің жасын маған жиып берген шығар... Балаларын ашаршылық жылы да аман алып қалды емес пе бұл ел» деп ойлаймын.

Ашаршылық демекші... Нюра Фадеевнаның сол бір зауал кезең туралы айтары көп... Енді ғана «Аталап, апалап», тәй-тәй басқан тұңғыш қызымның аузы аққа жарымай... көз алдымда көгеріп-сазарып, жантөсілімін бергенін қалай ұмытайын; өзімнің де аузымнан қара су ағып, аш иттей бұралып, ыңырысып жатқан жерімде осы Тағанның шешесі Аналық емес пе еді, басымнан сүйеп, нәр сыздырған; үйіне апарып, бағып-қағып, жалғыз дәнді өзі жемей, ұсынған, апалы-сіңлідей жанымыз жарасып кетіп еді-ау...

Иә, Нюра Фадеевна мен Аналық апалы-сіңлілердей болып, ең бір ауыр да азапты жылдарды бірге өткізді. ...конфискацияның тізіміне Нүркенің күйеуі Қандауыр да іліккен...

1932 жыл, яғни мешін жылдың ашаршылығы басталды. Тігерге тұяқ қалмаған, бар үмітті, бар жақсылықты, бар байлықты жалаулатып келген, алаулатып енген кеңес өкіметінен дәметті. Әсіресе, қазақтың дәметкіш көңілі «Өкімет деген – өзіміз, ендеше өзіңді-өзің асырайсың» деген ұрдажық ұранның байыбына бара қойған жоқ. Құрсағын мықтап тұрып бір рет толтырып алды да, көздері шүңірейіп, аштан қырыла бастады... Сол заманның қаттылығын «қателігі» деп ұғар зерде жоқ, «Бұнымыз асыра сілтеушілік» деп айтар пенде жоқ, осынау «жоқтардың» жоқтауын естір құлақ жоқ – қынадай қырылды, арқа сүйер ардақтысынан айрылған Нюра Фадеевнаны ағаштан қиып салған үйінен қарашаның қары түскенде, қуып шығып, жаңа ұйымдасқан қосшының бастығы кіріп алды. Ананың ақ жүзі қуарды, ақ сүті суалды: бір жастан енді ғана асқан қызын бауырына басып, баспанасыз далада қалды. Міне, осы кезде Аналық жетелеп, өз үйіне апарды, асырады, сақтады. Алтайдың созалаңдап, таусылып бітпейтін ұз-а-ақ қысынан ілдалдалап әрең шықты. Қарны тойып, тамақ ішпеген ананың омырауынан сүт шығушы ма еді, екі үйлі жанның қарап отырған қара сиырына жегізер шөп тақа таусылып, ағаштың бүрі мен теректің қабығын сыдырып беріп, асырап еді, көтеремге айналған хайуанның емшегі шандырланып, суалды. Наурыз туа, әбден тулақ болған сиыр көзі алайып, қорада қатып қалған.

(Жалғасы бар)

СӨЗДІК

Жіпсу – терлей бастау.

Зәрезап – ығыр, мезі, запыс.

Кер биеге – кер – құла мен күрең аралығындағы жылқы түсі.

Монданақтай – әп-әдемі, сүп-сүйкімді.

Місекерлік – місе – барға қанағат ету.

Сеңке – кебегінен айырып тартылған ақ бидай ұны.

Ілдалдалап – қажетке әрең жарап тұрған, бірдеңе етіп амалдау.

Жер-су атауы:

Бұқтырма, Ертіс, Қатын өзендері бастауын Алтай тауынан алады.

Мұзтау – Алтай тау жүйесінің Ресей және Қазақстан жеріндегі ең биік шыңы.

Оның ұшар басында Үлкен, Кіші Берел, т.б. мұздықтары бар. Қатын өзені бастауын осылардан алады.

Әдебиет теориясы

Автор бейнесі – әдеби шығармадағы жазушының өз тұлғасының көрінуі. Өр шығармада жанрға байланысты ол әртүрлі байқалады. Мысалы, лирикада ақынның ішкі сыры, сезімі, толғанысы басқа жанрларға қарағанда басым әрі анық.

Өмір шындығын оқырман автор бейнесі арқылы таниды.

Деталь – көркем шығармада белгілі бір мағыналық, идеялық-эмоциялық жүк көтеріп тұрған көркемдегіш құрал.

Идея, көркем идея – шығарманың өзегінен танылатын жинақтаушы образды ой. Шығарма идеясыз болмайды. Суреттеліп отырған өмір құбылысы туралы автордың айтқысы келген ойы, сол өмір құбылысына берген бағасы көркем идея болып танылады.

Әдеби шығармаларда шындықтың екі түрі болады. Бірі – тарихи шындық, ол шын өмірде болған оқиғалар мен тұлғалар туралы нақты тарихи деректерге сүйеніп жасалады.

Сонымен бірге әдеби шығармаларда көркемдік шындық болады.

Көркемдік шындық – жазушы өмірдегі нақты шындықты суреттей отырып, образдарды сомдайды. Оқиғаларды баяндауда әдеби-көркемдік әдіс-тәсілдерді пайдалана отырып, шығармашылық қиялмен өзге шығармалардағы кейіпкерлерді қайталамайтын, олардан ерекше оқиғаларды туғызады, дара кейіпкерлер жасайды. Солайша өмір шындығы жазушы шығармасында көркем шындыққа айналады. Жазушының өзіндік ойы шығарма мазмұны арқылы оқырманға өзгеше көркем әлемді танытады. Шығармасындағы көркем шындық арқылы бүгінгі өмір мен болашаққа деген сенім ұялатады. Мысалы, Ілияс Есенберлиннің «Қаһар» романында тарихи шындықтардан бөлек жазушы оқырманға ұсынатын Кенесары ханның образы бар. Ал ханның бейнесін көркемдеп жеткізуде жазушы әдебиеттегі барлық әдіс-тәсілді қолданған, солайша романда ханның көркем бейнесі қалыптасты.

Сондай-ақ, екі жазушы бір тақырып төңірегінде көркем шығарма жазатын болса, әрқайсысы жазып отырған дәуір мен тұлғаларға қатысты әртүрлі суреттеп, оқырманның санасына өзіндік дара ойлар қалыптастырады. Олардың шығармасындағы кейіпкерлер мен суреттеп отырған шындық бірдей болмайды. Себебі екі жазушының әрқайсысы өзіндік ойы мен қиял дүниесімен әртүрлі оқиғалар мен кейіпкерлер туғызады. Өйткені көркемдік шындық гуманизмге, сұ-

лулыққа (эстетика) тәрбиелейді. Көркемдік деген сөздің өзі әдемі ойға құштарлықты танытады.

Әдеби сын – әдебиеттану ғылымының бір саласы.

Әдебиет – ардың ісі, сын ақиқаттың айнасы деп қабылданады. Әдеби сын көркем шығарма мазмұнындағы жазушының шындықты жеткізу шеберлігін талдап, жетістіктері мен кемшіліктеріне баға береді. Сыншы белгілі бір шығармаға талдау жасау барысында әдеби дамудың бағыт-бағдарын айқындап, ақын-жазушының образ жасаудағы, оқиғаны суреттеудегі сөз қолданысы мен көркемдік ерекшеліктерін түсіндіреді. Шығарманың эстетикалық мәні мен тәрбиелік маңызын анықтайды, идеясы мен сюжеттік оқиғаларды құру тәсілдерін жан-жақты қарастырады. Жазушының сұлулықты суреттеу ерекшеліктеріне де мән береді. Қаламгер туындысының бүгінгі қоғамға ықпалы мен болашаққа қызмет етуі тұрғысынан зерттеу жасайды.

Роман (*XI–XII ғасырларда роман тілдерінде жазылған әртүрлі шығармалар атауынан шыққан*) – күрделі және дамыған сюжетті, көбінесе прозалық, кейде поэзиялық нұсқада жазылатын көлемді шығарманың бір түрі.

Әдебиеттің басқа жанрларымен салыстырғанда, романда баяндалатын өмір кең ауқымда қамтылады, оқиғадағы тартыс шарықтау шегіне жеткенше, ұдайы даму үстінде суреттеледі. Романда кейіпкерлердің жеке өмірлерін, олардың бір-бірімен қарым-қатынасын суреттеу арқылы дәуір мен қоғам, салт пен сана кеңінен танылады.

Романдар жанр ретінде іштей: әлеуметтік-психологиялық, тарихи, биографиялық, т.б. түрлерге бөлінеді.

Эпизод – көркем шығарма желісінде мәні бар жеке-жеке оқиғалар, бас-аяғы тиянақталған бөлшек.

1. 6-сыныпта Оралхан Бөкейдің қай шығармаларын оқыдыңдар?
2. «Атау-кере» повесінің жанрлық ерекшелігін анықтаңдар. Повесть жанрының прозадағы басқа жанрлардан айырмашылығы неде?

1. Атау-кере деген не?
2. «Атау-кере» туындысының кәсіпке қатысты қандай ерекшелігі бар?

3. Шығарма қай кезеңде жазылған?
4. Шығармада қазақ тарихында болған қандай жағдай баяндалған?
5. Жазушының өзге тілден енген сөздерді қолдануы нені білдіреді?

1. Туындыны оқи отырып, өздерің түсінбейтін сөздерді іріктеп жазыңдар. Төмендегі сілтемелер бойынша сөздікте жоқ сөздердің мағынасын анықтаңдар.
 - a) <http://kazneb.kz/site/catalogue/view?br=1178800>
 - ә) <https://kazakh.academic.ru/>
 Ол сөздердің арасында көркемдік құрал ретінде қолданылғандары да болуы мүмкін екендігіне мән беріңдер.
2. Жазушының көркем тіліне мән беріп, мақал-мәтелдерді, фразеологизмдерді теріп жазыңдар және олардың бүгінгі қолданысы туралы айтыңдар.
3. Жазушы шығармасында аталатын жер-су атауларын картадан табыңдар.
4. Жазушының экологияға қатысты азаматтық ұстанымы қандай жағдайлардан байқалады?
5. Ерік пен Тағанның образдарын ашу үшін көріністер ұйымдастырыңдар. Олардың образдарын сомдау үшін қандай көркемдік құралдар мен тәсілдерді қолдануға болатынын жазыңдар.
6. Кестені толтырыңдар.

Шығарманың әсер еткен тұсы	Өз пікірім

1. Авторлық идеяның тарихи шындықпен байланысын анықтаңдар.
2. Кейіпкерлер жүйесін жасап, оларды топтастыру арқылы да, даралау арқылы да мінездеме беріңдер. Олар үшін қолданылған көркемдік құралдарды анықтаңдар. Автор бейнесі қалай байқалады?
3. Жазушының шеберлігі қай эпизодта қалай көрінген? Нақты талдай отырып түсіндіріңдер.
4. Шығармадағы кеңістік қанша уақытты қамтиды? Оны қай сюжеттер арқылы байқауға болатынын кезең бойынша нақты көрсетіп жазыңдар.
5. Оралхан Бөкейдің «Атау-кере» повесіндегі Ерік пен Эрнест Хемингуэйдің «Шал мен теңіз» повесіндегі Сантьягоның образдарын салыстырыңдар.

дар. Екі кейіпкердің жалғыздығы, бөлектенуінің арасындағы айырмашылықтарды табыңдар.

1. Жазушы «қауіпті будан» туралы не айтқысы келді? Бұл термин араларға қатысты ма әлде адамға қатысты айтылды ма?
2. Кейіпкердің араға айналуы және оның қыз қамшысынан өлуі нені меңзейді? Повесть бойынша қай кейіпкер өмірде ұтылды деп ойлайсыңдар? Нюра кемпірдің ең ақырғы сәттегі әрекеті нені аңғартады? Автор қандай ойды жеткізгісі келді?
3. Тағанның өмірін белестерге бөліп қарасақ, намысын жоғалтқан кезең және намысы оянған кезең деп бөлуге бола ма? Намыс дегенді қалай түсінесіңдер? Өз ойларыңды дәптерлеріңе жазыңдар.

1. «Оралхан Бөкейдің «Атау-кере» шығармасындағы ұлттық және әлемдік құндылық» тақырыбында әдеби сын жазыңдар.
2. «Атау-кере» повесінің идеясын негізге ала отырып, шағын өңгіме, өлең жазыңдар.
3. Абай Құнанбайұлының «Ғылым таппай мақтанба» атты өлеңін естеріңе түсіріңдер. Ақын бес нәрседен қашық бол деп, нақты қандай кемшіліктерді атап еді? Абай үлгісін пайдаланып, Ерікке қандай ақыл айтасыңдар, дәптерлеріңе жазыңдар.

Оқу сауаттылығы

1. Көкбестіні байырқалата арқасынан қағып, діңгекке байлады да, жетім балаша қол-аяғын бауырына ала, бүрісіп жатқан маскүнемнің жанына жақындады.
Сұрақ: «Байырқалату» деген сөз нені білдіреді?
 - a) Еркелетіп, арқасынан сипау
 - b) Тыным алдыру, дем алдыру
 - c) Байлап қою
2. Тігерге тұяқ калмаған, бар үмітті, бар жақсылықты, бар байлықты жалаулатып келген, алаулатып енген кеңес өкіметінен дәмемтті.
Сұрақ: «Тігерге тұяқ қалмаған» деген сөз нені білдіреді?
 - a) Мал атау
 - b) Бәйгеге қосу, жарысқа қосу

с) Малдан түк қалдырмай, айдап алып кету

3. Алғашында күпсек қарға малтығып өлген елікті тауып алып, талғажау жасап еді, бұдан соң жазғытұрымның қара қатқағында қарға мен сауысқанға ауыз салған.

Сұрақ: Күпсек қар, талғажау деген сөздердің мәнін табыңдар.

а) көп қар; талдау

б) күпсек қар – үлпілдек, жұмсақ қар; талғажау – талшық, қоректік зат.

с) көп қар; талдырып тастау

ҚАСИЕТТІ САХНА ТӨРІНДЕ

Шахмет Құсайынов атындағы Ақмола облыстық қазақ музыкалық-драма театрының актерлері «Атау-кере» пьесасын сахналауда. Қоюшы режиссері: Мұратбек Оспанов

Оқушы күнделігі

Оралхан Бөкейдің «Атау-кересі» қандай ой салды? Өз ойларыңды жазыңдар. Мысалы, «Атау-кере» повесіндегі қай кейіпкерді өз айналамнан көріп жүрмін? Менің өмірімдегі ең қымбат адам кім?

Ғаламтор

Сілтеме бойынша «Атау-кере» повесін толық оқи аласыңдар. <http://tilalemi.kz/viewer/viewer.php?file=/books/7456.pdf>

Қосымша оқу үшін:

Бөкей О. Шығармалары. Повестер. Т. 3. – Алматы: Ел-шежіре, 2013, 384 бет.

Ойталқы

«Қазіргі заман және құндылық» тақырыбында талқылау ұйымдастырыңдар. Ұлттық және жалпыадамзаттық құндылық деген не? Олардың арасына шекара қоюға бола ма? Уақыт алға озған сайын құндылық өзгере ме? Қоғам үшін, ата-ана үшін, жастар үшін не маңызды?

Артық болмас білгенің

БАЛАРАСЫ

Омарта шаруашылығы – ауыл шаруашылығының бір саласы. Ерте заманнан бастап халық араларды тек бал үшін ғана емес, басқа да құнды өнімдер алу мақсатында өсірді. Мысалы, ара уы, прополис, балауыз, ара желімі, т.б.

Қазақстанда арашаруашылығы кәсіпшілік ретінде алғаш Шығыс аймақта дамыды. 1777 ж. Ресей ғалымы П.С. Паллас Үлбі өзенінің бойы баларасын өсіруге қолайлы екендігін жазған. 1812 ж. Үлбінің ара өсірушілері бірнеше рет Ірбіт жәрмеңкесіне қатынасып, балдарының дәмі мен тамақтық сапасы жоғары екенін іс жүзінде дәлелдеді. ХІХ ғасырдың ортасынан бастап омарталар Жетісу мен Іле Алатауларының көптеген жерлерінде, Ыстықкөл маңайына, Орта Азия елдеріне тарады. Тянь-Шань тау жүйесінің табиғаты бал арасы үшін ең қолайлы жер болды.

Қазақстанда ара шаруашылығының дамуы алмалы-салмалы омартаны кең қолданудан басталады, оған дейін баларалары ағаш ұяларда өсіріліп келген еді. Ара шаруашылығын дамытуға ғалымдар – Б.Герасимов, П.А. Ермаков, Е.П. Михазлис, А.Н. Федоров, т.б. зор үлес қосты.

Балараларын өсірумен атағы шыққан алғашқы қазақ – Алматы облысы Қабанбай ауылының тұрғыны Ә.Құрманбаев.

(ҚР Ауылшаруашылығы министрлігінің сайтынан алынды)

ЖАРАСҚАН ӘБДІРАШЕВ
(1948-2001)

«...Шын ақын! Қазір біз әлдебіреулерді ұлы ақын, данышпан ақын деп жатамыз ғой. Олар болса – бола жатар... Алдымен шын ақын болу керек! Міне, Әбдірашевтің Жарасқаны – қазір саусақпен санайтын өзінің буынындағы маңдайалды ірі ақын!»

(ҚР ҰҒА академигі Зейнолла Қабдолов)

Жарасқан Әбдірашев – көрнекті ақын, сыншы, аудармашы. Ол Қызылорда облысы Арал ауданы Аманөткел ауылында дүниеге келген. Ал 2001 жылы 10 ақпанда Алматы қаласында өмірден өтті. 14-15 жасынан бастап аудандық, облыстық газеттерге өлеңдері, әңгімелері жариялана бастады.

Қазақ мемлекеттік университетінің (бүгінде Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті) журналистика факультетін бітірген.

«Лениншіл жас» (қазіргі «Жас Алаш») газетінде, кейін «Қазақ әдебиеті» газеті және «Жалын», «Жұлдыз» журналдарында қызмет еткен. Қазақстан Жазушылар одағында көркем аударма және әлемдік әдебиеттер байланысы Бас редакциясы төрағасының орынбасары, сондай-ақ көрерменнің көңілінен шыққан «Тамаша» телехабарының бас редакторы болды.

«Тұңғыш кітап» деп аталған тырнақалды кітабы 1969 жылы жарық көрді. «Ақ қайран», «Найзағайлы жаз», «Саяхат», «Парасат пен парыз», «Дала, сенің ұлыңмын», «Өзілің жарасса», «Көңіл көкпары», т.б. кітаптары және «Сана соқпағы» атты үш томдық шығармалар жинағы жарық көрді. Ал ақын өзінің көзі тірісінде «Құлпытас» атты жинағын дайындаған, ол ақын өмірден өткеннен кейін екі айдан соң жарық көрген.

Аудармашы ретінде үнді ақыны Рабиндранат Тагордың, француз ақыны П.Элюардың, беларусь ақыны Янка Купаланың, орыс ақындары: Александр Пушкин, Александр Блоктың, Агния Бартоның, т.б. өлеңдерін қазақ тіліне аударған.

Алматы қаласында 2001 жылдан бері Жарасқан Әбдірашев атындағы көше бар. Ақын тұрған үйге ескерткіш тақта қойылды.

Ал туған жері – Арал қаласында ақынның атында орта мектеп бар.

Шығармашылығы. Жарасқан Әбдірашев – көп қырлы талант иесі. Ол әдебиеттің бірнеше саласында еңбек еткен. Соның ішінде қазақ поэзиясында әр жанрда да жазған. Арнау, реквием, элегия, поэманың өзін түрлендірген. Мысалы, «Келешекпен кездесу» – поэма-диалог, «Ертеңім менің – ертегім» поэма-монолог түрінде туған. Ал «Абайға наз немесе теңеулер туралы»:

Абай ата,
Қол ұшын бер,
Демеу бер.
Білесіз бе,
Біз туралы не деуде ел?..
Болмысымыз күннен-күнге жаңарып,
Күннен-күнге ескіруде теңеулер!.. –

деген арнау өлеңінде шешендік сұрақ қолданылған. Бұл шешендік сұрақ – риторикалық сұрақ қызметінде, ол Абай ақыннан жауап күтіп тұрған жоқ, бұл – оның поэтикалық тәсіл ретінде қолданғаны. Осындай тапқырлықпен, ойының жүйріктігімен оқырманына жол табады.

Ақынның поэзия өнеріне сіңірген жаңалығы көп. Ол қазіргі қазақ әдебиетінде алғаш болып эпитафия жанрын қолданды. Эпитафия – қабір басындағы жазу. «Құлпытас» жинағының бірінші бөлімі «Фөниден бақиға дейін» деп аталған. Мұнда Әлихан Бөкейханов, Міржақып Дулатов, Жүсіпбек Аймауытов, Сәкен Сейфуллин, т.б. арналған эпитафия бар. Осы жинақтың алғы сөзінде ақын: «Жеріміздің кеңдігі, еліміздің елдігі үшін қанын да, жанын да аямаған... жақсылар мен жайсаңдардың рухына арналған тұтас туынды еді. Азаматтық, перзенттік парыз ретінде ақындық қиялмен орнатқым келген ескерткіш-құлпытасым (эпитафия) ...қал-қадарымша тұрғызып келген кесене – ғибадатханам еді», – деп жазған автордың өзі. Ақын қазақ үшін қанын да, жанын да берген азаматтардың аруағын осылайша қадірлейді және қазіргі қазақ әдебиетіне жаңалық қосты.

Ал бұл жинақтың келесі бөлімі «Өзілің жарасса» деп аталып, оған 255 эпиграмма топтастырылған. Бұл жанр нысанға алған адамның болмысын «Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінімен» танытады. Ақынның бұл жанрды қолдануына оның шешендік қабілеті, өр мінезділігі мүмкіндік береді.

Расында да, ақын поэзиясындағы қай жанрдағы шығармаларын алсақ та, тапқыр оймен тәпті ететін шешендік, пафостық екпін, романтикалық еркіндік танылады. Ақын үшін оқырманның үлкен-кішісі жоқ, соның өзінде қай-қай шығармасында да азаматтық рух сезіліп тұрады. Мысалы, ақын «Кірісу» деген өлеңінде:

«Кіріспе» демей,
«Кірісу» қойдым жыр атын.
Кірісу – менің
Міндетім,
Қақым,
Мұратым!
Өмірде мынау бәріне,
Бәрі,
Бәріне
Кірісу керек,
Кірісу керек шын ақын!..

Атынан елдің,
Атынан жердің,
Халықтың,
Атынан Айдың,
Атынан Күннің,
Жарықтың,
Атынан ардың,
Атынан ұят,
Намыстың
Адамға біткен парасат пен парықтың... –

деп, азамат рухының биік екенін танытады.

«Дала, сенің ұлыңмын» өлеңінде лирикалық қаһарман:

Туған дала,
Менсіз талай қамалдар алыныпты!..
Сенің арың – маған да ар.
Кешір мені, кеш келіпін өмірге!
Кеш туыппын!
Кеш қалыппын!

Не амал бар?
Саған уақыт сәл қиындық жолдаса –
Қағаберіс қалмаспын мен
Енді аса!..
Бірақ мені кешірме сен
Өмірде
Өлең қылар өз ерлігім болмаса, –

деп, ағынан жарыла отырып, перзент ретінде өлеңімен бірге парасат пен жауапкершілігінің жоғары екенін жарқыратып көрсетеді.

Ақынның поэзиясын оқи отырып, лирикалық кейіпкермен бірге балалық шаққа саяхат жасаудан бастап, азаматтық тұлғалану деңгейіне дейінгі өмірді бірге кешіп өтуге болады. Ақын «Портфель» өлеңінде әке-кейіпкер ретінде былай дейді:

Екіұдай сезім тербеумен,
Күлген де болам сыр сақтап.
Жарасқан атты сүрлеуден
Бөлінбек қазір бір соқпақ.

Жақындай бере:
– Ал енді,
Тоқтама, – дедім, – тарт! – дедім.
Шапқылап ала жөнелді
Арқалап шағын портфелін.

Емірендім сол сәт, егілдім,
Сезінсін қайдан сотқарың?!
Алғашқы жүгін өмірдің
Арқалап бара жатқанын.

Өлең оқиғаға құрылған. Мұнда әке мен бала мектепке келе жатыр. Лирикалық сурет бар, ол – ақынның өткені мен бүгіні, яғни бала Жарасқан енді әке Жарасқан деңгейіне жеткендегі көзге көрінбейтін, бірақ өлең жолдарымен, көңіл көзімен сезілетін нәзік сыр.

«Дала, сенің ұлыңмын» кітабы 1975 жылы жарық көрді.

ДАЛА, СЕҢІҢ ҰЛЫҢМЫН¹

Бірінші бөлім

(Өлең. Басы. БІқшамдалған)

*Жастықтың оты жалындап,
Жас жүректе жанған шақ...
Абай*

Туған дала,
Талайлардың от қанын
Лапылдатты тентек күйің,
Текті өнің.
Сөз сөйлесем –
Сенсің биік тұғырым!..
Сенсің менің абыройым, мақтаным!..

Тоймен емес,
Ауыр оймен ақты күн.
Дабыл қақсам,
Ауыр ойсыз арман жолын тапты кім?
Сенсің – асқақ ұраным!..
Сенсің – менің қасіретім,
Шаттығым!..

Даналық бар,
Даралық бар затында
Болатын тек батырларда,
Ақында!
Өлең жазсам –
Сенсің өмірбаяным!..
Сенсің менің фамилиям,
Атым да!..

* * *

Тебірендім,
Теңізімді сапырдым;
Теңеу іздеп,

¹ Өбдіраш Ж. Құлпытас. – Алматы: Мер-Press, 2017, 219–234-беттер.

Талай таңды атырдым.
Сезімімді сыйғызарлық сөз таппай,
Тек ішімнен тынып келе жатырмын.

Бейнетім бе,
Басымдағы бағым ба,
Сен дегенде –
Жанымды орап жалынға,
Бұлқынатын бостандыққа шыға алмай,
Бір асау күш бар, өйтеуір, қанымда...

* * *

Туған дала,
Тыным алмас жастамын,
Тер төгуден,
Өртенуден қашпадым!..
Шаршағанда шалғыныңды жастанып,
Шалқаласам,
Шаңырағым – аспаның!

Анау алыс,
Мынау жақын демеген,
Ақынмын ғой,
Көкірегімді өр өлең
Кернегенде кең дүниеге дүбірлі
Көз жіберсем,
Көкжиегің – керегем!

Мезгілім аз меймандардан босаған!
Батысың – бір,
Шығысың – бір босағам!
Сені маған жаным анам – табиғат
О бастан-ақ отау қылып жасаған!

* * *

Табынатын Тәңірім деп,
Ием деп,

Бірге тоңам,
Отқа бірге күйем деп
Ойлаушы едім...
Туған дала,
Мен сені,
Мен сені шын,
Мен сені шын сүйем деп.

Ойлау менен сезінуді
Жұрт бірден
Айырмады-ау...
Айырмаппын түк мүлдем!
Сені,
Сені...
Шын сүюдің не екенін
Бір гүліңе ғашық болып,
Ұқтым мен!..

* * *

Туған дала,
Менсіз талай қамалдар
Алыныпты!..
Сенің арың –
Маған да ар.
Кешір мені,
Кеш келіппін өмірге!
Кеш туыппын!
Кеш қалыппын!
Не амал бар?

Бұл күндерде мәлім бүкіл елге аты
Менен батыр шығар ма еді,
Өр заты?!...

Портретім қақ төрінде әр үйдің
Тұрар ма еді?!
Бас иетін бар игің:

Болған жоқпын ең алғашқы комсомол,
Болған жоқпын замандасы Ғанидың!..

Білер де едің:
Езбін де бір,
Ермін бе!..
Тігер ме едім байрағыңды Берлинге –
Болған жоқпын қан майданда кешегі,
Болған жоқпын Қошқарбаевпен бірге!

Саған уақыт сәл қиындық жолдаса –
Қағаберіс қалмаспын мен
Енді аса!..
Бірақ мені кешірме сен,
Өмірде
Өлең қылар өз ерлігім болмаса!..

* * *

Туған дала,
Жаным сенен от алды,
Сен деп білем:
Анам,
Әкем, атамды.
Екеу болып аттанбақпын ертеңге,
Батаңды бер,
Батаңды бер,
Батаңды!..

Келдім бүгін,
Келдім саған қол жайып,
Әбес санап,
Мұңымды, әсте, көрме айып.
Жалын атқан жүрегімнің дүрсілін,
Жалғыз ұл ғып асыраған жандай ұқ!

Келем әлі,
Әлі саған көп келем,

Өнім қанша,
Күйім қанша шертпеген?!
Өзің жаққа өлең болып ұшамын,
Шын қуанған,
Шын қайғырған сәтте мен...

Қаным сенен,
Жаным сенен от алды.
Сен деп білем,
Анам,
Әкем,
Атамды!..

Мен бақытты боларыма сенбеймін –
Ең алдымен, сен бермесең батаңды!

* * *

...Дертің бар ма –
Дос-дұшпаның ұқпаған?
Өртің бар ма –
Өлең болып шықпаған?..
Көкжиектен оянғанда әр күнім,
Ұғу үшін,
Сезу үшін барлығын,
Туған дала,
Тұғырлы тау,
Ақ айдын,
Мен өзіңнің қабағыңа қараймын!

* * *

Туған дала,
Саған деген сезімім
Сан кеудеге сіңіреді өз үнін.
Архивтерден атып тұрып
Сөз алған

Арманыңмын –
Кешегіңнің көзімін...

Жанарымда
Желбіретіп туларды,
Артта қанша асу қалды,
Ну қалды...
Салтанатты мейрамдарда,
Саптағы
Сеніміңмін –
Бүгініңмін думанды!..

Өнге қосып,
Өспеттейтін бар әлем
Әке болдым,
Бақыт күткен балаң ем.
Аулаларда асыр салған
Алаңсыз
Үмітіңмін –
Ертеңіңмін және мен!..

* * *

Туған дала,
Тынысымды кең алып,
Көңілімнен көп іздедім даналық...
Мүмкін емес –
Менің тексіз болуым,
Ұлы Абайды туған болсаң сен анық!
Қиынға сал,
Қалтқысыз сене гөр,
Намыс үшін найзаласып өледі ер.
Мүмкін емес –
Менің отсыз болуым,
Махамбетті туған болсаң сен егер!

Араласпай даңғазаға,
Шуларға,

Кірем барып күңіренген нуларға!..
Мүмкін емес –
Менің тайыз болуым,
Терең Мұхтар мына сенен туғанда!

Алға апарар жолдар барда,
Жүк барда,
Борышымнан бір сәтке де құтқарма!
Мүмкін емес –
Менің төмен болуым
Биік Шоқан мына сенен шыққанда!..

Мен ұлыңмын!
Буырқанып бойда ағын,
Талай мәрте бақытымды тойладым.
Мықты ағаның немересі – балам да
Осал бола қоймас деген ойдамын!..

* * *

Құйын кезде –
Желің болып жүгірдім.
Қиын кезде –
Белің болып бүгілдім.
Туған дала,
Ұлың емес тек қана –
Қабақ шытпас
Құлақкесті құлыңмын!..

Маған қонар –
Саған бақыт қонса кеп,
Менен алар –
Сенен біреу алса көп...
Ұлым менің,
Құлың емес тек қана –
Қиялдаймын
Қожайының болса деп!..

* * *

Туған дала,
Тілеулес дос та көп-тін!
Қас та көп-тін!..
Танытпай асқақ екпін,
Жуас тірлік жабысын жайдақ мініп,
Жиырма жеті дейтұғын жасқа кеппін!..

Дейтін едім:
«Таң болып талай атам!
Сонда маған сүйсінбес қалай Отан?»
Анамсың ғой,
Сен мені кешіресің-ау,
Кешер ме екен бірақ та Абай атам!..

* * *

Туған дала,
Ойы бар,
Оты бар жан
Ерендікті,
Елдікті етіп арман
Өтеді-ау тек...

Ертеде ер ұлдарың
Өзі шыққан өлкенің атын алған!..
Білгің келсе,
Тарихқа қарап игер:
Болғанмен бөлек өн,
Дара күйлер,
Сырдың бойын әлемге әйгілепті.
Сығанақи,
Жауһари,
Фарабилер!..

Айыптамас айтты деп кіл дана сын:
Заман басқа,

Басқаша жырланасың!..
Сен мен үшін
Сыр да емес,
Қыр да емессің...
Сен мен үшін –
Бір өлке,
Бір Даласың!..

* * *

Туған дала,
Көп елдің көрдім көгін,
Мен басқамын,
Алыппын,
Зормын дедім!..
Сенбегенге,
Кебіме көнбегенге
Бұлтартпайтын дәлелім болдың менің!
Сезінемін:
Жанғаның,
Сөнгенің кім?..

Атын атап солардың –
Ерлеріңнің,
Ақталасың,
Мен құсап мақтанасың
Ата тарих алдында сен де бір күн.

Сынайды өркім,
Өзінше сынайды өлін, ортаға сап іргелі іс,
Ұлы ойларын...
Мол бақытқа иемін,
Сол уақытта
Бола алсам мен бұлтартпас бір айғағың.

* * *

Туған дала,
Тауысып тағатымды

Өтіп жатқан күнімді,
Сағатымды
Санаймын да,
Сабылып іздеймін бір
Көңілде бар,
Өмірде жоқ ақынды...

Жүрген болар сезімге шайқатылмай,
Жүрген болар өзiрге байқатылмай...
Бір ақыны қазақтың айта алмаған
Бір шындықты сол ғана айтатындай!..

* * *

Туған дала,
Атыңның,
Атағыңның
Аспандатар тұғырын қатарым мың!..
Сәніңмін мен!
Серіңмін!
Сеніміңмін!
Арыңмын мен!
Ақынмын!
Ақыныңмын!..

Еңселі тау,
Ен жазық,
Құба белің
Тілегімді тілеуде мына менің!..
Жырым – пірім!
Қанатым!
Шалқұйрығым!
Тайбурылым!
Жо-жо-жоқ...
Құлагерім!

Жылдар зулап,
Үшқанда аттандап-ай,

Алға шықпай,
Арындап,
Қапталдамай,
Қалып қойса –
Аман не?
Тек, өйтеуір,
Батыраштар қолынан мерт болмағай!

* * *

Туған дала,
Алшақ бел,
Алыс мекен
Шақырғанда – билейді намыс бөтен...
Міңгірлеген дауыссыз дыбыстарды
Құмбірлеген (амалсыз) дауысты етем!

Болмысыңды ұқтырар бар әлемге
Жүрегімнен іздеймін жаңа көмбе!..
Ақ өлеңнің телимін асқақтығын
Қайғыруға жаралған қара өлеңге!

Дегізеді: «О бастан текті ел, міне!»
Баяндаймын бірауық өткенді де!..
Күтінемін састырар сұрақтарға,
Бітіремін (қалай да) леп белгіге!
Қалдырмастан қатемді қағар шотқа,
Қақысы жоқ арымның салар сотқа.
Осы шақтан келемін мен өйткені
Мен өйткені сенемін келер шаққа!

(Жалғасы бар)

СӨЗДІК

Бақи (*араб*) – өмірлік, мәңгі.

Фәни (*араб*) – тұрағы жоқ, жалған, баянсыз, алдамшы.

Әдебиет теориясы

Лирикалық кейіпкер – лирикалық шығармада, негізінен алғанда, жеке адамның көңіл күйі, сезімі суреттеледі. Ақын көбінесе өз жайын, өзінің айналасындағы өмірге, әртүрлі құбылыстар мен жағдайларға көзқарасын білдіре сипаттайды. Ал нағыз лирикалық туындыларда жеке адамның жан дүниесін, толғанысын, тағдырын бейнелеп, сол арқылы бүкіл бір ортаны, қоғамды, заманды сипаттап береді.

Пафос – зор шабыт, кеудені кернеген мақтаныш.

Поэма – белгілі бір оқиғаны, адам тағдырын, заман шындығын эпикалық немесе лирикалық үлгіде поэзия арқылы сипаттайтын жанр. Поэма көбіне сюжетке құрылады, оқиға кейіпкерлердің тартысқа толы өмірін жеткізеді, өмірді суреттейді. Ақындар кейде шеберлікпен сюжетсіз де поэмалар жаза алады. Мұндай жағдайда айтар ой адамзаттық құндылық ауқымында суреттеледі. Солайша ақын айтар ойының күрделілігі танылады.

Символ (*грек. symbolon – шартты белгі*) – әдебиетте ойды астарлап, басқа нәрсені суреттеу арқылы жасалатын нақтылы сипаты бар балама бейне.

Ұйқас – өлең-жырлардың жолындағы соңында бірнеше буынның келесі тармақтағы сөйкес буындармен үйлесуі. Сөздің ырғағын күшейтуге, өлеңнің әуезділігін арттыруға әсер етеді.

Қазақ поэзиясында көп кездесетін ұйқас түрлері: егіз ұйқас (аа), шалыс ұйқас, кейде оны кезекті ұйқас деп те атайды (абаб), т.б.

Эпиграмма (*грек. epigramma – қолтаңба*) – белгілі бір адамды, затты болмыс, құбылысты өзіл тұрғысынан бағалайтын сатиралық поэзияның жанрлық бір түрі.

Эпиграмма – қысқа жазуды, белгілі бір ойды емеурінмен, тұспалмен жеткізудің құралы.

Эпитафия (*грек. epitaphios – қабір үстіндегі*) – құлпытасқа жазылған жазу және дүниеден өткен адамға шығарылған жоқтау.

1. Жарасқан Әбдірашевтің балаларға арналған қандай өлеңдерін білесіңдер?
2. Туған дала, туған ел туралы пафоспен жырланған шығармаларды оқыдыңдар ма? Олардың қайсысы естерінде қалды?
3. Жарасқан Әбдірашевтің «Дала, сенің ұлыңмын» өлеңінде сюжет бар ма?

1. Лирикалық кейіпкер деген кім?

2. Құйын кезде –

Желің болып жүгірдім.

Қиын кезде –

Белің болып бүгілдім.

деген өлең жолдарын қалай түсінесіңдер? Талқылаңдар.

Туған дала –

Ұлың емес тек қана

Қабақ шытпас –

Құлақкесті құлыңмын, –

1. Хрестоматиядан Жарасқан Әбдірашевтің «Құлпытас» жинағындағы алаш қайраткерлеріне арнаған эпитафиялары мен «Соғыстан соң туғандар» атты өлеңін оқыңдар.

2. Ақынның көркем тіліне мән беріп, бейнелі сөздерді теріп жазыңдар.

3. Тәуелсіз Қазақстанның жастары ретінде елімізді қалай танытар едіңдер? Тақырыптық презентациялар ұйымдастырыңдар.

4. Кестені толтырыңдар.

Шығарманың әсер еткен тұсы	Өз пікірім

1. Ж.Әбдірашев өлеңдерінен ассонанс, аллитерация, метафора, шендестіру, психологиялық параллелизм, ұйқастың түрлерін анықтаңдар.

2. Аллитерация мен ассонанс бойынша үш мысалдан жазыңдар.

3. Туған дала,

«Асқарыңмын,

Шыңыңмын,

Аспаныңмын,

Жұлдызыңмын,

Күніңмін!»

Деуге қақым жоқ әзірге...

Әйтсе де,

Көзіңмін һәм құлағыңмын,

Тіліңмін!.. –

деген үзіндіде ақындық «Мен» бар ма? Ауыз әдебиетінде қай жанрда ақындық «Мен» көрінетін еді, үзінділер келтіру арқылы талдау жасаңдар.

1. «Дала, сенің ұлыңмын» өлеңінде лирикалық кейіпкер мен поэтикалық кейіпкер бар ма? Осы туралы ойларыңды ортаға салыңдар.

2. Автор осы шығармасы арқылы қандай маңызды құндылықты атап көрсетеді?

3. Өлеңде тарихи есімдер қандай мақсатта қолданылған?

1. «Ж.Әбдірашевтің «Дала, сенің ұлыңмын» өлеңіндегі Дала образы» тақырыбында әдеби сын жазыңдар.

Оқу сауаттылығы

1. Туған дала,
Менсіз талай қамалдар алыныпты!..
Сенің арың – маған да ар.
Кешір мені, кеш келіпшің өмірге!
Кеш туыпшың!
Кеш қалыпшың!
Не амал бар?
Саған уақыт сәл қиындық жолдаса –
Қағаберіс қалмаспын мен,
Енді аса!..
Сұрақ: Осы үзіндіде «қағаберіс қалмаспын» деген нені білдіреді?
а) қиындықта қалу
б) тасада қалу
с) алысқа кету
2. Туған дала,
Жаным сенен от алды.
Сен деп білем:
Анам,
Әкем, атамды.
Сұрақ: Үзіндіде «Туған дала, Жаным сенен от алды» деген жолдардағы «от алу» нені білдіреді?
а) бұл мүмкін емес
б) жанып жатқан отты бөліп алу
с) күш-қайрат, жігер алу
3. Туған дала,
Ұлың емес тек қана! –
Қабақ шытпас,
Құлақкесті құлыңмын!..
Сұрақ: «Құлақкесті құлыңмын» деу нені білдіреді?
а) малай
б) тұтқын
с) ауыспалы мағынада айтылған, шын берілген деген мағынада

I бөлім бойынша
ТЕСТ

1. «Атау-кере» романындағы Нүрке кемпірдің шын есімі кім? Ол кімнің әйелі?
 - A) Наташа, Мақажанның әйелі
 - B) Настя, Қандауырдың әйелі
 - C) Надежда, Тағанның әйелі
 - D) Нюра, Қандауырдың әйелі
 - E) Нәсіп, Еріктің әйелі
2. «Ол менің бірге оқыған досым, тәте. Сіз білесіз. Біздің елдікі. Көкеннің ұлы – ...
Нүрке басын оқыс көтеріп алды:
– Тәңірім-ау, не айтып отырсың... Өзіміздің Мақаңның – алты алашты аузына қаратқан Мақажан ақынның немересі ме? Көкен жарықтықтың ұлы ма?»
Көп нүктенің орнына тиісті кейіпкерді анықтап жазыңдар.
 - A) Ерік
 - B) Фадей
 - C) Таған
 - D) Айна
 - E) Қандауыр
3. Шаршағанда шалғыныңды жастанып,
Шалқаласам,
Шаңырағым – аспаның!
Үзінді қай шығармадан алынған, ақын көркемдік әдістің қай түрін қолданған?
 - A) «Дала, сенің ұлыңмын», ассонанс
 - B) «Портфель», ассонанс
 - C) «Дала, сенің ұлыңмын!», аллитерация
 - D) «Атау-кере», аллитерация
 - E) «Атау-кере» ассонанс
4. «Расында да, Нюраның табан астында – бір түннің ішінде түтіні өшіп, түндігі жабылып, қайда ғана ғайып болып кеткенінен Аналықтан өзге жұрт хабарсыз еді».

Аналық кімнің анасы?

- A) Еріктің
- B) Айнаның
- C) Тағанның
- D) Мақажанның
- E) Қандауырдың

5. «...жылдың ызғары артта қалып, еңсені езіп, ел мойнына қыл бұрау байланған заманның зары мен шерменде шерін ұмытып, құба төбел тірлікке көшкен сәл жылымық шақта, іргелес отырған екі үй – Қандауыр мен Көкеннің де шаңырағынан шуақ жауғандай еді».

Көп нүктенің орнындағы санды табыңдар.

- A) 1929
- B) 1930
- C) 1931
- D) 1932
- E) 1933

6. «Атау-кере» романында аталатын жер-су атаулар тізбегін табыңдар.

- A) Алтай, Марқакөл, Арқа, Атырау, Қатын
- B) Алтай, Мұзтау, Шығыс, Қатын
- C) Алтай, Мұзтау, Бұқтырма, Қатын
- D) Алтай, Мұзтау, Іле, Лепсі, Қатын
- E) Алтай, Есіл, Мұзтау, Қатын

7. «Өйткені осы інкібінің (НҚВД) бастығы, бұл өңірде ... атанып кеткен адамның аса қатал, алдына барған кісінің қаққанда – қанын, соққанда, сөлін алатын қатыгез деп естіген...»

Көп нүктенің орнына тиісті кейіпкердің кім екенін табыңдар.

- A) Фадей
- B) Ерік
- C) Қандауыр
- D) Шолаққол
- E) Матвей

8. «Ал ... – дүниедегі ең бір күдікшіл әрі иісшіл тіс қаққан ізшіл маман кәсіптік түйсікпен бісіміллә дегеннен-ақ, Нюраның жоғалу себебін Көкендерден көрді».

Көп нүктенің орнындағы тиісті сөзді табыңдар.

- A) Фадей
- B) Ерік
- C) Қандауыр
- D) Шолаққол
- E) Матвей

**9. Талаптың аты арындап,
Әр қиынға салған шақ.**

Эпиграф үшін алынған бұл сөздің авторы кім? Ол «Дала, сенің ұлыңмын» өлеңінің нешінші бөлімі үшін алынған?

- A) Жарасқан Әбдірашев; бірінші бөлім
- B) Жарасқан Әбдірашев; екінші бөлім
- C) Шәкәрім Құдайбердіұлы; бірінші бөлім
- D) Абай Құнанбайұлы; екінші бөлім
- E) Шәкәрім Құдайбердіұлы; бірінші бөлім

10. «Теңіз бетінен қаншама биік болғанмен, осы Салықсалғанның кез келген жеріне жерошақ қазсаң, көлкілдеген су шыға келетін».

Үзінді қай шығармадан алынған, авторын белгілеңдер.

- A) Жарасқан Әбдірашев; «Дала, сенің ұлыңмын!»
- B) Жарасқан Әбдірашев; «Портфель»
- C) Оралхан Бөкей, «Тортай мінер ақ боз ат»
- D) Абай Құнанбайұлы, «Желсіз түнде жарық ай»
- E) Оралхан Бөкей, «Атау-кере»

Ойталқы

«Қазіргі әдебиетте ең өзекті мәселе не болуы керек?» атты тақырыпта ойталқы ұйымдастырыңдар.

II бөлім

ЗАМАН ШЫНДЫҒЫ

Әдебиет – ұлы күш, ұлы құрал. Өйткені ол қай дәуірде де заман шындығын жазады. Ертеде, «Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ» деген қағида жүрген заманда да, шын мықтылар ештеңеден тайсалмай, айтарын айтып кеткен. Қазіргі заман әдебиетінде тарихи тақырыптардағы туындыларға сұраныс жоғары. Өйткені халық сол шындықтарды оқуға әрдайым құштар.

Әр ақын-жазушы көркем әдебиетті жасаушы тұлға болғандықтан, оқырманға бар сырын, бүкіл шындықты сырлы етіп жазады, оларды өз заманының жыршысы сияқты сезінесіз. Заман алға қалай жылжыса да, шындықты көркем шығарма арқылы оқу еш уақытта маңызын жоймайды. Өйткені өзін сыйлайтын адам тарихи шындықты білгісі келеді. Бұл – заңды құбылыс.

БАҚҚОЖА МҰҚАЙ
(1948-2008)

Баққожа Мұқай – қазіргі қазақ әдебиетінде дара туындыларымен көрнекті орын алған жазушы. Ол 1948 жылы 31 қаңтарда Алматы облысы Райымбек ауданына қарасты Нарынқол ауылында өмірге келген. 1971 жылы Қазақ мемлекеттік университетінің (бүгінде Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті) журналистика факультетін бітірген. Еңбек жолын Кеген аудандық «Коммунизм нұры» газетінен бастап, кейін республикалық деңгейдегі қызметтерде болды.

Шығармашылығы. Баққожа Мұқай – «Жалғыз жаяу», «Өмірзая» атты романдары мен «Жаңбыр жауып тұр», «Өмір арнасы», «Аққу сазы», «Мазасыз маусым», «Дүние кезек», «Тоят түні», «Жеті желі», «Алғашқы махаббат», «Ертегідей ертеңім» атты кітаптардың авторы. Шығармалары көптеген тілдерге аударылған.

«Жалғыз жаяу» романының негізгі тақырыбы – кеңес саясатынан қысым көріп, туған жерінен көшуге бет бұрған қазақ тағдыры. Бұл романдағы кейіпкердің прототипі – Мергенбай банды. Жалпы, Баққожа Мұқайдың шығармаларында шынайы өмір бар, өйткені ол қоғам үшін маңызды тарихи тақырыптарға қалам тербеген.

Жазушы шығармаларын, негізінен, екі салада, яғни прозалық және драмалық жанрларда жазды. Ал «Өмірзая» шығармасын екі жанрда да – роман және драма – жазды. Романды 1987 жылы бастаса, 1989 жылы оның бір бөлігін драма түрінде сахнаға шығарды.

«Өмірзая» трагедиясында: Ес – 77 жастағы шал, Иса – Естің ұлы, Рахия, Ирма, Наполеон, Юлий Цезарь, Ескендір Зұлқарнайын, Шыңғысхан, т.б. бар. Оқиға №1 жүйке аурулары ауруханасында өтеді. Эпилогте Ес шал әбден қартайған, киімі тозған. Қалың бейітті аралап, әр төбешікке тоқтайды. Ол Рахияның бейітіне келіп: «Жалғыз ұлым азамат болды. Енді оған өкенің керегі жоқ. Ол мен түгіл өзін, кішкентай Исаны, өзінің балалық шағын қылғындырып өлтірді ғой... Мен әкелік міндетімді өтедім. Ұлыма өкпем жоқ. Қатарынан қалмай, өмір сүрсін. Мен жасарымды жасадым, асарымды асадым. Мені өкімет өлтірмейді, білем. Өліп қалмасын деп, зорлап тамақтандырады. Аруақтарға бағыштап, Құран оқыдым. Менің де талқаным таусылар бір күні. Ұлыиісімді бір көріп, құшағыма қысып, бетінен сүйсем, болды. Басқа арманым жоқ. Құдай-ау, ол келіп қалған шығар. Мен барайын. Түнде түсіме кіріпті ол. *(Баланың шыңғырған дауысы естіледі)*. Құдай-ау, мынау Исажанның дауысы ғой. Иса! *(Шал қалың бейітті аралап, ұзап бара жатады. Баланың шыңғырғаны, құлынның кісінегені естіліп тұрады)*», – деп айтқан сөздерімен аяқталған. Осылайша «Өмірзая» трагедиясы – қазіргі заманда мансап үшін ата-анасына қатыгездік танытатын кейбіреулерді еске түсіреді, солардың қылықтарын әшкерелейді. Жазушы бұл драманың оқиғасы өтетін орны жындыхана деп алуының сыры да осында.

Баққожа Мұқайдың пьесалары: «Қош бол, менің ертегім» (1976), «Иірім» (1974), «Сергелдең болған серілер» (1982), «Тойы көп үй» (1992), «Өмірзая» (1989), «Ерулік» (1982), «Раушан гүлі» (1979) театр көрермендеріне жақсы таныс.

Жазушыға «Қош бол, менің ертегім» пьесасы мен «Аққу сазы» хикаялар кітабы үшін Қазақстан Ленин комсомолы сыйлығы (1982), Қырғызстан Республикасының Т.Әбдімомунов атындағы әдеби сыйлығы (1995), «Өмірзая» романы үшін Қазақстан Республикасының Мемлекеттік сыйлығы берілген (2000). Ол – «Парасат» орденінің иегері (2006).

«Өмірзая» романы туралы. Роман кейіпкерлері. Шығарманың бас кейіпкері – Аяған Қуатов, ал оның ұстазы – Алдияр Ақпанұлы. Роман оқиғасы

бойынша Аяған Сыздық Кенесарин туралы, ал Алдияр Ақпанұлы Кенесары туралы ғылыми зерттеу жазып, мақалалар жариялаған. Кеңес кезінде Кенесары туралы еңбек жазған және кеңес заманында сол үшін саяси қуғын көрген, қорлық көрген Ермұхан Бекмаханов екені белгілі, дегенмен шығарманың кейіпкерін прототип деп болжаған тұлғаның өмірбаянымен салыстырғанда, роман оқиғасы бойынша толық сәйкес келмейді. Мәселен, Кенесары Қасымұлы туралы ғылыми-зерттеу еңбек жазған Ермұхан Бекмаханов өзі қуғын көре жүріп, шәкіртіне Сыздық туралы ғылыми мақала жаздыруы мүмкін емес еді. Е.Бекмаханов 1966 жылы қайтыс болған, ал роман бойынша Алдияр Ақпанұлы қайтыс болған кезде қазақ тарихында орын алған 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісі болып жатты, яғни бұл арада көркемдік уақыт танылады.

Ардақты ғалым
Ермұхан Бекмаханов
жұбайымен бірге

Уақыт кеңістігі 1966 және 1986 жылдар аралығымен алғанда, екі арада жиырма жыл, осылайша Алдияр мен Аяған бейнелері арқылы қазақтың отансүйгіш, ұлтын сүйген азаматтардың жинақты образы жасалғаны белгілі болады.

Роман әдеби жанр ретінде іштей бірнеше түрге бөлінеді. Мысалы, тарихи роман, әлеуметтік роман, сатиралық роман. Тарихи роман шын өмірде болған нақты оқиғалар бойынша жазылатыны анық. Сонымен бірге тарихи роман жазу барысында шығарма авторының белгілі дәрежеде еркіндігі бар, ол жинақтаушы образдарды сомдай алады. Осы тұрғыдан алғанда, «Өмірзая» романындағы кейіпкерлер автордың идеясына қызмет етеді. Жазушының бірінші міндеті кеңес дәуіріндегі саясатты жинақты түрде көркем әдебиетте бейнелеу болған. Сонымен бірге қазақ халқы кеңес идеологиясының ықпалымен біржақты теріс саясатқа бағындырылса да, елдегі ұлттық рух өлген жоқ деген ой да сезіледі.

Назар аудар!

- ✓ Баққожа Мұқай еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін кітаптарын Баққожа Мұқай деген әдеби лақаппен жариялады. Мұндай үрдіс әдебиетте бар. Мысалы, көрнекті қазақ жазушысы Әкім Таразидың шын тегі – Әшімов, ал орыс әдебиетінде Максим Горький, т.б. белгілі.

ӨМІРЗАЯ¹

(Роман. Басы. Ықшамдалған)

Бұл еңбегімді қазақ елінің тәуелсіздігі жолында құрбан болған ерлердің аруағына арнадым.

Автор

1

Бұл үйдің есігінің әмісе ашық тұратынын білсе де, әдептінің әдетіне бағып, қоңырау түймесін басты. Әдеттегідей, ешкімнің рұқсатын күтпестен имене басып, ішке енді. Бүйірдегі бөлмеден шашы ұйпа-тұйпа болып, қабағы қабарып, Сыздық шықты. Ұйқыдан жаңа ғана оянған сыңайлы, екі көзінің алды іріңді былшық. Екі беті көнектей болып ісінген, өлеусіреген көзінде жылт еткен сәуле жоқ, ештеп езу тартқанмен, жүзі жылымады. Құнарсыз топыраққа өскен сояудай сирек сақал-мұртына ұстара тимегелі де біраз болған тәрізді. Екі иығы қушыып, дірілдеген Сыздықтың өзіне ашқарақ көзбен, қасқыр пейілмен қарап қалғанын байқаған Аяғанның жүрегі әлсіз ғана шым етті. Бас изеп, қарияның бөлмесіне қарай өтіп кетпек болған, Сыздық жолын кесті.

– Басым сынып барады, – деді ол тілі икемге әрең келіп. Жылайтын адамдай иегі кемсеңдеді, Аяғанға жәдігөйлене қарағанмен, жүзі жылымады, екі көз суық, ызғарлы. – Өлтірмесең, ақша бер.

Аяғанның қолқасын күлімсі иіс қапты. «Шіркіннің денесіне су тимегелі қанша заман болды екен?» деп ойлады жігіт қалтасына қол салып жатып. Үш сомдықты Сыздықтың қолына ұстатты. Оның миығындағы өлеусіреген әлсіз күлкі су тиген шырақтай лып өшті, жәдігөй жүзіне сұс кірді, қарсы алдында өзін жақтырмай тұрған жігітке сұстана қарады. «Бейшара», – деді Аяған іштей күбірлеп. Өнтек езу тартты. Сыздық апыл-ғұпыл киініп, асығыс шығып кетті.

Аяған алып келген тағамын ас үйге апарып қойып, Алдияр қария жатқан бөлмеге кірді. Алдияр Ақпанұлы бөлмеге әлдекімнің келгенін білсе де, көзін ашқан жоқ. Қаны қашып, оңған бөздей болып кеткен жүзінен тіршіліктің нышаны білінбейді, шалқасынан түсіп, қимыл-қыбырсыз жатқан шалдың қабағындағы көзге көрінер-көрінбес әлсіз діріл оның тірлігінен хабар бергендей.

¹ Мұқай Б. Шығармалары. Т. 2. Өмірзая. – Алматы: Ана тілі, 2018, 480 бет.

– Алдияр аға, сәлеметсіз бе?

Профессор көзін ашып алып, жылы жымыды. Көптен күткен адамы келген соң, қабағы ашылып, жүзіне шыр жүгірді. Жанына отырған шәкіртінің қолын әлсіз саусақтарымен қыса түсті.

Ұстазының өзін асыға күткенін Аяған сезді.

– Қолым тимей кетті, аға, – деді жігіт қысыла күлімсіреп. – Ерте кетеміз, кеш қайтамыз. Күн қысқа.

– Түсінемін ғой, қарағым, – деді қарт қарлығыңқы дауыспен. – Балалар аман-есен бе? Келіннің денсаулығы қалай?

– Жақсы, аға. Сізге сәлем айтып жатыр.

– Сәлемет болсын...

– Таң атса, кеш батады. Сізге келе алмай, келіңіз қысылып жүр.

– Оқасы жоқ. Маған бола, шаршамай-ақ қойсын, – деп күрсінді шал. – Мен аман-есенмін. Дәретханаға бара алмай, қысылатыным болмаса... – Алдияр қинала күлімдеді. Аяғанға ол күліп емес, іштей егіліп, жылап жатқандай болып көрінді.

– Мен асарымды асап, жасарымды жасаған адаммын, қарағым. Мен деген...

Тағы да бір нәрсе айтқысы келіп оқталды да, тілін тістей қойды. Аяған ұстазының көмейіндегі көмескіні болжады.

«Мен деген күні біткен адаммын ғой. Маған бола, өүреге түспей-ақ қоңыңдар» дегісі келген шығар», – деп түйді жігіт. Шалға ұрлана қарады, жүзіне көлеңке жүгіріп, қабағы шытылыпты. Ернін жымқырып алып, тым-тырыс тынған. Әмісе осылай, көңілінің қошы кетсе, тырсиып, үндемей қалатын әдеті. Ішін ит тырнап жатса да, қиналғанын пенде баласына білдірмейтін қарттың қажыр-қайратына қайран қалады Аяған. Тағдырдың соққысы мұншалық қатты тигенмен, сынбай, иілмей келе жатқан қайсар шалға әрқашан таң. «Шүкімайдай болып сонша қажыр, қайратты қайдан алады екен?» – деп таңдай қағады. Алдиярдың көрген қиындығы мен тартқан азабы талай пендеге ауыр жүк боларын, ол салмақты кез келген қаймана қазақтың көтеріп кете алмасын Аяған жақсы біледі. Басқа салмақты былай қойғанда, өмірімнің жалғасы, болашағым, үмітім деп жүрген жалғыз ұлдың сықпыты – анау. Қолына ақша түссе, араққа жұмсайды, күніне бір уақ таңдайын жібітпесе, ындыны кеуіп, ыңырсидай келіп. Әкенің жағдайын ойлап, қабағына қарайтын ұл қайда?! «Әкем ауру-ау, дәретке бара алмайды-ау, аш қалды-ау», – демейді. Сүмендеп, сарқытын беретіндердің соңында жүреді. Сыздықты білмейтін жан бұл қалада жоқ та шығар, ауладан аулаға ауысып, жемтік іздеп, жуынды аңдып,

тіміскіленіп жүретін бұралқы иттен айырмашылығы қайсы?! Бұл тірлігіне арланбайды, намыс көрмейді бейшара. Ойы сөнген, бойы көнген. Қу жаны қуырдақ болып қуырылып, мұрнының ұшына келгенде, бір жұтым тентек су үшін арды аяққа басып жүре береді...

Осы қылығы үшін Аяған онымен төбелесіп қала жаздаған. Миына тентек судың уыты жайылып, үнемі көні кеуіп, екі есті күйде есеңгіреп жүретін Сыздықты ақылмен тоқтата, күшпен ықтыра алмасын кейін білді. Одан беріп қана құтылуға болады екен. Аяғанның әлсіз жерін ол да біліп алған, көрсе болды, алақанын жаяды. Бермесе, әдісі белгілі – ауру шалдың миын қажауға кіріседі.

Аяғанның таңғалатыны – мұндай сәтте шал ләм деп жақ ашпастан, екі көзін шарт жұмып алып, сұп-сұр болып жатады да қояды. Әділетсіздік атаулыға шыбын жаны шырқырап, қаймықпай қарсы шығатын Алдияр Ақпанұлы соңғы жылдары мүлде өзгерді, көндіккен сыңайлы.

– Арыстандай азаматтың құрметіне атын Сыздық қойып ем. Ел-жұртының жыртысын жырттып, жоқшысы болсын деп ем. Қателесіппін, қарағым. Сорым болды ғой бұл менің. Сыздық төреден садақа кетсін бұл, – дейді шал оңаша қалғанда, күйініштен өртеніп кете жаздап. Мұндай кезде Аяған оны қалай жұбатарын білмей, абыржиды. Өңгімені басқа арнаға бұрып, алдарқатады. Бірақ Алдиярдың жүзін жапқан көлеңке тарқамайды, қабағы ашылмайды, көзін шарт жұмып алып, қимыл-қыбырсыз іштен тынып жатады да қояды. «Өзін осындай халге жеткізген тағдырына лағынет жаудырып жатқан шығар» деп ойлайды Аяған.

Міне, қазір де ежелгі әдетіне бағып, екі көзін жұмып алып, үнсіз жатыр. Аяған орнынан тұрып, ас бөлмеге шығып кетті. Шай қойды, талай күннен бері жуылмай, баттасып кеткен ыдыс-аяқты тазалады. Ас үйді ретке келтіріп, шайын қайнатып, қайтып келсе, шал әлі көзін ашпапты. Дауыс шығаруға Аяғанның батылы бармады. Соны сезгендей шал көзін ашып, жігітке қадала қарады. Жүзінен реніш, қабағынан кірбің іздеген тәрізді. Сезімтал жігіт ақырын ғана езу тартты.

– Шай дайын, аға.

– Шай ішетіндей жағдай жоқ менде, қарағым, – деп мұңайды Алдияр. Қинала күлімсіреп, қабағын шытынды. – Су болып жатырмын.

Аяған сөзге келместен, қарт профессорды көтеріп апарып, туалетке отырғызды да, қайтып оралып, иістеніп, сарғайып кеткен ақ сейсепті жуынатын бөлмеге өкеліп тастады. Терезені ашып, бөлменің ауасын тазартты. Профессорды жуындырып, таза киімдерін кигізіп, көтеріп, ас бөлмеге алып келді. Ұстаз бен шәкірт асықпай отырып, шай ішті. Шалдың маңдайы жіпсіп, жүзіне қан жүгірді.

– Иә, қарағым, өз жағдайың қалай? – деп сұрады шайға қанып алғаннан кейін Алдияр.

– Өзгеріс болмай тұр, аға, – деп, мұңайды жігіт. – Үлкен үйге кірдім. Жағдайымды айттым. Отырғызып қойып, өзімді кінәлады. Мойны бір тұтам, мыжырайған жалпақ сары сызданып өрең сөйлесті. Жаздым, жаңылдым деп, жалынып-жалбарынып, аяғына жығылудан басқа амалым қалмады.

– Жалынба, қарағым, – деді шал қабағын шытып. Шәкіртінің жаңағы сөзін ұнатпай қалған сыңайлы, қабағы қатуланып, жүзіне сұс кірді. – Шындыққа әділеттің ақ жолымен бару керек. Жалынып, жаттың аяғына жығылып, жарамсақтанып жүріп, нағыз шындыққа жете алмайсың, қарағым. Ол – адасу жолы, теріс жол.

Аяған іштей құптамаса да, ұстазының көңілі үшін үндемеді.

«Аға-ау, сіз айтқан әділеттің ақ жолы қайда? Егер бар болса, өзіңіз неге сол жолмен жүрмедіңіз? Сол жолды сіз өмір бойы іздеген жоқ па едіңіз? Бар болса, табар едіңіз ғой» деген сөз талай рет көмейіне келіп кептелген, өрқашан қарттың қабағына қарап, тілін тістейді. Түлкі заманда тазы болып шалу керектігін ерте түсінгендердің мақсатына оңай жететінін Аяған білгелі қашан?!

Қазіргідей сырты жылтыр, іші бұлдыр заманда Алдияр Ақпанұлы айтқан тәсілмен күресіп, мұратқа жету мүмкін еместігін жердің астындағыны білетін ғұлама Алдияр қарсыластарынан ақылының аздығынан емес, айласын асыра алмағандықтан жеңілді. Заманның құбылып тұратын мінезіне бейімделіп, керек кезінде жалынып, жалбарынып, аяққа жығылып үйренген уақыттың құлақкесті құлдары оны алып та, шалып та жықты. Қарсыласуға шамасын келтірмеді мүлде...

– Идеологиялық жұмыстар жөніндегі хатшының қабылдауына жазылдым, аға. Ендігі үміт – сол кісіде, – деді Аяған хатшының көмек қолын созатындығына сенім білдіріп.

– Ө-ө, анау ма? – деді Алдияр даусын созып... Оның дауыс ырғағынан ол хатшыдан да қайыр болмасын түсінді Аяған. – Оны білемін. Институттан не үшін қуылғаныңды естісе, көмектеспек түгіл, итжеккенге айдатып жіберер ол сені. Ол – Ермақтың бірінші қорғаушысы.

Аяған тұйыққа тірелді. Мақсатыма алып барады-ау деген жолдың бәрі жабылып қалғандай, екіұдай болып, басын қайғы қаңғыртты. Сүлесапа бір күйге түсіп, үн-түнсіз ұзақ отырды.

– Бір-ақ жол қалды. Мәскеуге, Орталық комитетке, Брежневтің өзіне жазу керек, – деді Аяған біраздан кейін, үлкен бір іске бел буып кірісер-

дей құлшынып. Алдияр мырс күлді. Жігіт оның жүзіне жалт қарады. Шал біраз уақыт үнсіз жатты.

– Сенің өміріңнің басқа арнаға түсіп кетуіне мен кінәлімін, – деді әлден уақыттан соң дауысы жарықшақтанып. Бұл – оның талай рет айтқан сөзі. Әсіресе, соңғы уақытта, Аяғанның басына бұлт үйірілгелі бері жиі айта-тын болып жүр. – Кешіре алсаң, кешір, қарағым.

– Кенесары атамыз әділет үшін, қазақ халқының бақытты ғұмыры, азаттығы үшін басын бәске тігіп, ақыры, жат қолынан ажал тапқан жоқ па?! – деп күлді Аяған. Шал көзін кең ашып, жаутаңдап, жігітке қарады. – Оның жеңілісінің өзі ұлы жеңіс деуші едіңіз ғой. Ол бақыт дегеннің не екенін білген жоқ, қысқа ғұмыры жанталасқан күреспен, азаппен өтті. Кенесарыдай ардагер ұлдарының арқасында қазақ халқы бақыттың шын бағасын білді, аға. Ал Кенекемнің ұлы – Сыздықтың өмірі ше? Ол да әке жолын таңдады. Оның өмірі де кілең жеңілістерден тұрмай ма, аға?!

Алдияр қысылды, миығында күлкі ұялады. Болар-болмасқа елп ете қоймайтын профессорды сарыуайымның иірімінен қалай алып шығуды білетін Аяған бұл жолы да ескі әдісіне салды. Бүкіл өмірін қазақ халқының ұлт-азаттық көтерілістерін зерттеуге арнаған Алдияр Ақпанұлы үшін барлық қызығын бостандықтың бодауына берген, елінің болашағы жолында құрбан болған ерлерден қасиетті ұғым жоқ еді. Аяғанның білетіні – қарт профессор сол ерлер үшін ойланбай, отқа түсе алады. Ол күйіп тұрған заманда Кенесарыны қорғаймын деп күйген. Тізгінін басқаның қолына ұстатып қойып, соның айтуымен жүріп-тұруға үйренген, орғанына мәз болып жүрген халқына Кенесары ісінің әділдігін дәлелдемек түгіл, өз басы саудаға түсіп, құйрығына шала байланған. Арашалап алар пенде табылмай, оттың ортасынан құр сүлдерін сүйретіп, өрең шыққан. Заманның таяғы маңдайына бұдан кейін де сан рет тиген, омақаса құлаған сәттері де болған, сөйте тұра, қыңыр шал алған бетінен қайтқан жоқ, қайта Кенесарыға деген ықыласы күшейе түсті. Кенекең үшін көрген қиянаттары есіне түскен сәтте көңілі марқайып, үлкен іс тындырғандай желпінетіні бар.

– Мен шындықты өмір бойы іздедім. Бірақ таппадым, – деп күрсінді шал...

– Заман жақсарар, аға. Атар таңнан үміт күтеміз.. – деді Аяған бәсең дауыспен... Алдияр мырс күлді.

– Ол кеткенмен, басқасы келер. Одан не өзгереді? Е-е, қарағым, Кенекем осыны баяғыда білген. Білмесе, өзі барып, жанып тұрған отқа түсер ме еді? – деп, Алдияр көкірегі қарс айрылардай күрсінді. Оның нені меңзегенін жігіт түсінді. «Шындықты табаныңнан таусылып, қанша іздеген-

мен, таппайсың. Басқаның шындығы – алмас қылыш. Ол саған бақыт әпермейді, басыңды қағады да тастайды» деген сияқты шал. Аяған шеше алмай жүрген бір жұмбақтың ұшығын ұстағандай елеңдеп, ұстазының жүзіне жалт қарады. Көзін жұмып алған шал сұп-сұр болып, үнсіз жатыр.

– Басқаның шындығы – алмас қылыш. Басыңды қағады да тастайды. Қағады да тастайды...» Құлағы шыңылдап, екі беті дуылдады. «Сонда қалай болғаны, мына заманда шындыққа жету мүмкін емес пе? Неге?»

Осы бір сұрақ тамағына тұрып қалған сүйектей берекесін алды. Әлдекім «Шындық жоқ, шындық жоқ» деп, құлағына сыбырлайтын сияқты.

Аяған ұстазының үйінен еңсесі басылып шықты.

2

Аяған кітапханадан ең соңғыларының бірі болып шықты... Кітапханының алдында тұрып, қай жерде почта жәшігі барын есіне түсірді. Қалтасындағы хатты бүгіннен кешіктірмей, жөнелту керек... Іздеп тапқан шындығы басына пәле болып жабысты ғой, ақыры... Бір кезде дуылдап, өртке айналып кете жаздап басылған мәселе – мұның Сыздық сұлтан туралы жазған еңбегі алдынан тағы шықты.

«Аяған Қуатов мемлекетке қарсы, өмір бойы орыс халқын ұнатпаған, оларды аяусыз қырған Сыздық Кенесарин туралы мадақ мақала жазған. Ол орыс пен қазақ халқының арасына от жағу үшін Сыздық сұлтан туралы мақаласын орысшаға аудартып, көбейтіп, жасырын таратқан. Пиғылы жат, ойы бөтен адам. «Кеңес үкіметінің Ауғанстанға әскер апаруы – үлкен қателік. Бұл ерікті елді күшпен басып алу» деген. Ауғанстандағы соғысқа қарсы ұнқағаз таратқан. Мағжан Жұмабаев сияқты халық жауының өлеңдерін студенттер арасында насихаттаған. Кеңес үкіметі басшыларының беделіне нұқсан келтіретін анекдоттар құрастырған. Сібір аймағын бағындырған атақты батыр Ермакты студенттерге қанқұйлы қарақшы деп дәлелдеуге тырысқан. Ұлтшыл, сенімсіз адам. Жоғарғы оқу орнында қызмет істеуіне болмайды» деген желеумен тып-тыныш істеп жүрген қызметінен қуылып кетті...

Қияқтай мұрты бар, көзі күліп тұратын, күліп сөйлейтін жігіт Аяғанның соңына шам алып түсті, қайта-қайта тәртіп сақтау бөліміне шақырып, әбден ығыр қылды. Әлдекімдердің арызын көлденеңдетіп, Аяғанның бір басына дүние пәленің барлығын үйіп-төгіп, зықысын шығарды...

«Қылмысын» мойнына қоя алмағандықтан, екі күннен кейін Аяғанды босатып жіберді. Өзіне жасалар шабуылдың мұнымен бітпесін іші сезді. Дәл осындай талай «спектакльдің» боларына шүбәсі жоқ еді.

...Қалада пәтерде тұрып, үш бірдей баланы асыраудың оңайға түспесін Аяған әлдеқашан білген. Келіншегі сырқат...

Шындық іздеп, біраз сенделген Аяған, ең соңында, барар жер, басар тауы қалмай, мынау жарық дүниенің жақсылығынан біржола күдерін үзген. Қызыл қарын жас балаларының қамын ойлап, құрылысқа жұмысқа тұрғанына да көп бола қойған жоқ. «Құрылысқа жұмысқа тұрсаң, тезірек үй аласың», – деп, ақыл қосты біреулер.

«Менің кім екенімді бұлар қайдан білсін?» деп жүрген. Анау күні түскі тамақтан келіп, демалып отырған.

– Әй, профессор, сен мұнда кімнің тапсырмасымен келдің? – деп ежірейді, сақал-мұрты сапсиып өсіп кеткен көк көз сары. Аяған түсінбей қалып, көк көз сарыға бұрылған, ол жек көріп, жауыға қарап отыр екен, қолында кірпіш...

– Келесі айда премия ала алмасақ, бұл дүниемен қоштаса бер, профессор, – деді көк көз сары.

...Аяғанға сол күні әртүрлі ой келген. Өзіне жөнсіз тиіскен көк көз сары мен бетінде тыртығы бар жігіт Жақияның адамы тәрізденген. «Біреу азғырып, айдап салмаса, бұлардың менде несі бар?» деп күдіктенген.

Ұзын бойлы, түбіт мұртты жігіт екеуі бірге қайтқан. «Өлгі екеуінің қосып жіберген адамы шығар», – деп, Аяған одан да қауіптенген. Оны адастырып кету үшін жолай автобустан түсіп қалған. Бейтаныс жігіттен құтылғанына іштей қуанып, келесі автобусты күтіп тұрған, әлден уақыттан кейін әлдекім иығынан түрткендей болды, қараса – сол, жымыш күліп тұр. Аяғанның жүрегін шым еткізіп үрей шағып алды. «Мынаны менің ізіме салып қойғандар осы маңайда жүрген жоқ па?» деген күдікпен мойнын созып, жан-жағын тінтіп шықты.

– Менің атым Асылхан болады, аға, – деп, жігіт қолын ұсынды. – Мені ұмытып қалған шығарсыз. Алдыңызға барған абитуриенттердің қайсыбірі есіңізде тұрсын.

Аяған оған сескене қарады. Мына жігіттің әдейі жолын тосып жүргеніне күмәні қалмады. «Оқуға түсе алмаған бала болды бұл», – деп ойлады. Көңіліне күдік шауып, балаң жігіттің екі қолына көз тастады.

– Сен мені басқамен шатастырып тұрсың, жігітім, – деді Аяған қабақ шытып.

– Шатастырған жоқпын, Аяған аға. Мен сізді сыртыңыздан өте жақсы білемін, – деп жылы жымыған. – Тарих факультетінде менің досым оқиды. Сіздің жағдайыңызды сол жігіттен естідім.

– Ол кім?

– Алмас Байсалов.

– А-а-а...

– Сіз маған ренжімеңіз, аға. Геркулес пен Арабқа сіздің кім екеніңізді айтқан мен едім. Ал олар басқаша ойлап қалыпты, – деп, қысыла күлімсіреді Асылхан. Манадан бері кеудесін күдік құрсаулап, жігіттен қалай құтыларын білмей тұрған Аяған оның жүзіне сәп салып, барлай қарады. Жігіт шын айтып тұрған сияқты, әбес қылығына қысылғандығының белгісіндей бетінің ұшына қызғылт бояу жұғыпты.

– Олар мені тексеруші дей ме?

– Иә, аға, – деп күлді Асылхан. – Істелінбеген жұмыс үшін ақша алады олар. Және өздері күні бойы шөп басын сындырмайды. Олар қауіпті...

– Сіз жасымаңыз, аға, – деді Асылхан оның қолын қысып тұрып. – Мұның барлығы – уақытша қиындық.

Аяған жаңа көргендей жас жігіттің еш есебі, қулығы жоқ тұнық көзіне сәп салып қарап, жеңіл күрсінді. Соның арасынша автобус келіп қалған.

Одан бері біраз күн өткен. Аяған алғашқы күндері бөтен адамдай ешкімге жанаса алмай, шеттеп жүретін, Асылханның арқасында көпшілігімен танысып үлгерді. Геркулес пен Араб қоқан-лоқы көрсетіп, ауызға келген сөзді лақ еткізіп құса салмайтын болған...

Жексенбі күні Аяған таңертеңнен кешке дейін кітапханада отырды... Өзі сүйген кәсібінен адам баласы басына қандай қиын жағдай туса да, безе алмайды екен. Аяған осыны ұқты.

– Ассалаумағалейкөм!

Ой түкпірін ақтарып, бейқам тұрған Аяған оқыс шыққан үннен селк етіп, жалт қараған. Қолын ұсынып, өзіне қарай ұмтылып келе жатқан Асылханды қаракөлеңкеде танымай қалды.

– Ой, сен қайдан жүрсің?

– Кітапханада отырдым.

– Дұрыс екен, – деді Аяған көңілін тұсап тастаған көп ойдан әрең арылып. – ...Айтпақшы, жақын маңайда пошта жәшігі бар ма?

– Өне, о-о-н-оу жерде... Маған беріңіз. Мен-ақ тастай салайын.

– Жо-жоқ! – деді Аяған абыржып. – Өуре болма, өзім-ақ... Ал жақсы...

Асылханнан тезірек құтылуға асықты. Күні бойы отырып, қайта-қайта жазған хатын Асылхан біліп қоярдай қуыстанып, мазасы қашты. Жігіттің қолын қысып қоштасты да, жебей басып, ілгері кетті. Жолай пошта жәшігіне Орталық партия комитетіне, Брежневтің өз атына жазған хатын саларда, көңілі қатты қобалжыды...

– Өсем, білесің бе, менің хатым түп-тура Брежнев ақсақалдың қолына тиеді, – деді келіншегін көңілдендірмек болып. Өсем елең ете қалды. –

...Аяған Қуатов жолдасқа жағдай жасау керек. Үйі бар ма екен, біліңіз. Жоқ болса, көмектесу керек... Бір сәттің ішінде бүкіл мәселесін шешіп алатындай жүзі бал-бұл жанып, екі көзіне нұр ойнап шықты... Өтірік әңгімесінің келіншегіне қаншалықты әсер еткенін Аяған түсіне қойды...

Әңгіменің ең қызық жеріне жеткенде, сырттан әлдекімнің шырылдап жылаған дауысы естілді. Баласының дауысын танып, Әсем орнынан атып тұрып, сыртқа жүгірді. Келіншегінің соңынан Аяған да есік алдына шыққан. Үй иесі татар шал жеті жасар үлкен ұлының құлағынан ұстап, дедететіп сүйреп келеді екен. Болар-болмасқа көтеріле қоймайтын Аяған мынаны көргенде, шыдай алмай кетті.

– Әй, ақсақал, құлағын жұлып аласыз ба баланың? Қолынан неге ұстаймайсың? – деп, ашулана айқай салды. Сәл нәрсеге бола, көз жасын төгіп жіберетін Әсем шырылдап барып, ұлын құшақтай алды.

– Уһ, күшік! Алма ағашының түбіне кіш етіп тұр ұялмай, – деп, сәл тосылып қалған шал қайтадан ашуына мінді. – Бау-бақшамды құртты мыналарың...

– Ақсақал, тіліңізді тартып сөйлеңіз. Бала – періште, – деді ызаға булыққан жігіт...

– Үш күндік пәниде шәй деспей, сыйласу – шарт, ақсақал. Сіз де жақсылыққа бірден гүмп етіп түсіп кеткен жоқ шығарсыз. Біз де сіздің босағаңызды күзетіп қалмаспыз.

– Сені мен шақырған жоқпын. Айда, кет! Босат үйді! Маған қаңғырған қазақтардың керегі жоқ. Бар, айда, еліңе қайт, – деді шал қолын сермеп. – Бала-шағаң ауланы былғап болды. Көрінген жерге отыра салады.

Шалға шабуыл жасайды деді ме, арашаға келген екі татар Аяғанды бас салып, қолын артына қайырды. Жаны шырқыраған Әсем шыңғырып келіп, күйеуінің қолын қайырып ұстаған біреуінің шашына жармасты. Ол Аяғанды жібере салып, келіншекпен алыса кеткен кезде, бөлмеге Асылхан мен Алмас кіріп келген. Олар келмегенде, жанжалдың арты өртке айналып кетері анық еді...

– Шай қойып, өуре болмаңыз, жеңеше. Біз Аяған ағаның қал-жағдайын білейік деп келдік. Ауырып қалған шығар деп ойладық, – деді Асылхан. Әсем самаурынын көтеріп, сыртқа шығып кетті.

– Рақмет, жігіттер!

– Курстың жігіттері сізге көп-көп сәлем жолдады, аға, – деп, үнсіз отырған Алмас сөзге араласты.

– Жақсы, аға. Сізге келеміз деп, жиналғалы көп болды, – деді Алмас кінәлі адамдай жасқана қарап. – Тіпті, реті келмей қойды. Бүгін әдейі

жігіттердің тапсыруымен келдім. Мынау – біздің курстың сізге деген сөлемдемесі.

Алмас үлкен екі буманы ашты. Қазақ энциклопедиясының он екі томы екен. Студенттерден мұндай үлкен сый күтпеген Аяған не дерін білмей... көңілі босап, екі жігітті кезек-кезек құшақтады.

– Біз Орталық партия комитетіне хат жаздық. Сізге жала жабылып, қиянат жасалғанын айттық, – деді әудемнен соң Алмас. – Төрт-бес студенттен басқамыз түгел қол қойдық. Үлкен үйге өз қолыммен апарып бердім.

Аяған сенерін де, сенбесін де білмей, мұндай сәтте не деу керектігін және зерделей алмай, отырып қалды. Басыма қиын іс түссе, студенттер арашашы болады-ау деп мүлде ойламаған. Тіпті, сондай бір қиын жағдайға тап боламын-ау деген қауіп қаперіне кірді ме екен...

Сыртқа шығып кеткен Әсем қайтып оралып, дастарқан жасады.

– Шал бұлқан-талқан болып ашуланып жүр әлі. Кемпірі үйіне әрең алып кірді, – деді Әсем шай құйып отырып.

– Басқа пәтер іздемесек, тыныштық бермес ол, – деп мұңайды Аяған. – Бір күні балаларға зиян жасап жүрсе...

– Құдайым-ай! – деді келіншек үрейленіп. – Осы үйге қайдан ғана тап болдық екен? Балаларда не жыны барын қайдам, кішкентайлар сыртқа шықса, айқайлап, ұрысып, үрейін ұшырады. Сол шалдан қорқып, балалар сыртқа шығудан қалды.

– Үш баламен бізді кім қабылдай қойсын? – деп күрсінді Аяған.

Қарсы алдынан өткел бермес асау өзен шыға келгендей, Аяған шарасыз күйге түсіп, қабағы тұнжырады. Оның қабағын аңдып отырған екі жігіт қолайсызданып, біріне бірі қарасты.

– Қиналмаңыз, аға, пәтер табылады, – деді Асылхан жымысып күліп. – Мен Көктөбенің баурайында, кіші Алматы өзенінің жағасындағы екі бөлмелі үйде тұрып жатырмын. Ауласы кең. Балалар қысылмай-қымтырылмай, еркін ойнайды. Ол үйге қазір көшіп барамын десеңіздер кілті, міне.

Аяған мен Әсем аң-таң болып, бір-біріне қарасты. «Осы шын айтып отыр ма?» дегендей таңғалу белгісі бар жүздерінде.

– Өзің... Өзің қайда тұрасың? – деп сұрады сенер-сенбесін білмей, абдырап отырған Аяған.

– Ой, аға, маған орын табылады ғой. Арыз жазып барсам, ертең-ақ жа-тақхана береді, – деп, күле жауап берді Асылхан.

– Ауғанстанға барып, бір миллион дұшпанды жер жастандырып келген батырыңыз – осы, – деп күлді Алмас. – Арыз жазып, ізденсе, пәтер де алар еді.

Бейқам отырған Аяған селк етіп, Асылханның жүзіне шошына жалт қарады. Момақан жүзді, түсі жылы жігіттің қолы қанға былғанды дегенге сенгісі келмеді. «Ауғанстанға барғандардың барлығының қолы қан емес қой», – деп, өзін-өзі жұбатты. Есіне Ауғанстанға барып, қайтыс болған жалғыз інісі түсіп, көңілін сағыныш баурап, мұңға батты...

Қабылдау емтиханында осы жігіттің алдына келгені есінде қалыпты. Бірінші сұрағын шала біледі екен. Тігісін жатқызып айтып берген болды. Екінші сұрағынан мүлде ауытқып кетті. Соны өзі де біле ме, бір кезде тоқтады.

– Інішек, тарих – менің наным, – деп күлген. Жас жігіттің екі беті әп-сәтте нарттай қызарып шыға келген. – Үшінші сұрағыңа көш.

Осыдан кейін ол ойын жинақтай алмай, сөзінің басы бірікпей, шаршан. Сол жолы жанашырлық жасап, үш қойып жіберуіне болар еді.

– Басың жас, інішек! Келесі жылы кел. Тарихты жобалап қана білуге болмайды. Тарих деген сан мың, сан миллион, сан миллиард адамның тағдыры. Ол – өмірбаян, – деген Аяған. Екі бетінің қызылы тарқамаған түбіт мұрт жігіт орнынан тұрған соң:

– Рақмет сізге! – деген. Аяған оның мұнысын кекесін деп түсінген...

Сол жігіт, міне, басына қиын іс түскен кезде азаматтық жасап, қол ұшын беріп отыр...

Сөйтіп, Аяғанның отбасы ойламаған жерден бас-аяғы бір сағаттың ішінде ың-шыңсыз көшті де кетті...

Үйдің ішін реттеп болып, төсекке жатқаннан кейін Әсем қуаныштан көзіне жас алды.

– Жылама, жаным, – деп, жігіт жарын құшақтап.

– Өмірімде тірі адамға жаманшылық ойламап едім, Аяған. Жаттың да тілеуін тіледім, – деді Әсем дауысы дірілдеп. Әңгімесі үзілді де, қайтып жалғасқан жоқ. Біраз үнсіздіктен кейін: – Адам атаулы аман болсын, – деді.

Ерлі-зайыптылардың әңгімесі осымен аяқталды. Өрқайсысы ой түкпірін ақтарып, өзімен-өзі болып кетті.

Тауға нәсер жауған тәрізді, кіші Алматы өзені тасып жатыр. Оның гүрілі тосын да үрейлі. Бұлар күндіз көрген момақан мінезді өзенге мүлде ұқсамайтын сияқты.

Қуаныштан ба, жоқ әлде, уайымның әсері ме, Әсем таң атқанша кірпік ілмеді...

Үлкен ұлын жолшыбай мектебіне қалдырып, қаланың шетіндегі жұмыс орнына кешігіп жеткен Аяғанның көңілінде еш күдік жоқ еді. Киімін ауыстырып, жұмысқа кіріскен. Істейтін жұмысы – есік-терезе сырлайды, үйдің төбесін, қабырғаларын әктейді...

Аяғанның айтар сөзі көп еді, көңілдегі көп ойдың көмейі енді ашылғанда, өне-міне бітеді деп жүрген бес қабатты үйдің іргесіне көк «волга» келіп тоқтады. Аяған мен Асылхан машинадан түскен екі жігітке бөлендей мән берген жоқ. ...Аяған әр қимылын қағыс жібермей, бағып тұрған бейтаныс екеуге үрейлене жалт қарады.

– Біз Аяған Қуатов деген жолдасымызды іздеп келдік, – деді келбеті келісті, ұзын бойлы орыс жігіті...

– Мен – Аяған Қуатов, – деді жігіт қорқып тұрғанын жасырғысы келгендей езу тартып. Орыс жігіті қалтасынан қып-қызыл куәлігін алып көрсетті де, қайтып салып қойды.

– Сіз бізбен бірге жүресіз.

Аяған түсінді, себебін сұрап, бас ауыртқысы келмеді. Суық жымыып, аң-таң қалып тұрған Асылханға бұрылды. Өңі бозарып, танауы құсырылып кетіпті.

– Киімімді ауыстырып келейін, – деп, Аяған таяқ тастам жердегі вагонға қарай жүрді, оған бүркіт тұмсық жігіт ілесе жүрді...

– Асылхан, мынау үйдің кілті еді, – деді Аяған. Жаңа ғана мығым тұрған сияқты еді, демнің арасында жасып, жүні жығылып қалыпты. – Өсемнің денсаулығы болмай жүр дедім ғой. Қолың тигенде, көмектесіп, қолғабыс жасап тұршы...

Күні батуға таянғандай таусылып сөйлеп тұрған Аяғанды қалай жұбатырын білмей, Асылхан әжептәуір абыржыды.

– Сіздер Аяған ағаны қанша сағат ұстайсыздар?

– Қанша сағат ұстайтынымыз Қуатов жолдастың өзіне байланысты, – деді құс тұмсық жігіт.

– Өсем мазасызданбасын, – деді Аяған кетіп бара жатып...

Сыртынан ғана көріп жүретін Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің үйіне бірінші рет кірген Аяғанның санасын қорқыныш жаулап алды...

Имене басып, ішке кірген Аяған төрде отырған кісіге жасқана қарады.

– ...Сіз Аяған Қуатовсыз. Жасыңыз отыз үште. Дұрыс айттым ба?

– Иә.

– Қазақ ССР тарихынан лекция оқисыз. Дұрыс па?

– Иә...

– Лекцияңызда тақырыптан шығып кететін кездеріңіз жиі болып тұра ма?

Мынаның қайда апарып арандатқалы отырғанын іштей сезген Аяған оның сұрағына бірден жауап бермей, жымыш күлді. Сары жігіт кірпік қақпай, қадалып отыр.

«Қашқанмен, құтылмайсың. Қақпайлап, қақпаныма түсіремін» дегендей сенім бар түрінде.

– Мұнда солай деп жазылыпты.

– Қалай деп?

– Тақырыптан шығып кетеді, патриоттық әңгімелер айтады деп.

– Мысалы...

– Мысалы, Ермак туралы...

– Иә, Ермак туралы айтқанмын, – деп күмілжіді Аяған. Өрттің қайдан шығарын енді білді. «Әңгіме студенттерден шыққан болды» деп ойлады.

– ...Әңгіменің турасы жақсы, – деді комитет қызметкері. Папкасынан бір парақ қағаз алып, Аяғанға көрсетті. – Үстіңізден арыз бар. Бір топ адам қол қойған...

Сізге тағылған үлкен айып – Ауғанстан мәселесі, – деді ол тор көз дәптерге жазылған жазуға үңіліп...

– Ауғанстанға менің қандай қатысым бар?

– Соны айтамын-ау. Бәсе, Ауғанстанда неңіз бар сіздің? Онда соғыс жүріп жатыр. Ауған соғысына қатысқан жоқсыз, ондағы жағдайды мүлде білмейсіз. Соған қарамастан өртүрлі пікір айтады деп жазылыпты мұнда.

– Ауған соғысында жалғыз інім қайтыс болған, – деді Аяған мұңайып.

– А-а-а, солай екен ғой. Түсіндім, – деп, жігіт қағазына әлдене деп жазып жатып.

Аяған басын төмен салып, ойланып қалды. Сенімді дейтін бір топ студенттің ортасында тұрып, Ауғанстанда азамат соғысының жүріп жатқанын, біздің мемлекеттің жөнсіз киліккенін, үкімет басшыларының білместігінен толып жатқан жас жігіттердің қырылып қалғанын айтқаны есінде. «Жоқ, айтқан емеспін» деп, бетпақтыққа салуға ар-ұяты жібермеді. Өз шындығын дәлелдеп, айтыса кеткенмен, ештеңе өнбесін, керісінше, басына бәле тілеп аларын түсініп, тілін тістеп отыр.

– Екінші бір хатта сіздің мемлекетке қарсы үгіт жүргізгендігіңіз туралы айтады.

– Мысалы, – деді Аяған ызаға булығып. Санасын жаулап алған қорқыныш ізім-қайым жоғалып, оның орнын қорғану инстинкті басты. Мынандай жағдайда сыпайымсып, сызылып отыруға болмасын түсінді.

– Бір хатта Қуатов Аяған деген азаматтың БҰҰ-ның Бас Ассамблеясы 1948 жылы қабылдаған адам правосы жөніндегі жалпылық декларациясын көбейтіп таратқаны туралы жазылды. Дәл сол хатта Қуатовтың студенттерге Мағжан өлеңін жатқа оқығаны айтылады. Ал мына хатта Брежнев жолдасты мазаққа айналдырып, анекдоттар айтқаныңыз өңгіме болады, – деді жігіт Аяғанның долырып, нарттай болып қызарып кеткен жүзіне тесіле қарап. – Бізде мысал жетеді. Біз сол үшін айлық алып отырмыз...

«Декларацияны көбейтіп тараттың» дегені – шындыққа жақын жуымайтын жала. Өлдекім Аяған Қуатовтан диссидент жасағысы келіпті. Мұның атамекенінде жер басып, тірі жүргенін қаламайтын пенделер бар екен...

Ой түкпірін ақтарып, жанын жеп мазасызданып отырған Аяған оның сөзіне мүлде құлақ қоймады. Бөлмеге бүркіт тұмсық жігіт кіргенде, ой желісі үзілді.

– Сіз жарты сағатқа басқа бөлмеге бара тұрыңыз, – деді сары жігіт жымсия күліп.

Бүркіт тұмсық жігіт Аяғанды дәліздің орта тұсындағы сырты қаңылтырмен қапталған есіктің алдына алып келіп, қалтасын тінтіді.

– Тәртіп осындай...

Бөлмеге кіргізіп, сыртынан жауып кетті. Аяған төңірегіне көз жүгіртті. Жалғыз орындықтан басқа көзге түсер ештеңе жоқ. Терезеге темір тор салынған. «Бұл жауапқа шақырылғандарды уақытша қамайтын бөлме болды» деп ойлады Аяған...

Аяған сағатына қарады, белгіленген уақыт әлдеқашан өтіп кетті. Олар неге келмей жатыр? Жұмыс аяқталатын уақыт та таяп қалған екен.

Бала-шағасын ойлап, жаны дызықты... Қорқынышты ойдың құшағынан тезірек сытылып шыққысы келгендей адымдап, бөлменің көлемін өлшеуге кірісті.

– Бір, екі, үш... Бір, екі, үш, төрт... Яғни, он екі шаршы метр, – деп дауыстап сөйлеп, өзін-өзі алдарқатты. Осы екі арада манағы жігіт қайтып келіп, Аяғанды бұрынғы бөлмеге бастап апарды. Жасыл көз сары жігіт көңілді. Жымиып күліп, орнынан тұрып, ізет көрсетті.

– Кешірім өтінемін. Жұмыс бітпей, кешігуге тура келді, – деді ол, Аяғанды қолтықтап, төрге алып шықты. Оның мұнысын жалған сыпайыгершілік, алдау деп бағалады...

Жасыл көз сары Аяғанның алдына машинкаға басылған бір парақ қағазды тастады.

– Танысып шығыңыз.

Аяған бір бет қағазды асықпай, екі қайтара оқыды. Жасыл көз сары екеуінің арасындағы болған әңгімені жинақтап, Аяғанның өз кінәсін мойындаған хаты ретінде жазылыпты.

– Қалай, дұрыс жазылған ба?

Ойланып отырған Аяған селк ете түсті...

– Менің атымнан өтініш жазып беріңіз деп, ешкімге жалынбаймын. – Аяған үстелде жатқан қызыл қарындашты алып, өз атынан жазылған хаттың әр-әр жерін түзеп, жасыл көздің алдына қарай сырғытты. – Мен мұндай сауатсыз жазылған қағазға қол қоя алмаймын. Мен ғылым кандидатымын.

Жіберген қателерін көріп, жасыл көз суық жымыды, бетінің ұшы қызарды...

– Мен өз сөзімді айттым. Қол қоя алмаймын. Кінәм жоқ.

Бүркіт тұмсық жігіт келіп, Аяғанды манағы бөлмеге апарып қамады да, кетіп қалды. Ол жалғыз қалды.

5

Жұмыстың аяқталуын күтуге Асылханның шыдамы жетпеді, бригадиріне жағдайды түсіндірді... киініп алды да, жолға шықты. Жолай он екінші қазақ мектебіне соқты, Елжасты алып, Аяғанның пәтеріне келді. Иесіз үйге баса-көктеп кіріп баруға батылы жетпей, бақты аралап, Елжас екеуі алмұрт үзіп жеді...

– Елжас, мамаң қайда кетті екен, а?

– Олжас пен Бибіге кеткен шығар, – деді алмұрт жеп отырған бала оған жасқана қарап.

– Қарның ашқан жоқ па?

– Бізге мектепте тамақ береді.

– Е-е, дұрыс екен. Інілеріңнің аты кім?

– Інім біреу-ақ, – деп күрсінді бала. – Оның аты – Олжас.

– О-о-һ-о! Ақын болады екен ғой.

– Ақын емес, азамат болады, – деді бала бас шайқап тұрып. Асылхан рақаттана күлді.

– Оны кім айтты саған?

– Көкем айтты...

– Қарындасыңның аты кім?
– Бибі.
– ...Елжас, үлкейгенде кім боласың?
– Азамат боламын, – деді ол мұрнын тартып.
– Ой, азамат! Інің екеуің үлкен азамат боласың.
– Бибі де азамат болады, аға.
– Иә, үшеуің де азамат боласыңдар, – деді жігіт кішкене баланың жауабына шын риза болып...

– Елжас, атаңның аты кім? – деп сұрады, қалың ойдың тұманынан өрең шыққан жігіт орындыққа байлап қойғандай тапжылмай отырған баладан.

– Атамның аты – Қуат...

Елжастың сөзіне разы болған Асылхан рақаттана күліп, оны құшақтап, бетінен сүйді. Осы кезде ауланың есігі ашылып, ұзын бойлы, беті бір уыс, тыриған арық қыз кірді. Ол жақындап келіп, сәлемдескеннің ырымын жасап, басын бір шұлғып қойды.

– Қуатова Әсемді жедел жәрдем ауруханаға алып келген, – деді қыз бір жашырақ қағазды Асылханға ұсынып. Аурухананың адресі екен. – Маған өтініш білдіріп еді. Сау болыңыз!

– Рақмет! – деді Асылхан шұғыл бұрылып, ұзап бара жатқан қыздың соңынан дауыстап. – Олжас пен Бибінің бақшасын білесің бе, Елжасжан?

– Бұрынғы үйдің жанында, – деді де, бақшаға барар жолды сызып көрсетті...

Такси жалдап, Татар слабодкасына келді, балалар бақшасын көп қиналмай тауып, екі баланы алып, қайтып оралды.

6

Аяған түні бойы кірпік ілмеді... Аяғанның ойын ішке кірген адам бөліп жіберді. Аласа бойлы, төртбақ келген, жалбыр қас жігітті ол бірден таныды. Алғашқы әлетте құтқарушысы келгендей, қуанып қалған. Қуанышы су тиген шырақтай тез сөнді.

– Жарым түнде мазанды алғаным кешірім сұраймын, – деп сызданды Мақсұт. Аяғанға көз қиығын тастап, жымыып күлді. – Мені танымай тұрған шығарсың, сірә, Ахмет Байтұрсынов мырза! Біз сізге сәлем беруге келдік.

– Жолдас Мақсұт! – деді ызаға булыққан Аяған. – Менің бір мысқал кінәм жоқ. Кінәсіз адамды қамап ұстасын деген заң және жоқ.

– Бұл түрме емес, кеңсе, – деп күлді Мақсұт. – Сен әлі кеңседесің.

– Әйелім ауру. Менің үйге қайтуым керек... Сендер коммунистік құрылыстың ең белсенді өкілін жөнсіз қамап, отыз жетінші жылдың тәсілімен жұмыс істей бастадыңдар. Бұл – мың тоғыз жүз сексен екінші жыл...

Мақсұттың қақпайлап қайда алып барарын іші сезеді. Қанша жерден ағынан жарылып, шынын айтқанмен, қағазға сөзінің басқаша болып түсерін біледі...

– Ештеңе айтпасаң, ешқайда бармайсың... Немененен жетісіп күлесің, бейшара? – деді Мақсұт тістене сөйлеп. – Сенің бұл жерден жарық дүниеге шығуың оңай болмас...

– Менің түк кінәм жоқ, – деді ол әлден уақыттан соң мұңайып отырып. Мақсұт оны мазақтағандай мырс-мырс күлді...

7

Олжас пен Бибіні балалар бақшасына, Елжасты мектепке жеткізіп салғаннан кейін Асылхан екі өкпесін қолына алып, Алмастың жатақханасына жүгіріп жеткен. Оның орнын сипап қалды, досы бүгін елден бұрын тұрып, институтқа кетіп қалыпты. Оны институттан табарына сенімі болмай, Хадишаны іздеп келген.

Кішкентай балаларды бағып-қағу ер адамға аса қиын екен...

Болған жағдайды естіп, Хадишаның көңілі сөгіліп, әбден әбігерленді, балаларға аяушылық білдіріп, көзіне жас іркілді...

– Мынау – үйдің кілті. Үйге бар, – деді кілтті қызға ұстатып. – Алдымен Әсемге барып, жағдайын біл.

– Ол кісі қай ауруханада жатыр екен?

Асылхан аурухананың адресі мен Әсемнің аты-жөні жазылған бір жапырақ қағазды қыздың қолына ұстатты.

– Аяған туралы ештеңе айтпа, – деп ескертті жігіт. – Сұрап қоймаса, «Өкесі ауырып қалыпты, бір-екі күнге ауылға кетті» дей сал.

– Мен кіммін деп барамын? – деп қиналды қыз. Екі көзі жаутаңдап, Асылханға жалбарына қарады. – Ол кісі мені мүлде білмейді ғой.

– Білмесе, таныс...

Хадиша киініп алып, Әсем жатқан ауруханаға тартты. Жолай айран, қаймақ, төтті тоқаш іздеп, біраз айналған. Сағат он бірден аса, Кеңес көшесіндегі жедел жәрдем ауруханасына келіп, өкелген заттарын беріп жіберген. Көп ұзамай, жүгіре басып, медбике қыз жетті.

– Әсем Қуатоваға келген – сіз бе? – деді ол қысылып тұрған Хадишадан көз алмай. Қыз бас изеді.

– Ол кісінің жағдайы өте қиын.

– Бері шықпай ма?

– Мен не деп тұрмын сізге? – деді медбике қыз ашуланып. – Реанимацияда жатыр.

Хадиша шошып кетті. Медбикенің түріне қарап, Өсемнің жағдайының өте нашар екенін түсініп, көңіліне үрей кірді...

– Ол инфаркт алған!..

Мына хабардан кейін Хадишаның зәресі ұшып, тілі байланды. Ауа жетпегендей тынысы тарылып, басы айналды. Көзін жұмып, екі алақанымен бетін жауып, біраз уақыт үнсіз қалды. Ес жиып, өзіне-өзі келген соң, медсестрамен қоштасып, сыртқа шықты. Жүгіре басып, аялдамаға келді. Өнеміне дегенше, Өсем о дүниеге аттанып кететіндей көңілі алай-дүлей, тұла бойын сұрапыл қорқыныш билеп алған. Тезірек Алмасты тауып, естігенбілгенін жеткізуге асықты. Ол Өсемді аман алып қалудың жолын табатындай болып көрінді...

Алмас лекцияда екен...

– Тезірек барып, дәрігерге жолығу керек, – деп аптықты қыз. Жігіт қиналғандай қабақ шытты.

– ...Дәл қазір бара алмаймын, – деп қынжыла сөйледі жігіт...

– Білесің бе, Алмас, кеше Аяған ағаны алып кеткен.

– Кім? – деді Алмас селк етіп.

– КГБ-ның адамдары дейді.

Аяғанның соңына Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің адамдары түсіп жүргенін Жақиядан естігенмен, оны бүгін-ертең ұстап кетеді деп ойламаған Алмастың иманы ұшты... «Үш әріптің қолына түспе, – дейтін әкесі. – Қолына түссең, құтылуың қиын болады»...

– Қиын болған екен, – деді Алмас дауысы бұзылып. – Ауылға, әке-шешесіне тілграм беру керек шығар. Балалары далада қалды-ау.

– Балалардың жанында кеше Асылхан болыпты. Кішкентай қызы түнімен жылапты бейшара. Бүгін олардың жанында мен боламын, – деп, жігітке көз қиығын тастап, наздана жымыды. Алмас оның түпкі ойын түсінді.

– Қоңырау соғылды, – деп, Алмас асыға бастады...

– Алмас, қашан келесің? – деп дауыстады. Жігіт оның дауысын естімеді ме, қайырылмай кетті...

8

Асылхан мен Ақбота кинодан шыққаннан кейін тамақтанбақ болып, ...«Алматы» ресторанына тартты...

– Екі орынды өрең таптым, Бота, – деді жігіт езу тартып. Өзі алға түсті, қыз соңына ілесті. Алты адамға арналған столда төрт жігіт отыр екен...

Қыз бен жігіт алдарына келген тамақты үнсіз отырып қаужады. Мас көршілері оянып кетсе, мазаларын аларын екеуі де сезіп отыр... «Жолдас-тарының тастап кеткені бекер емес-ау. Сыйлы азамат болса, мас күйінде тастап кете ме, сірә?!»

Ақбота да, Асылхан да осылай ойлады.

– К-к-еш-іріңдер! – деді жігіт тілі икемге өрең келіп. – О-о-олар мені тастап кеткен бе?..

– Менің атым – Сыздық, фамилиям – Ақпанов. Ақпанов! Знамени-тосты!..

Асылханның есіне Аяғанның «профессор Алдияр Ақпанұлының ішіп кеткен баласы бар» деген сөзі түсті...

– Мені тастап кеткендер қазақ халқының тарихын зерттеп жүрген шалапайлар, – деді Сыздық... – Біреуі – деканның орынбасары. Біреуі – ассистент. Біреуі – аспирант. Ал мен... Ал мен маскүнем...

– Сіз профессор Алдияр Ақпанұлының баласы емессіз бе?

– Сен тарих факультетінде оқисың. Білдім, – деді қуана дауыстап. – Сен мені тастап кетпейсің. Өйткені сен әлі қулық-сұмдықты білмейсің, әлгілер сияқты есеппен өмір сүрмейсің. Сондықтан оларды суқаным сүймейді. Олар мафия!.. Ал сен әлі басталмаған дәптерсің. Сен үшін Алдияр Ақпанұлы – үлкен ғұлама. Сен оған табынасың. Ал мен... Сенің алдында мас болып отырған Сыздық деген пақыр... сол кісінің жалғыз ұлы...

– Жаңағылар да дос па?

– Дос? ...Олар менің әкемді, Алдияр Ақпанұлын сатып кеткен. Олар біздің шалдың арқасында адам болған. Кейін ананың, әлгінің... Қысқасы, барлық шәкірті ректордың жағына шығып, менің әкемді талаған. Олар – қарғылы төбеттер! Мафия! Біліп отырсың ба, м-а-ф-и-я!..

– Жә, сабыр етіңіз! – деді жігіт оны арқасынан қағып... Айқайлап сөйлеген Сыздық ...орнынан сүйретіліп тұрып, тәлтіректеп сыртқа беттеді. Асылхан даяшыға тиісті ақшасын төлеп, ...оған ілескен.

– Қайда барасың? – деп, Ақбота жігіттің жеңінен тартқан. – Он бір болды, жатақханаға кіргізбей қояды.

– Бес минутқа кіріп шығайық. Алдияр Ақпанұлы деген кісіні көрейік. Ол – ғұлама адам, Ақбота. Ол кісіні көргім келеді. Азғана отырамыз, – деп қиылған жігітінің көңілін қимаған қыз қынжыла тұрып келісті. – Ренжі-меші, Бота. Ол адамды бір рет көру арманым еді.

– Көп отырмайық. Мені жатақханаға кіргізбей қояды.

Профессор Алдияр Ақпанұлы «Алматы» мейрамханасының қарсысындағы үйдің бірінші қабатында тұрады екен... Аяғын әлтек-тәлтек басқан жігітті Асылхан қолтықтады. Сағат он бірден асса да, сыртқы есік бекітілмейті, Сыздық бір теуіп еді, ашылып кетті.

– Пахан, қонақ келді, – деп даурықты жігіт.

Имене басып, үйге кірген қыз бен жігіт состиып-состиып тұрып қалды да, Сыздық жуынатын бөлмеге кіріп кетті. Асылхан дәліздің шамын жақты. Дәліз лас екен, көптен бері тазаланбағаны көрініп тұр. Ескірген аяқ-киімдер, қалай болса солай, шашылып жатыр. Мынау атақты профессор тұратын үйге мүлде ұқсамайды. «Осы жігіт бізді алдап алып келген жоқ па?» деген күдік шапты көңіліне. Екіұдай болып тұрғанда, жігіт қайтып оралды. Не істерін білмей, абыржыңқырап тұрған Асылханды жетелеп, профессор жатқан бөлмеге алып барды.

– Пахан, мынау сенің шәкіртің...

Профессор көзін сәл ғана ашты да, өзінен көз алмай тұрған бейтаныс екеуге назар аударды.

– Сәлеметсіз бе, ағай! – деді сасқалақтаған жігіт. Асып-сасып қолын ала жүгірді. Профессордың қозғалыссыз жатқан сұп-суық қолын ұстады. Асылханның денесі дір ете қалды.

– Қай баласың? – деді шал. Дауысы тым әлсіз. Ақбота оның не дегенін мүлде естімеді.

– Мен мұнда... Біз кездейсоқ келіп қалып едік, – деп, өзін қалай таныстыруды білмей абыржыды...

– Кешіріңіз, аға, – деп мінгірледі Асылхан. – Беймезгіл уақытта келіп, мазаңызды алғанымға кешірім өтінемін. Атыңызға сырттай қанық ем. Бір көру арманым еді сізді...

– Біз бұл кісімен мейрамханада кездейсоқ танысып қалдық. Мен Асылхан деген ініің боламын. Құрылысшымын, аға. Мына қыз – Ақбота, – деді жігіт батылданып. Алдияр Ақпанұлы көзін кең ашып, екеуіне сәп салып, ұзағырақ қарады. Екеуінің бөтен оймен келмегеніне және Сыздықтың өзін өбден ығыр қылған көп шуылдағы еместігіне көзі жетті ме, өңі жылып, жылы шырай танытты.

– Отырыңдар, – деді сыбырлай сөйлеп...

– Өмірім өмір болмады ғой, шырағым. Біреу көмектеспесе, орнымнан тұра алмаймын... Сенген адамым – жалғыз ұлдың тірлігін өзің көрдің... – деді ол мұң шағып. Асылханның көмегімен басын көтеріп, тіктеліп отырды. – Ұят та болса айтайын, астым шылқылдап жатыр. Қазақтың баласысың ғой, қарағым, көмектес.

Асылхан қарт профессорды жүрегі езіле аяп кетті, алқымына ыстық жас кештелді. Қу сұлдері қалған шалды көтеріп, туалетке апарып отырғызды да, төсегін ретке келтірді...

Кетеміз деп тықыршып отырған Ақбота жағдайға қаныққаннан кейін білегін сыбанып, іске кірісіп кетті, алдымен ас бөлмені тазалап, баттасып жатқан ыдыс-аяқты жуды.

Асылхан қарт профессорды жуындырды, іш киімдерін ауыстырып кигізген соң, көтеріп әкеліп, креслоға отырғызды.

– Рақмет! – деді шал кемсеңдеп... – Құдайдан қайтсын, қарағым. – Басын төмен салып, үнсіз қалды. Әлден уақыттан соң ұмытқаны есіне түскендей, басын көтеріп алды да, жан-жағына қарады. – Стөлдің үстінде жатқан кітапты әперші, қарағым. Сол жерде қалам бар.

Асылхан әкеліп берген кітаптың бірінші бетіне сол қолымен асықпай отырып бірнеше сөз жазды. Ойланып отырып, тағы да бірауыз сөз қосты да, қолын қойып, жігітке ұсынды.

– Рақмет, аға! – деді жігіт шын қуанып... – Сіздің қазақ тарихына байланысты жазған кітабыңызды оқып едім.

Профессор оған таңғала қарады.

– Шықпай қалған кітапты қалай оқып жүрсің?

– Қолжазбаңызды оқып едім, – деп түзетті Асылхан. Сонан кейін ол кітаптың ксерокөшірмесін Аяғаннан алып оқығанын, алған әсерін асықпай отырып баяндады.

– Е-е, солай де... Аяғанның інісімін де... – Аяған есіне түскендіктен бе, қараптан-қарап отырып күйгелектеніп, өзінен-өзі ашуланып, берекесі кетті. Сол қолымен креслоның жақтау ағашын ұрып, астыңғы ернін ызалана тістеледі. – Оның түк кінәсі жоқ. Аяғанды нақақ күйдірді. Олар адам өлтіруден де тайынбайды. Мені осы күйге жеткізген солар, өз шәкірттерім, – деп кіжіне сөйледі. Орнынан тұрып кетпек болып талпынып еді, қайта құлады. – Мені ұлтшыл-демократ деп жазғырған. Аяғанды антисоветчик деп шығарыпты. Ой, сұмдық-ай! Мыналары жауыздық қой, тегі!..

– Кінәсі жоқ адамға жала жұқпайды, аға.

Алдияр Ақпанұлы мырс күлді. Көзін жұмып алып, қабағын түйіп, басын изектетіп үнсіз отырды...

– Аяғанның келіншегі инфаркт алып, ауруханада жатыр, аға, – деді жігіт біраз үнсіздіктен кейін. Қарт профессор көзін ашып алып, жігітке жалт қарады. Ақырын ғана күрсінді...

(Жалғасы бар)

Антисоветчик (*орыс*) – совет, яғни кеңес билігіне қарсы адам.

Әлет – мезгіл, кез, уақыт.

Декларация – бір немесе бірнеше мемлекеттің бірігіп жасайтын саяси мәлімдеме.

Жаны дызықты – жаны күйіп-пісті; жаны ауырды.

Пахан (*жаргон*) – папа, әке.

Сәп салу – көз салу, назар салу.

Стөл (*орыс*) – үстел.

Сүлеспа – еш нәрсеге көңілі жоқ, селқос, бейжай болу.

Тілграм (*орыс*) – телеграмма – жеделхат.

Шала – 1) отынның толық жанып бітпеген қалдығы; 2) толық емес, пісіп жетілмеген, шикі.

Шалапай – шикі, толық емес деген мағынадан шыққан, бұл қолданыс жетілмеген адамға қатысты айтылған.

Шәй деспеу – ренжіспеу, ұрсыспау, түс шайыспау.

Пәни, фәни (*араб*) – тұрағы жоқ, жалған, баянсыз, алдамшы.

Адам аты:

Брежнев Леонид Ильич (1907-1982) – Кеңес Одағы коммунистік партиясының Бірінші хатшысы (1964 жылдан бастап), Бас хатшы (1966 жылдан бастап) және КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының төрағасы (1960-1964, 1977-1982).

Артық болмас білгенің

Қонаев Дінмұхамед Ахметұлы (1912-1993) – аса көрнекті мемлекет және саяси қайраткер, техника ғылымдарының докторы, ҚазКСР Ғылым академиясының академигі, үш мәрте Социалистік Еңбек Ері (1972, 1976, 1982). Ол 1960-1986 жылдар аралығында Қазақстан коммунистік партиясының Бірінші хатшысы болды, яғни біздің республикамызды басқарған.

Халқымыз оны құрмет тұтып, «Димаш» деп те атаған.

Желтоқсан көтерілісі – 1986 жылы 17-18 желтоқсанда жастардың Алматы қаласында КСРО билігінің отаршыл, әміршіл-әкімшілік саясатына қарсылық танытуы. Жастар Ресейдің Ульяновск облысы компартиясының бірінші хатшысы Г.В. Колбиннің Қазақстан басшылығына келуіне қарсы болды.

Желтоқсан көтерілісі, шын мәнінде, ұлттық тәуелсіздікке ұмтылудың алғашқы қарлығашы деп бағаланады.

1986 жылғы желтоқсан айында Алматыдағы үлкен алаңда жиналған жастар

1. Романдағы басты кейіпкерлерді атаңдар. Шығармадағы кейіпкер Алдияр Ақпанов пен тарихи тұлға Ермұхан Бекмахановтың арасындағы байланыс қандай? Оны прототип деуге бола ма? Ойларыңды тарихпен байланыстырып айтыңдар.
2. 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісіне қатысты қандай шығармалар оқыдыңдар?

1. Типтік жинақталған бейне дегенді қалай түсінесіңдер? Оның ерекшелігі неде?
2. «Өмірзая» сөзінің мағынасын анықтаңдар.
3. Заман шындығы, тарих шындығы деген сөздерді қалай түсінесіңдер?

1. Романдағы ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықты табыңдар. Дәлелдер келтіре отырып, бүгінгі өмірмен байланыстырып жазыңдар.
2. Кесте бойынша әр кейіпкердің іс-әрекетін қандай эпитеттермен сипаттауға болатынын анықтап жазыңдар.

№	Кейіпкерлер	Эпитет
1	Алдияр Ақпанұлы	
2	Аяған Қуатұлы	

3	Алмас	
4	Сыздық	
5	Мұса	
6	Қуат қария	
7	Хадиша	
8	Мақсұт	

1. Романда озбырлық кезең – зобалаң заман шындығы қалай суреттелген? Ақан Сатаевтың «Анаға апарар жол» фильмін көріп, «Өмірзая» шығармасымен салыстырыңдар.
2. Шығарманың оқиға желісіне негізделген композициялық құрылымын сызба арқылы түсіндіріңдер.

Реті	Шығарманың композициялық құрылымы	Үзінді бойынша дәлелде
1	Оқиғаның басталуы (Экспозиция)	
2	Оқиғаның байланысы	
3	Оқиғаның дамуы	
4	Оқиғаның шиеленісуі	
5	Оқиғаның шарықтау шегі	
6	Оқиғаның шешімі	

3. Авторлық идеяның тарихи шындықпен байланысын анықтаңдар.
4. Автор бейнесі қалай көрінеді?

1. Романдағы типтік жинақталған бейнелердің сомдалуын тарихи жағдайлармен байланысты тұжырымдаңдар.
2. Шығарманың жазылған уақытын ескере отырып, содан бері не өзгерді деген сауалға өз талдауларыңды жазыңдар.

1. «Өмірзая» романындағы құлдық сана, рухтың жанышталуы турасында пікірталастыру ұйымдастырыңдар.
2. Кенесары туралы тарихшылардың қандай еңбектерін білесіңдер? Қазақтың тәуелсіздігі үшін күрескен тұлға ретінде насихатталуын қалай бағалайсыңдар?

Оқу сауаттылығы

1. Ол күйіп тұрған заманда Кенесарыны қорғаймын деп күйген. Тізгінін басқаның қолына ұстатып қойып, соның айтуымен жүріп-тұруға үйренген, орғанына мөз болып жүрген халқына Кенесары ісінің әділдігін дәлелдемек түгіл, өз басы саудаға түсіп, құйрығына шала байланған. Арашалап алар пенде табылмай, оттың ортасынан құр сұлдерін сүйретіп, әрең шыққан.

Сұрақ: Берілген үзіндіде «оттың ортасына түсу» деген сөз тіркесі нені білдіреді? Оның шала сөзімен мағыналық байланысы бар ма?

- a) Жанып жатқан отқа құлап кету; шала – оттың шағын бөлігі.
b) Оттың ортасы – даулы мәселенің ортасы деген мағынада, яғни жаны қиналды дегенді білдіреді. Шала – оттың кішкене бөлігі, «өз басы саудаға түсіп» деген сөзбен байланысты алғанда, от сияқты қиын жағдайды суреттеу мақсатында қолданылған.
c) жанып жатқан отқа түсіп кету; шала – толық жанып бітпеген от.

2. Аяған түні бойы кірпік ілмеді.

Сұрақ: «Кірпік ілмеу» деген сөз тіркесі нені білдіреді?

- a) Кірпіктері түсіп қалу
b) Ұйықтап қалу
c) Ұйықтамау
3. Ал мына хатта Брежнев жолдасты мазаққа айналдырып, анекдоттар айтқаныңыз әңгіме болады, – деді жігіт Аяғанның долырып, нартай болып қызарып кеткен жүзіне тесіле қарап.

Сұрақ: Долырып кету деген сөз нені білдіреді?

- a) Ашулану, долдану
b) Беттің қызаруы
c) Дөңгеленіп кету

Оқушы күнделігі

«Өмірзая» деген сөз қандай жағдайда, қандай адамға қатысты айтылады? Алдияр Ақпанұлы мен Аяған Қуатұлының өмірлерін зая кеткен деп бағалауға бола ма? Бұл туралы өздеріңнің ойларыңды жазыңдар.

Ойталқы

«Желтоқсан көтерілісі: азаттықты аңсаған үн» деген тақырыпта пікірлесіндер.

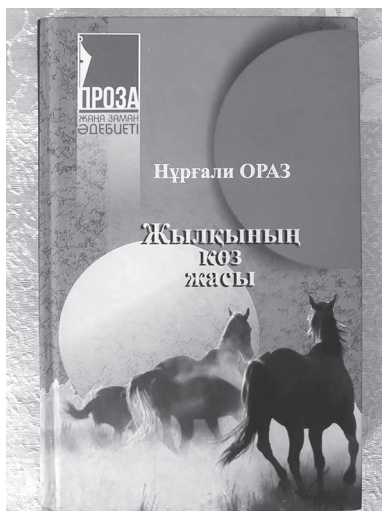

Falaıtor

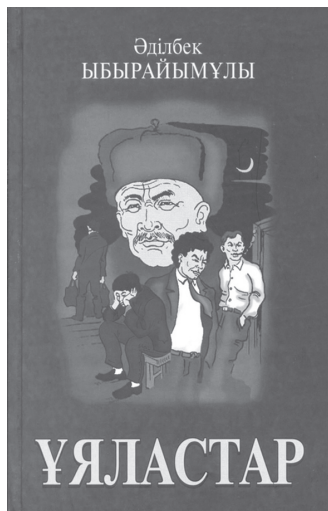
1986 жылғы Желтоқсан көтерілісіне арналған «Желтоқсан желі» (сөзі Әбдірахман Асылбековтікі, әні Әбиірбек Тінәлиевтікі) және «Қара бауыр қасқалдақ» (сөзі Есенғали Раушановтікі, әні Ілесбек Амановтікі) әндерін тауып, тыңдаңдар.

Қосымша оқу үшін:

1. Ораз Нұрғали. «Жылқының көз жасы». Әңгімелер, хикаяттар мен эсселер жинағы // «Таудан ұшқан тазқара» әңгімесі. – Алматы, «Қайнар», 2012.
2. Ыбырайымұлы Әділбек. «Ұяластар» романы. – Алматы, «Фолиант», 2005, 289–333-беттер.

Нұрғали Ораздың «Жылқының көз жасы» атты кітабының мұқабасы. Жазушының «Таудан ұшқан тазқара» әңгімесі осы жинаққа енген

Әділбек Ыбырайымұлының «Ұяластар» кітабының мұқабасы

АШТЫҚТАН ҚҰТҚАРҒАН ҚҰМАРШЫҚ

Боз бидайығы мен қоңыр қияғына дейін ән салып тұратын, биік таудай аппақ шағылды ақ Нарынды жағалай қоныстанған халық ашаршылық жылдары құмаршық атты өсімдіктің арқасында аман қалыпты.

Бұл туралы «Айқын» газетінің сайтынан

<https://old2.aikyn.kz/2017/04/07/9436.html> оқи аласыңдар.

Құмаршық – алабота тұқымдасына жататын біржылдық шөптесін өсімдік. Биіктігі – 20-100 см-дей. Сабағы түп жағынан бастап тармақталып өседі. Жапырағы қандауыр пішінді әрі тікенекті болады. Тамыз–қазан айларында гүлдеп, жеміс салады. Жемісі – 3,5-5,5 мм-дей түксіз үлпілдек қанатты дәнек. Тұқымы жұмыртқа тәрізді алқызыл түсті келеді.

Батыс Қазақстан, Атырау, Маңғыстау облыстарында, Оңтүстік Қазақстан аймағының Мойынқұм алқабындағы еспе құмда өседі. Батыс Қазақстан облысының Қаратөбе, Жаңақала, Ақжайық, Бөкей ордасы ауданында да жиі кездеседі.

ЕРБОЛАТ ӘБІКЕНҰЛЫ (1980 жылы туған)

Ерболат Әбікенұлы 1980 жылы 10 наурызда Қытай Халық Республикасының Шыңжаң аймағындағы Санжы қаласына қарасты Мөргу ауылында дүниеге келген. 1998 жылы Мөргу ауылдық 8 жылдық мектепті, 2001 жылы Санжы қалалық 3-орта мектебінің қазақ бөлімін бітірген. 2002 жылы атажұртқа оралған. 2007 жылы Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің филология факультетін бітірген. Ол – бүгінде Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі.

Қазір Алматы қаласында тұрады.

Шығармашылығы. Ең алғашқы әңгімесі «Өкініш жасы» деп аталған. Ол бұл дүниесін 7-сыныпта әдебиет пәні мұғалімінің тапсырмасы бойынша мектепаралық жарысқа қатысу үшін жазған. Ұстазы оның жазуын ұнатып, келесі жылы тағы да әңгіме жазуды тапсырған, сол кезде Ерболат Әбікенұлы «Арақкештің тағдырын» жазды.

Балаларға арналған ғибратты әңгімелері топтастырылған «Бірінші байлық», «Алтын бұтақ» атты ертегі кітапшалары бар. Ал көркем прозада «Министр» (Алматы, «Таңбалы», 2014), «Желтоқсан ызғары» (Алматы, «Жалын», 2015) атты әңгіме жинақтары жарық көрген.

Ол М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтында қызмет еткен кезінде «Шетелдегі қазақ әдебиеті» атты ұжымдық монографияны (2014) жазуға қатысқан.

Ерболат Әбікенұлы – қазіргі қазақ әдебиетінің өкілі. Ол әдебиетке өз үнімен, әңгіме жазудағы өз шеберлігімен танылды. Филология ғылымдарының докторы, профессор Айгүл Ісімақова «Министр» деп аталған жинаққа жазған алғы сөзінде: «Қазіргі қазақ прозасы ХХІ ғасырға сай дамуда. Соцреализм тұсындағы біржақтылық пен догмаға тірелуден айығып келеді. Постмодернистік эстетика талап ететін шарт бірегей: нақтылық пен сөзді мүмкіндігінше үнемдеп қолдану. Сондықтан қазір әлем әдебиетінде қысқа жанрлар: көркем әңгіме мен новеллалық эссенің қажеттілігі арта түсті.

Қазақ прозасына жаңа мәтіндер келді. Бұлардың ерекшелігі – айналамыздағы шындықты жазу арқылы, қазіргі қазақтың басына, жаны мен тәніне түскен қасіретті айқындау...», – деп бағалаған. Расында да, кеңестік кездегі әдебиет пен қазіргі әдебиеттегі ерекшелік аз емес. Сол

ерекшеліктің бірі – қоғамдағы шындықты ықшам, нақты суреттеп, көлемі шағын туындыларды алға шығаруда.

Жазушы шығармаларының тілі ащы сарказмды құрал етпейді, жылы юмормен әсер етеді. Тіршілік ету үшін әлдебіреулерге жалтақтап жүрген қарапайым жандардың ішкі психологиясын шынайы жеткізеді. Автор диалогке шебер. Шығармаларынан өз бейнесі анық сезіліп тұрады. Сондықтан өз ұстанымы да айқын түрде туындысының арқауы болып өріліп жатады. Өйткені оның әңгімелерінде шынайы өмір суреті бар және автор оны еш әсірелеусіз жеткізе біледі. Мысалы, Ерболат Әбікенұлының «Елу теңге» атты жинағында: «– Онда былай, межелі жер әлі ұзақ. Бұл жерден жүз елу теңгеге такси ұстап тұрсақ, сәл ыңғайсыздау болады. Екі жүз теңгеге ғой ұялмай отырасың. Бірақ сумаң етіп жетіп барғанда, тамақ дайын тұрмаса, түнімен ішегіміз шұрқырайды ғой. Таңертең бірдеңе ішсек, бірсәрі, қып-қызыл ашпыз. Нәр татпағанымызға бір тәуліктен асып барады. Сол үшін, сөзсіз, елу теңге үнемдеуіміз керек. Оған буы бұрқыраған екі самса тиеді, жүрек жалғап аламыз. Ол үшін, кемінде, жарты сағат жаяу жүруге тура келеді. Сосын жүз елу теңгеге такси табам, қуана апармаса, арғы қолыңды бері әкел...», – деп, ағасының інісіне айтып жатқан сөзінің өзі-ақ шығарманың әлеуметтік тақырыпқа арналғанын сездіреді. Қалталарындағы соңғы екі жүз теңгені такси жүргізушісіне беріп, одан елу теңгесін қайтара алмаған бауырлар сол күні аш жатады. Жол бойы бауырмалдық танытып келген такси жүргізушісі қайтаруы тиіс елу теңгені қайтармай, қиянат жасады. Алашақ елу теңгеге бауыры екеуі тамақ алатынын ойлап келе жатқан аға төбелесуге де дайын. Оқиға ушығады. Жағдайды байқап отырған інісі ағасына жалынып, төбелестің алдын алады. Дегенмен, көңілде сыз қалады. Олар түнімен ұйықтай алмай шығады. Осылайша жазушы кейбір адамдар арасындағы алдау, өлімжеттік жасау, екіжүзділік, т.б. жат қылықтарды сынайды. Рас, соңғы кезде қоғам өзгерді, адамдардың ниеті бұзылды деу бар. Дегенмен, әр дәуірде де тоңмойындар мен алаяқтар, сараңдар, арамтамақтар болған, сондықтан кең ауқымда ойлағанда, жазушы Ерболат Әбікенұлының «Елу теңге» әңгімесі жалпыадамзаттық құндылықты ұмытпау керектігін ойға салады.

Жазушының әңгімелер жинағында «Елу теңгеден» басқа «Ақын», «Желтоқсан ызғары», «Ит», «Министр», «Сүмелектер», «Жұмыртқа», «Күйеубала», т.б. шығармалары кейіпкерлер әлемімен, сюжеттерімен әсерлі шыққан.

Ал «Тасбатыр» әңгімесі қазіргі заманның әдеби ертегісі деуге лайық.

«Пәтер іздеп жүр едік...» әңгімесі туралы. Ерболат Әбікенұлының осы шығармасы енген «Министр» жинағы 2014 жылы «Таңбалы» баспасынан жеке адамдардың қолдауымен жарық көрді. Оның бұл әңгімесі студент кезде, яғни университеттің төртінші курсында оқып жүргенінде жазылған. Оқырман қауымның, жазушылар мен зерттеушілердің назарына бірден ілініп, оң бағасын алды.

Әңгімеде пәтерді жалға берушілердің өзге ұлт өкілдері екені айтылған, дегенмен оқырман мұны нақты бір ұлтқа қатысты қабылдамауы керек. Өйткені шығарманы жазудағы негізгі мақсат – ұлт араздығын тудыру үшін емес, жалпы, жергілікті халықтың, соның ішінде жастардың пәтер жалдауға мәжбүр болғанын айту, нарыққа көшкен өтпелі кезеңдегі бір қиындықты жеткізу үшін жинақты ой ретінде қабылдау дұрыс болады.

ПӘТЕР ІЗДЕП ЖҮР ЕДІК...

(Әңгіме. Басы)

Алматыны алты айналып, жетім бұрышты жеті айналғанда, өкшем опырылып түсті. Енді маймақ жүріске бастым, аяғым ауырды деп, келіншегім отыра кетті. Пәтер іздеп жүр едік...

Құмырсқаның илеуінше қайнаған жетім бұрыштан бізге лайық пәтер табылмады. Табылмады емес, табылды-ау, әкесінің құнын сұрайды, тіпті, делдал саған қарайтын емес, сөйлесу үшін де кезекке тұрады екенсің.

- Пәтер бар ма, апай?
- Бір қыз керек.
- Пәтер бар ма, ағай?
- Бір жігіт керек.
- Апа, пәтер керек еді.
- Екі қыз керек.
- Келіншегім екеуміз тұрсақ бола ма?
- Болмайды, келіншегіңнің қасына бір қыз қос, өзің басқасын жалда.
- Пәтер керек еді.
- Жас отау керек.
- Біз жас отаумыз, – қуанып кетіппін, дауысым шөңк етіп шықты.
- Онда естіп ал, елу мың теңгеден, жүз елу мың теңге үш айдың ақшасын алдын ала тапсырасың.
- Бөліп тапсырса ше?
- Онда барыңдар ары.

Сасқанымнан келіншегіме қарадым, маған жаны ашыған болу керек, естісе де, естімеген боп тұр. Аппақ бетінің ұшына аздап қан шапши қалыпты, көзінен мұң байқалады, қасынан алыс тұруға тырысып, тағы бір мақлерге қарай жүгірдім.

– «Шаңырақта» бір үй бар, жас отбасын тұрғызады, – деді қара келіншек. Кеудемдегі өшіп бара жатқан үміт оты жарқ еткендей болды.

– Қанша болады?

– Он мың теңге, үш бөлмелі жаңа үй.

– Шаңырақ алыс па? – дедім келіншегіме бұрылып.

– Өте алыс қой...

– Амал жоқ, шамамыз соған жетеді, үш бөлмелі үй болса, болады екен.

– Жарайды, келістік.

– Тауып берген ақысына мың теңге төлейсіңдер.

– Мінеки, мың теңгеңіз.

Қалыңдығы бір елі, тозығы жеткен, іші шимайға толы дәптеріне үңіле түсті.

– Мынау – телефоны мен аты-жөні. Сұлушаш тәте жіберді дейсіңдер.

– Қожайынмен бірге тұрмайтынымыз қандай жақсы болды, – деді келіншегім жол-жөнекей құлағыма сыбырлап, бұрынғы жәбір-жапаны ұмытқан адамдай өте көңілді, жымың-жымың етеді, еріксіз жымышып күлген болдым.

Қолым дірілдеп, ішімнен иманымды үйіре түсіп, телефон құлағын бұрадым. Ар жағынан ер адамның барылдаған жуан дауысы шықты.

– Алло, кім?

– Алло, ассалаумағаликум, Сәкен аға ма екен?

– Иә, мен.

– Сұлушаш тәте жіберді. Пәтер іздеп жүр едік...

– Қайдағы пәтер, өткізіп жібергенбіз үш күн бұрын.

– Сұлушаш тәте он мың теңгеге үш бөлмелі пәтер бар деген болатын.

– Он мың теңгеге тауық кепе де жалдай алмайсың, бауырым, – деді де, телефон тұтқасын тастай салды.

Ашудан жарылардай мелшиіп тұрдым да қалдым.

– Өкеңнің-ай, делдал алдапты, – дедім келіншегіме.

– Не деген опасыз адам еді?! – дейді келіншегім дауысы дірілдеп.

Жұлым-жұлымы шыққан маршрутканың ішіне есіктен ытқып шығардай сығылып, әрең сыйдық та, қонақтаған тауықтай бір-бір аяғымызды көтеріп, тұра қалдық. Маршрутка қиралаңдап, жетім бұрышқа қарай тартып келеді. Ойым – әлгі алдамшы әйелді тауып алып, сазайын тарттыру.

Ең болмағанда, қолымда жүрген туфли өкшесімен маңдайдан тарс еткізу. Ызадан булыққаным сонша – ішімнен тынып әрең келем, жол бойы келіншегім екеуміз бірауыз үн қатысқан жоқпыз. Массаждан шыққан адамдай қиралаңдап жеттік, ақыры. Делдал әйел сужұқпастың өзі екен, біздің қайтып келетінімізді білгендей, тайып тұрыпты.

Барахолкадан бір-ақ шықтық. Көше бойымен әр дарбазаға жалтақтай қарап, барлап келемін. Бір кезде пәтер жалдаймын деген жазу көзіме шоқтай басылды. Қуанғаннан айқайлап жібере жаздап, бетімді шымшып, өзімді әрең тежедім. Қожайын ұйғыр әйел екен, бізді суық қарсы алды.

Айнадай жарқыраған жап-жаңа үйдің қарсы алдындағы тозығы жеткен үлкен үйдің іші жын сасыған қараңғы дәліз екен. Артынан еріп келеміз. Таусылып болмайтын бұрылмасы көп дәліздің түбіне барып, бір-ақ тірелдік. Ең соңғы бөлме, ең соңғы үмітім. Көзім сәл үйірлескендей болды. Қоян екеш қоян да інін дәл бұлай қаза алмас-ау, сірә?! Қыртыс есікті шалқалай ашты, үш аттап, төрге жеттім, құлашымды жайып едім, саусақтарымның ұшы қабырғаға тиді. Сол жақ бұрышқа ұзынынан екі төсек қойылыпты. Төсек емес, үсті-үстіне қиюластырып, кірпіші, шөркесі аралас бірдемелердің үстіне жатқызып қоя салған тақтай екен. Сол тақтай төсектің біреуінің тең жартысы есіктің артындағы үйді бөлген кездегі бетон қабырға мен тақтай қабырғаның арасындағы бос аралыққа кептеліп кіргізіліпті. Егер осы қуыс болмаса, бір ғана төсек сыятындай. Үш метр үйге төрт метр төсек, өне, солай сыйып тұр. Оған кір-кір, мақтасы салбырап, тозығы жеткен матрас төселіпті. Өртенген әлде май тамғаны белгісіз, кейбір жерлері сарғыштанып кеткен. Оң жақ түпкі бұрышқа бойы жерден әрең асатын кішкентай үстел қойылыпты. Ырғап көріп едім, билеп тұр. Енді байқадым, үлкен бір залды келсін-келмесін, иттің ұясындай қылып сансыз бөлмелерге бөліпті. Тақтаймен бөлсе, бірсәрі. Қыртыспен қиюластыра беріпті. Соның керегеге тірелген соңғы қуысы бізге бұйырып тұр. Саңылауларының ар жағында пәтершілердің қарасы анық көрінеді. Сол сәт арғы беттен сәбидің шырқырап жылаған ащы үні естілді. Қыртыс қабырғаның үстіңгі жағы төбеге бір қарыс жетпей қалыпты да, сол ашық аралыққа небары жалғыз ғана шырақ орнатыпты. Арғы жақ пен бергі жақ сол жалғыз шыраққа тәуелді. Егер шырақ сөнсе, екі жақ та жарықсыз қалайын деп тұр.

Есік жақ қабырға да итеріп қалсаң, құлап түсердей, қаусап, әрең тұр. Бірақ ол оң жақ қабырға сияқты ашық емес, сәл де болса, жиі шегеленіпті. Опырылған оң жақ тоқал өкшемен еденді ақырын теуіп көріп едім, ескі төсеніштің шаңы бұрқ етіп, балағыма шапшыды. Шамасы, бізден бұрын аяқкиімін шешуді білмейтін біреулер тұрған тәрізді.

– Қоныс жайлы болсын, – деген дауысқа жалт қарасам, ақ күмістей ұзын сақалы кеудесін жапқан қария қарап тұр екен, қапелімде сасқалақтап қалдым.

– Бірге болсын, ата, – деппін.

– Е-е, балам, менсінбей тұрсың-ау, ө! «Ер жігіт бір терінің ішінде неше арып, неше семіреді». Біз де жүрміз ғой! – деді солқ-солқ күліп. Осы арада қожайын әйел килігіп кетті.

– Алсаңдар осы үй бос, он мың теңге, қарап тұратын уақыт жоқ, тез шешіңдер.

Келіншегім маған қарады, мен келіншегіме қарадым. Екеуімізде де үн жоқ. Қария күлімсіреп: «Әй, балаларым-ай!» – деп, басын шайқап қояды.

– Аяғым ісіп кетті, жетім бұрышқа енді бармай-ақ қояйықшы. Өкшем ойылып қалды-ау деймін, удай ашып тұрғаны.

– Келістік, – дедім. Аузымнан осы сөз қалай шыққанын да сезбей қалдым. Артынша елден қай жеріміз артық, өзіміз сияқты қазақтар екен ғой осында пәтер жалдап жүрген, – деп қоям күбірлеп. Өзімді-өзім жұбатқан түрім.

– Мына үйде бір нәрсе жетіспейді, – деді келіншегім, аналар кеткесін сылқ-сылқ күліп. – Бір нәрсе жоқ.

– Бір нәрсе?! Бір нәрсе ғана емес, бұл үйде ештеңе жоқ.

– Бір нәрсе ғана жоқ.

– Телевизор ма?

– Жоқ.

– Айна...

– Қойшы, айна біздің не теңіміз? Өзің соқырмысың? Көзіңді ашып қарасайшы.

– Өзің айтшы ал.

Кенет жарық сөнді де, үйдің іші қараңғылыққа шома қалды.

– Өй, жарыққа не болды? – деп, едәуір сасқалақтап қалдым.

– Мен өшірдім, – дейді келіншегім сыңғырлап.

– Жындымысың, жақ шырақты.

– Не нәрсе жоқ екенін тапсаң, жағам.

– Бәрі жоқ бұл үйде. Ештеңе жоқ.

– Әдейі істеп тұрсың ба әлде соған да миың жетпей тұр ма?

– Бала қорқады, жарықты жағындар, – деген еркек дауысы шықты қыртыс қабырғаның ар жағынан.

– Терезе жоқ, – деген әйел дауысы шықты қыртыс қабырғаның арғы жағынан. Шырақ жарқ етіп жана қалды.

- Терезе жоқ дейді?
- Иә, терезе жоқ, – деді келіншегім.
- Терезе жоқ, – деп, қарқылдап күлді ер мен әйел.
- Терезесі жоқ үй де болады екен-ау, ө?!

Қырсықтың көкесін жатарда көрдік, екі адам еркін айнала алмайтын қуықтай бөлме, ермек етерлік дөңеңе жоқ. Жалғыз шырақты жағып-сөндіру құқы бізден бұрын келгендіктен, көршімізде болды. Сол себепті жарықты сөндіруге бата алмадық. Ерте ұйықтайын десек, біреу-міреу қыртыстың саңлауларынан сығалап тұрған секілденді де, киімімізді шешуден арландық. Астымызға бірдеңе салып, бүктетіліп жата кетуге еден тым лас екен. Оның үстіне егеуқұйрық талап кететін түрі бар. Амалсыз бір төсекке қырымызбен қысылысып жаттық. Мен келіншегіме суық тиіп қалмасын деп, түпкірге жаттым. Келіншегім әле-сәле қозғалып қояды. Тар төсекке сыймай жатқанын сезіп, өзім шет жаққа алмастым.

Ұйқы келер емес, жалмауыздың жалғыз көзіндей жарқыраған шырағы құрғыр көзімді талдырып жіберді. Көршінің жас нәрестесі жағы талмайтын жылауықтың өзі екен. Қарсы бөлмеде жатқан ақсақал күрк-күрк жөтеледі...

Бөлмелер бөлек-бөлек болғанымен, ауасы ортақ екен. Терезенің пайдасын енді білдім. Мүңкіген иіс кеңсірігімді ашытып барады. ...Сөйтіп жатып ұйықтап кетіппін...

Қай мезгіл екенін білмеймін, ояна қалсам, терге малшынып жатыр екем. Қайда жатқаным есіме түсіп, көңілім ортайып қалды. Уақыт өткізу үшін тамақтан кейін мұрнымыз терши отырып, екі шәугім шай ішкен едік, сол қысып барады. Еріксіз далаға шығуға тура келді. Сипалап жүріп, жарықтың түймесін әрең тауып, жасқана жақтым. Бір бұрышқа маңдайымды, бір бұрышқа тіземді соғып жүріп, бұлың-бұлың дәлізбен далаға әрең шықтым. «Уф!» – деп, кең тыныстап, рақаттанып қалдым. Дәретхананы үйден едәуір алысқа салыпты. Солай аттай беріп едім, тайыншадай екі төбет тұра атылды. «Өлген жерім осы ма?» – деп ойлап үлгергенім жоқ, тілеуіңді бергір, ұйғыр қатын ол екеуін білектей шынжырмен мықтап байлаған екен. Төбеттердің күркіреген дауысына арқаланып, малақайдай-малақайдай бес-алты қанден қосыла шәуілдеді. Солардан қашқан беті жан дәрменім қалмай, дәретханаға бір-ақ сүңгідім. Қайтарда да иттен қашқан мысықтың күйін кешіп жүріп, үйге әрең жеттім. Қандендерден оншалық қорықпадым, ит үрсе, есім шығатын әдетім бар еді, әсіресе, шәуілдеген дауыстан қатты мазасыздандым.

Төтті ұйқы құшағында жатқан жерімнен келіншегім қатты жұлқып оятып жіберді, үйдің іші тастай қараңғы.

- Түр деймін түс болды, түр тез, – деп, есімді шығарды.
- Сонша ерте оятатын, не күн туды басыңа?
- Ертесі несі, түс болды.
- Онда шырақты жақсаңшы.
- Тоқ жоқ, күндіз өшіріп тастайды екен.

Басымды жастықтан жұлып ала сала, далаға жүгіре шықсам, Күн дәл төбеге таяп қапты.

Кешке пәтерімізге өте жақын бір досым келді. Бұл біз бас құрап, үй болғалы келген тұңғыш қонақ еді. Сол себепті, бір жағынан, қуансақ, бір жағынан, қатты қысылдық. Сыртқа шай қайнатқалы шыққан келіншегімнің қасына барып едім, қайнап тұрған еттің көбігін сүзіп жатыр екен.

- Етті қайдан алдың? – дедім таңданып.
- Көрші әйелден қарызға сұрап алдым.
- Ұят-ай!
- Ұялмай-ақ қой, бірер күннен соң, ауылдан ағам келеді, телефонмен сөйлестім, ет әкелетінін айтты.

Досым: «Екі адамның арасына есі кеткен түседі» деп, қоярда-қоймай, шабаданның үстіне жайғасты. Келіншегім екеуміз төсекке отырдық. Дастарқанның үсті едәуір жайнап кеткен екен. Мен келіншегімнің мұндай тағамдарды қайда сақтап, қайдан әкеле қойғанына таңмын. Табақ толы етті жағалап, енді ауыз тие бергенде, қыртыс есікті біреу жұлқып ашты. Қожайын әйел екен. Ашулы, дүрсе қоя берді.

- Мынау кім? – Қатар атып тұрыстық.
- Досым еді, төте.
- Сендер жас отаумыз, басқа ешкіміміз жоқ деген едіңдер, енді үшеу болып алыпсындар. Мен сендерді білем, көбейіп аласындар. Үйді қоқсытып жіберіпсіңдер...
- Қашан шектім мен, темекі шекпеймін, – демекші болып едім, досым білегімнен тартып қалып, үндеме деген сыңай танытты.
- Сізге тамақтан кейін барып, түсіндірейін деп отырғам, ақшасын берем ғой.
- Қадірлеріңді кетіргенше, сөйтпейсіңдер ме баяғыда! – есікті тарс еткізіп жапты да, бұлқан-талқан болып шығып кетті.

Досымнан ұялып, кірерге тесік таппай тұрмын. Келіншегім сыр білдірмегенсіп, жымысып күліп қояды. Досым иығымнан қағып жұбатқандай болды. Қожайынға ақша апарған кезде бір кеңдеу ескі темір төсек берді. Досымды соған жатқыздым. Торы салбырап, құйрығы жерге тиді.

«Үш күннен кейін адам көрге де үйренеді», біз де қараңғы пәтерге үйірлесе бастадық. Таңертең тастай қараңғы пәтерде шалбарымның қайда тұр-

ғанын, жейдемді қайда ілгенімді, аяқкиімімнің қай жерде жатқанын ойланбай-ақ, табатын болдым. Тіпті, шалқалап жатқан беті қиналмай, қол созсам болды, қуықтай пәтердің қай жерінде болса да, іздеген дүниемді оңай бас салам.

Бұл күндері ел ауылдан туысым келетін болды деп, қуанса, мен туысым келетін болды деп, қорқатын болдым. Әуел десеңіз, дәл мынандай кезде әкем мен шешемнің келуін де қаламайтын едім. Бұл менің жалғыз қорқынышым. Қайнағам келсе қайттім, ойбай, ұят болды-ау! Қайсы төсекке жатқызам деп, сарыуайымға салындым. Телефонмен сөйлескенде, «Адресін айтқан соң, өзім тауып барамын» деген еді. Бір күні кеште ойламаған жерден жаңбырлатып жетіп келмесі бар ма, лашығымызды көріп, шошып кетті. Есіктен төрге дейін көзі шарасынан шыға жаздап, үрейлене көз жүгіртті. Шай ішіп отырмыз, шабаданның мен қозғалған кездегі қаудырлаған дыбысынан басқа тырс еткен дыбыс шықпайды, ешкімде үн жоқ.

– Шай ішіңіз, аға, – деймін қайнағама жалпақтап, іштей шайды аз ішсе екен деп тілеймін, түзге шығу бұл үйде қиямет екенін қайнағам, байғұс, қайдан білсін! Ештеңе ойламастан сораптап отыр. Бір кезде үйдің төбесінен тамшы тама бастады. Отқа қақтаса да, тер шықпайтын тандырдай денемді суық тер басты. Себепсіз ыржақтай бердім, ауылдың әңгімесін сұраған болып сөзге тарттым, жарытып ештеңе айтпайды. Өдетте, ауыз-аузына жұқпайтын шешеннің нақ өзі еді, енді ұртына су толтырып алғандай-ақ үнсіз отыр. Тамшының тамғанын пайдаланып, терлеп, жыбырлатып әкетіп бара жатқан желкемнің терін әкесін танытып отырып сүртіп тастадым. «Қайыршыға жел қарсы» деп, енді дастарқанға тамшы тама бастады, тамған сайын жүрегіме біреу ине пісіп-пісіп алғандай күй кештім. «Қайнағамның ыдысына тамшы тамыза көрме» деп, Алладан іштей тілей бергенім сол-ақ екен, кесенің дәл қасына тамшысы түскірдің тамып-ақ кеткені. «Тамыза көрме» деп, іштей бәйек боп мен отырмын. Өне бір тамшы ернеуін сүріп те өтті. Өне тамып та кетті қайнағамның шыныдағы шайына. Маңдайымнан сүп-суық тер бүрқ ете қалды. «Тер ыстық болушы еді, осындай да суық тер болады екен-ау!» деп таңғаламын. «Басқа шыныға құяйық» деп, қайнағамның шынысына қолымды соза беріп едім, ол: «Керегі жоқ», – деп, шайды сылқ еткізіп іше салды. Ашуланғаны ма, жоқ, бізді ұялтпау үшін солай істеді ме, ол жағын білмедім. Енді қайнағама қарайтын менде бет жоқ.

– Бұрын тамшы тамбаушы еді, не болды екен, ә? – деп, ұялғаннан төбеге қарап едім, келіншегім:

– Біз келгелі жаңбыр бірінші рет жауды ғой, – деп, түйеден түскендей дүңк еткізді.

Бетіне жалт қарадым. Қысылғанда менің сөзімді сөйлемегені қалай, дауысында діріл бар. Жүзі бұлт бүркеген күндей күреңіте қалыпты. Көзінің үсті домбығып, ұзын кірпіктерінің ұшынан мөлдір тамшы ыршығалы тұр.

– Әнеугүні жауған секілді еді ғой, – дедім мыңқылдап. Жауап болмады. Бұрын шыны көрмеген адамдай шыныны қолыма алып, сипалап, үңіле бердім. «Жау жағадан алғанда, бөрі етектен алып», сол сөт дастарқанның екі шетінен екі тарақан пайда болды да, қарама-қарсы жорғалай жөнелді. Келіншегім шөгіп барады. Тарақан, құдды, соғыс майданына жекпе-жекке шыққан хас батырдай екпіндеп келді де, бір-біріне тұмсық түйістірді. Бір-біріне айбар шекті... Қайнағам теріс қарады. Әйелім бетін басты. Мен күйіп-жанып бара жаттым. Тамағым кеберси берді, құрт малтап отыр едім, сол құрт өңешіме тығылып қалғандай, сөйлесем, дыбысым шықпайтындай сезілді.

Мен қолмен ұстап, көзбен көруге болмайтын, өмірімде тап болмаған тылсым бір бақытсыздық күй кешудемін. Қайнағам тұнжырап, келіншегім жылап отыр, оған жаным ашыды. Ай мен күндей жарқыраған сұлу келіншек, ешкімнің қолы жетпеген, менің ғана қолым жеткен сұлу келіншек, үріп ауызға салардай аппақ сұлу келіншек көз алдымда жылап отыр. Мен оны жылату үшін алып па едім?! Оның көз жасы менің жүрегіме, жүрегімнің ішіндегі өзекке тамшылап жатқандай.

Келіншегім тамақ жасауға сыртқа беттеді. Үйдің іші үй емес, төбесі түсіп құлазыған ескі моладай қаңырады. Жалғыздың күйін кешіп, мен қалдым. Қайнағамның бетіне қарауға дәтім шыдамады. Келіншегім бейне бір алыс сапарға кеткендей сағындым да қалдым. Бір сылтау тауып, мен де сыртқа атылдым. Қазан-аяқ жақта өбігерленіп жатқан келіншегімнің қасына бардым. Жылап тұр екен. Ту сыртынан қапсыра кұшақтай алдым, жақтыртпаған адамдай бұлқынды. Мен де жылап жіберіппін, көз жасым желкесіне тамып жатты. Келіншегім қарсылық көрсетпеді. Мұрнын пысып тартып, ыдысын жуып, жылап тұр.

– Ана қатынға бар. Тез, пәле салады, – деді өксіп.

– Үйінде жоқ, – дедім мен де өксік аралас.

– Жаңа келді.

Тұра жүгірдім, қараңғыда біреу өте шыққандай болып еді, қожайын әйел екен. Қайқаңдап ұшып барады. Біздің есікке таяп қалыпты.

(Жалғасы бар)

Әле-сәле (*жергілікті сөз*) – ауық-ауық.

Құрт малтау – құртты жеп қоймай, ауызға салып ұстау.

Сүрепет – сұрқы, ұсқыны.

Әдебиет теориясы

Ирония (*грек. eironeia – келемеж, кекесін*) – адамға, зат пен құбылысқа сырттай жақсы баға берсе де, ішкі мағынасы қарсы келіп, келекеге айналдыратын құбылту (троп).

Қазақ ауыз әдебиетінде ирония көп. Мәселен, Біржанмен сайысқан кезде Сара Жиенқұлды «мақтайды». Бұл «мақтау» шын көңілден шыққан мақтау емес екені түсінікті.

Абай Құнанбайұлының «Болыс болдым, мінеки», «Қайтсем жеңіл болады жұрт билемек», т.б. шығармаларында ирония ерекше.

Постмодернизм (*ағылшын – postmodernism*) – алғашқыда сәулет өнерінің аясында қолданылған. Бұл атаудың тура мағынасы «модернен кейінгі», яғни «осы заманнан кейінгі», «соңғы», «жаңа заман» дегенді білдіреді. Қазақ тіліндегі баламасы әзірше тұрақтанған жоқ.

Постмодернизм әр салада да орын алады, өйткені жаңаша ойлар ұсыну әр саладағы өнер иелерінің шығармашылығында бар. Ол тың бетбұрыстар енгізу талабымен жасалады және оған қоғамның дамуы да әсер етеді.

Сарказм (*грек. sarkasmos – ащы мысқыл*) – күлкі етудің бір түрі. Иронияда зілсіз, көбіне іш тарта әжуалау болса, сарказмда ол ашық түрде шарықтау шегіне жетіп, қатты өшкерелеуге ауысады.

Сарказм сатиралық шығармалардың бөріне дерлік тән. Жалпы, сатира тамыры ежелгі дәуірдегі әдебиеттен басталады. Өйткені қоғамда жағымсыз қылықтар кейде ирония, кейде сарказм түрінде өшкереленіп отырады. Мысалы, Қожанасыр туралы әңгімелерде ирония, ал Алдаркөсе туралы әңгімелерде сарказм ерекше көрінеді.

Ақындар айтысында да сарказм қолданылады. Өйткені қарсыласты жеңу шарт. Жазба әдебиетте Абай Құнанбайұлының сарказмдары да ерекше.

Ирония да, сарказм да жеке жанрға жатпайды.

1. «Пәтер іздеп жүр едік...» әңгімесіндегі заман мен замандас бейнесі туралы айтыңдар.

1. Қазіргі заман шындығын көркем әдебиетте жазудың артықшылығы бар ма?
2. Әңгіме желісімен «Кімбіз? Қайда бара жатырмыз? Кім кінәлі?» деген сияқты проблемалық сұрақтарға жауап іздеп көріңдер.

1. Кестені толтырыңдар.

Шығарманың әсер еткен тұсы	Өз пікірім

1. Әңгімедегі әлеуметтік және моральдық проблемалар туралы ойларыңмен бөлісіңдер.
2. Шығарманың оқиға желісіне негізделген композициялық құрылымын сызба арқылы түсіндіріңдер.

Реті	Шығарманың композициялық құрылымы	Үзінді бойынша дәлелдендер
1	Оқиғаның басталуы (Экспозиция)	
2	Оқиғаның байланысы	
3	Оқиғаның дамуы	
4	Оқиғаның шиеленісуі	
5	Оқиғаның шарықтау шегі	
6	Оқиғаның шешімі	

3. Авторлық идеяның тарихи шындықпен байланысын анықтаңдар.
4. Әңгімеден автор бейнесі таныла ма? Оны қалай байқауға болады?

1. Шығармадағы көркемдік құралдардың қызметі қалай көрінеді? Мақалдар қандай мақсатта қолданылған?
2. Автордың өз басынан өткен жағдай екені қалай білінеді?

1. «Пәтер іздеп жүр едік...» әңгімесіндегі мақалдардың қолданысы шығарманың тіліне қалай ықпал еткен? Осы тақырыпта әдеби сын жазыңдар.

Оқу сауаттылығы

1. Келіншегім шөгіп барады.
Сұрақ: Адамның шөгуі мүмкін бе? Бұл сөз нені білдіреді? Қандай қызмет атқарып тұр?
 - a) Мүмкін емес.
 - b) Шөлдеу; сипаттау.
 - c) Аласару, кішірею; метафора.
2. – Төте, – дедім. Даусым жарықшақтанып шықты.
Сұрақ: «Жарықшақтану» деген сөз нені білдіреді?
 - a) Даусы ашық, жарқылдап сөйлеу.
 - b) Даусы көмескі шығу.
 - c) Ауырып қалғанды білдіреді.
3. – Кетсек, кеттік, қазір-ақ кетеміз, ит байласа, тұрғысыз қу молаңнан.
Сұрақ: «Ит байласа, тұрғысыз» деген сөз тіркесі нені білдіреді?
 - a) Алыс.
 - b) Адам тұруға келмейтін, жағдайсыз.
 - c) Қараңғы жер.

Оқушы күнделігі

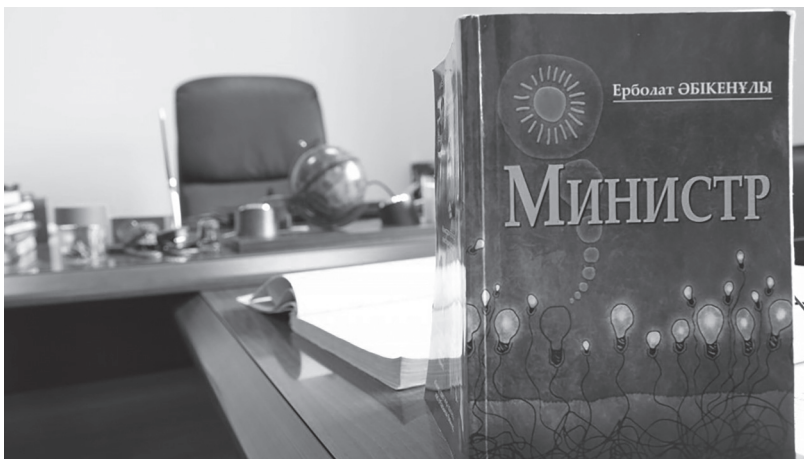
Пәтер жалдап жүрген таныстарың бар ма, жазушы шындықты қалай жеткізген? Осы туралы жазыңдар.

Ойталқы

«Баспана мәселесін қалай шешуге болады?» деген тақырыпта талқылау ұйымдастырыңдар.

«МИНИСТР»

Ерболат Әбікенұлының «Министр» кітабының мұқабасы

ЕЛ СЕНІМ АРТҚАН ҮКІМЕТ ҮЙІ

Қазақстан Республикасының Үкімет Үйі

II бөлім бойынша
ТЕСТ

1. «Өмірзая» романында Ермак туралы кім айтқан?

- A) Алдияр Ақпанұлы
- B) Алмас
- C) Аяған Қуатұлы
- D) Геркулес
- E) Араб

2. «Өмірзая» романында Әсем кімнің келіншегі деп айтылған?

- A) Алдияр Ақпанұлының
- B) Аяған Қуатовтың
- C) Ерік Қандауырұлының
- D) Алмастың
- E) Арабтың

3. «–Көсегең көгерсін, шырағым! – деп, қалбалақтап орнынан тұрып, жігіттің қолын қысты. Осы кезде көзі қабырғада ілулі тұрған Қонаевтың үлкен портретіне түсті. Түсі сондай жылы, бұған күле қарап тұрған сияқты. Осы кезде шалдың ойына ... жазып берген арыз оралды...».

Көп нүктенің орнына тиісті кейіпкердің есімін табыңдар.

- A) Алдияр
- B) Аяған
- C) Қуат
- D) Әсем
- E) Мұса

4. «–Түрмеден аман-есен шығуыңа ... деген қол ұшын берді-ау, сірә, – деді әке. Аяған оған жалт қарады».

Көп нүктенің орнына тиісті кейіпкердің есімін табыңдар.

- A) Алмас
- B) Қуандық Сәруаров
- C) Мұса
- D) Алдияр Ақпанұлы
- E) Брежнев

5. Ерболат Әбікенұлының «Пәтер іздеп жүр едік...» әңгімесі қай жылы, қай жинақта жарық көрген?

- A) 1980, «Министр»
- B) 2014, «Министр»
- C) 2015, «Желтоқсан ызғары»
- D) 1994, «Алтын бұтақ»
- E) 2012, «Бірінші байлық»

6. «Өмірзая» романында Брежневтің аты аталады, 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісі болған кезде КСРО билігі қолында болған ба?

- A) Иә
- B) Мүмкін емес сияқты, анық білмеймін
- C) Мүмкін, бірақ нақты жауап жоқ
- D) Брежнев 1986 жылы болған
- E) Брежнев 1982 жылы қайтыс болған, Желтоқсан көтерілісі кезінде болған жоқ

7. Ирония мен сарказмның айырмасын анықтаңдар.

- A) Иронияда әшкерелеу қатты, ашық өрі қатаң түрде, ал сарказм зілсіз болады.
- B) Иронияда қиял-ғажайып қолданылады, ал сарказмда шындық бар.
- C) Ирония мен сарказм бір нәрсе, айырмасы жоқ.
- D) Ирония зілсіз, іш тарта әжуалайды, ал сарказм ашық түрде және қатты әшкерелейді.
- E) Ирония мысқылдау, сарказм қағыту арқылы жасалады.

8. Алдар көсе туралы әңгімелерде қайсысы басым, ирония ма, әлде сарказм ба?

- A) Алдар көсе туралы әңгімелердің жанры басқа
- B) Ирония
- C) Сарказм
- D) Ертегі жанры
- E) Аңыз

9. Сарказм дегеннің қазақша атауы қалай? Ол жеке жанрға жата ма?

- A) Шендестіру. Жеке жанр емес
- B) Мысқыл, жеке жанр
- C) Мысқыл, жеке жанр емес

- D) Ұлғайту, жеке жанр емес
- E) Әжуа, жеке жанр

10. Баққожа Мұқайдың «Жалғыз жолаушы» шығармасындағы кейіпкердің прототипі кім?

- A) Мұса Байларов
- B) Мергенбай банды
- C) Жазушының өзі
- D) Алдияр Ақпанұлы
- E) Аяған Қуатұлы

Артық болмас білгенің

«ТӘУЕЛСІЗДІК ТАҒЫ»

Алматы қаласында Желтоқсан көтерілісінің 20 жылдығына арналған «Тәуелсіздік таңы» атты ескерткіш орнатылды. Өнер туындысында символдық мән бар. Негізі, ескерткіш үш бөліктен тұрады. Оның екі бөлігі – қызыл және ақ граниттен жасалған пилондар. Қызыл пилон халықтың өткені мен болашаққа ұмтылуының арасындағы халық санасындағы сілкіністі білдіреді. Ал екіншісі мемлекеттің тәуелсіздігі мен бостандықтың салтанат құруын меңзейді.

Сондай-ақ, композицияға ұшуға талпынған әйелдің мүсіні енгізілген. Ол оң қолына татулыққа шақыруды білдіретін нышан – орамал ұстаған. Ал сол қолына бостандыққа талпынысты ұшу белгісін білдіретін қанатын жайған құсты ұстаған. Ескерткіштің үшінші бөлігі – оюлы панно.

Ескерткіштің жобасын жасаған – белгілі сәулетші, дизайнер Тимур Сүлейменов.

«Тәуелсіздік таңы» ескерткіші

III бөлім

ҒАСЫРЛЫҚ ТУЫНДЫ

Ғасырлық туынды деген сөз қолданысы шартты түрде алынған, өйтпесе «Абай жолы» роман-эпопеясы – мәңгілік әдеби мұра. Қазақ бар кезде ол қасиетті төрімізден түспейді. Өйткені «Абай жолы» өз оқырманын тапқан. Сондықтан «Абай жолының» мәңгілік өмірін жасау – өз қолымызда. Бұл – біздің парызымыз.

МҰХТАР ӘУЕЗОВ
(1897-1961)

Жазар аудар!

7-сыныпта Мұхтар Әуезовтің өмірімен танысып, «Көксерек» повесін оқығандарыңды еске түсіріңдер.

Мұхтар Әуезов – қазақ әдебиетінің классигі, дүниежүзі әдебиетіндегі алып тұлға. Ол – Қазақстан Ғылым академиясының академигі, филология ғылымдарының докторы. Сондай-ақ ол көптеген халықаралық марапаттың иегері.

Мұхтар Омарханұлы Әуезов 1897 жылы 28 қыргүйекте қазіргі Шығыс Қазақстан облысының Қасқабұлақ мекенінде дүниеге келген. Бүгінде бұл жер – Абай ауданында.

Атақты жазушы 1961 жылы 27 маусымда ауыр науқастан Мәскеу қаласындағы ауруханада өмірден өтті.

Мұхтар Әуезов алғашқы білімін 1908 жылы Семейдегі Камалиддин хазірет медресесінде алып, кейін білімін орыс мектебінің дайындық курсына, Семей қалалық бес кластық орыс қазына училищесінде, қалалық мұғалімдер семинариясында

жалғастырған. Ал 1919 жылы 4 желтоқсанда Семейде большевиктер билігі орнап, М.Әуезов Семей губерниялық ревкомының жанынан ашылған қазақ бөлімінің меңгерушісі және «Қазақ тілі» газетінің ресми шығарушысы қызметтерін атқарды.

Сосын Ленинград (қазіргі Санкт-Петербург) мемлекеттік университетінің тіл-әдебиет бөлімінде 1923-1928 жылдары оқыған. Ал 1924-1925 жылдары Семейге келіп, мұғалімдер техникумында оқытушы болған және Семей губерниялық комитетінің органы – «Таң» журналының редакторы қызметін атқарған.

1928 жылы Ташкенттегі Орта Азия мемлекеттік университетінде Шығыс факультетінің аспирантурасына қабылданған және сонда Қазақ ағарту институтында сабақ берген.

Жазушының тағдырында үлкен белес бар, ол Алаш қайраткерлерімен жақын араласқан, идеялас болған. Сол үшін М.Әуезов 1930 жылы 16 қыргүйекте қамауға алынып, түрменің азабын көрді. 1932 жылы сәуір айында үш жылға шартты түрде бас бостандығынан айыру туралы үкім шыққан, бірақ маусым айында түрмеден босатылды. Оның босатылуына кешірім сұрап жазған хаттың ықпалы болды. Аға буын алашшыл тұлғалар қазақтың болашағы үшін жас Әуезовтің сақталуы керек екенін ойлап, осы қадамды жасауына ақыл-кеңес берген.

1943 жылдың қыргүйек айынан бастап Алматыдағы Қазақ мемлекеттік университетіндегі қазақ әдебиеті кафедрасында өмірінің соңына дейін ұстаздық етті. Бүгінде әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде Мұхтар Әуезов атындағы аудитория бар. Елімізде жазушының есімімен аталатын көрнекті орын көп. Бұл – халқымыздың көрнекті тұлғаға құрметі.

Ғылыми мұрасы. М.Әуезовтің ғылыми зерттеулері әрдайым маңызды. Ғалымның «Әдебиет тарихы» 1927 жылы Қызылорда қаласында жарыққа шықты. Бұл еңбегінде ғалым М.Әуезов қазақ әдебиетінің тарихын тереңнен бастап, ғылыми түрде жанрларға жіктеді. Қазақтың жан дүниесі сақталған рухани мұраларын зерделі оймен талдады. Ұлт тарихында «зар заман» атанған дәуір бар, сол зар заманның өкілдерін Асан қайғыдан бастап, Бұқар жырау, Махамбет Өтемісұлы, Мұрат Мөңкеұлы, Шортанбай Қанайұлы туралы жазды. Алайда кітап кеңес билігінің талабымен түгелге дерлік жойылып, қырқылған күйде ғана жарық көрді. Өйткені қазақтың мұңын мұндаған ақын-жыраулардың толғауларындағы елдік рух, тәуелсіздікті армандау кеңес билігіне ұнамады. «Әдебиет тарихының» толық нұсқасы тек 1991 жылы жарық көрді.

Мұхтар Әуезовтің абайтану саласына қосқан еңбегі ұшан-теңіз. Ұлы ақын туралы ол атасы Әуез Бердіұлынан естіп өсті. Өйткені атасы Әуезді

Құнанбай Өскенбайұлы Арқат тауының солтүстік өңіріндегі өз қонысынан көшіріп, жанына алдыртқан. Солайша Әуез бен Абай іргесі айырылмаған сырлас, сыйлас дос болды. Мұхтар Әуезов жақыннан естіп-білген құрметті ақынның мұралары мен оған қатысты мәліметтердің ұлт үшін маңызды екенін түйсініп өсті. Нәтижесінде тұңғыш ғылыми еңбек «Абайдың туысы мен өмірі» деген атаумен 1933 жылы Қызылорда қаласында шыққан шығармалар жинағында жарияланды. Мұхтар Әуезов бүкіл өмірін Абайды зерттеуге арнады деуге болады. Бүгінде оның зерттеулері абайтанудағы маңызды ақпараттар қоры болып есептеледі. Көрнекті жазушының «Абай Құнанбаев» деген атаумен шыққан монографиясы 1967 жылы жарық көрді. Бұл жинақта М.Әуезовтің Абай Құнанбайұлы туралы зерттеулерінің бәрі топтастырылған. Сондай-ақ жазушы көркем шығармалары арқылы дана тұлғаның дара бейнесін сомдады, оның заманын, қоғамға сіңірген еңбектерін пьеса, либретто, т.б. салалар бойынша танытты.

Шығармалары. Прозасы. Қазақ прозасы, негізінде, ХХ ғасырдың 20-жылдары дамып, қалыптасты. Әрине, 1910 жылы жарық көрген Міржақып Дулатовтың «Бақытсыз Жамалы» – алғашқы роман, Сұлтанмахмұт Торайғыровтың «Қамар сұлу», Спандияр Көбеевтің «Қалың мал» (1913) романдары Қазан төңкерісіне дейін жазылған, ал осыдан кейінгі прозалық шығармалардың кең ауқымға көтерілуіне Сәкен Сейфуллин, Бейімбет Майлин, Мұхтар Әуезовтің қосқан үлесі, еңбектері ерекше.

Өткен ғасырдың 20-жылдары М.Әуезовтің «Қараш-Қараш» (1926), «Қорғансыздың күні» (1927), «Қилы заман» (1928) повестері жарық көрген. Бұдан басқа «Қыр суреттері», «Жетім», «Кім кінәлі», т.б. әңгімелері бар.

«Қилы заман» 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысының деректері бойынша жазылды. Кеңес кезіндегі коммунистік идеология бұл шығарманы орысқа қарсы жазылған шығарма ретінде оқуға тыйым салды. Жазушы көзі тірісінде оның қайта басылып, халқымен қауышқанын көре алмай кетті. Ал, шындығында, «Қилы заман» патшалық отаршыл саясаттың кесірінен қазақтардың жан-жаққа тарап (Қытайға көшуіне), сол жолда көрген азапты суреттеген еді.

Ал «Қараш-Қараш» оқиғасы бойынша, Бақтығұл күнкөріс үшін ұрлық жасап, кейін Жарасбай болыстың барымташысы болып жүріп, еркін өмірді аңсайды. Ол Жарасбайға байланып қалғанын кеш түсініп, ақыры, оны өлтіріп тастайды. Оның бұл әрекетінде әділетсіздікке қарсы күрес, намысқойлық, жігер жатыр. Ол түрмеге түскен кезде қасына баласы Сейітті алып, оны білім жолына бағыттаитыны айтылған.

Повестің басты кейіпкері – Бақтығұл, ал оның прототипі – Тұрар Рысқұловтың әкесі Рысқұл Жылқайдаров. Ол, шынында да, болысты

өлтіргені үшін 1905 жылы он жылға сотталған, осылайша қазақ жерінде жергілікті халық көрген әділетсіздіктер көркем шығармаларға арқау болды. Жалпы, тарихи шындықты жаза отырып, XX ғасырдың 20-жылдарында «Қараш-Қараш» кейіпкері Бақтығұл, «Қилы замандағы» Ұзақ, Жәмеңке, Серікбай, Әубәкір бейнелері арқылы қазақ прозасында прогресшіл бейнелерді қосумен де әдебиетті дамытты.

Драмалық шығармалары. Жазушының отыздан аса драмалық шығармасы бар. Ең алғашқы трагедиялық шығармасы – «Еңлік – Кебек». Пьесаның алғашқы нұсқасын 1917 жылдың жазында Шыңғыс тауының бөктеріндегі Ойқұдық жайлауында жастар қойған. Еңлік, Таңшолпан, Қалампыр рөлдерінде жігіттер ойнады. Бұл тұңғыш спектакльді сахналау үшін екі киіз үй тігілген. Бір киіз үй сахнаның қызметін атқарса, екінші киіз үй – көрермендер залы. Сахналық бұл ойынды автордың өзі жүргізді. Ал екінші рет сахналағанда, пьеса өңделіп, Мұхтар Әуезов пен Жүсіпбек Аймауытовтың бірлескен сәтті еңбегі болып шықты. Бұл жолы, яғни екінші рет сахналануы 1922 жылы Жүсіпбек Аймауытовтың режиссерлік қызметімен жүзеге асты. Бұдан кейін Мұхтар Әуезовтің «Еңлік – Кебек» пьесасы 1933, 1944, 1958 жылдары және бұдан кейін де қазақ сахналарында көрермендердің ыстық ықыласына бөленді.

Мұхтар Әуезовтің әр туындысы біз үшін қымбат. Жазушы фольклорды жақсы білді және қазақтың тарихындағы елеулі оқиғаларды сахналық өнермен бір ауқымда танытуды да мақсат етті.

«Хан Кене» трагедиясы – прологі бар, бес пердеден, қырық жеті көріністен тұратын пьеса. Мұнда қазақтың Кенесары ханның соңғы кезеңі бейнеленген, яғни қазақтың үлкен арманы бар, ұрпаққа айтар аманаты бар. Пьеса XX ғасырдағы 20-жылдардың соңына қарай жазылған, көп қиындықпен 1934 жылы сахнаға қойылды. Алайда сол бойда тыйым салынды. Содан тек 1981 жылы қайта жарық көрді.

«Абай жолы» роман-эпопеясы туралы. «Абай жолы» кітабымен алғаш танысқан үлкен жазушылар, қоғам қайраткерлері бірден жоғары баға берді. Мәселен, француз жазушысы Луи Арагон: «XX ғасырдағы ең ұлы шығармаларының бірі», – десе, неміс әдебиетшісі Альфред Курелла: «Сіз «Абайды» оқыған жоқпысыз? Онда сіз ештеңе де оқымағансыз. Бұл – ақыл жетпестей ғажап дүние!» – деген.

«Абай жолы» эпопеясының өзі ғана орыс тілінде отыз рет жарық көрді. Мұнан басқа да көптеген шет тілдерге аударылды.

М.Әуезов Абай Құнанбайұлының өмірі мен шығармашылығы туралы үлкен көркем туынды жазуды 1937 жылдан бастаған. Әрине, бұл еңбекті жазудан бұрын ол алдын ала көп зерттеген. Алғашында, яғни 1918 жылы

«Абай», «Таң» журналдарында Абайдың өлеңдерін, нақты айтқанда, «Абайдың Әбдірахман деген баласы өлгенде, жоқтап айтқан өлеңдері», «Абайдың кейбір өсиет сөздерін» жариялатқан.

XX ғасырдың 30-жылдары кеңестік саясаттың таптық көзқарасты бір-жақты ұстанғаны белгілі. Соның кесірінен Абай Құнанбайұлына деген көзқарас дұрыс болмай, әртүрлі сөздер айтылды. Осындай сын сөтте М.Әуезов қаймықпай, «Абай» трагедиясын жазу арқылы ұлы ақынды қорғай білді. Ол өз шығармасында Абай Құнанбайұлын өнерге, мәдениетке ұмтылған прогрестік бағыттағы тұлға ретінде суреттеп, лайықты бағалаудың қалыптасуына өз үлесін қосты.

Ал «Абай» романының 1-кітабы 1942 жылы, ал 2-кітабы 1947 жылы жарық көрді. Осы еңбегі үшін жазушыға 1949 жылы КСРО Мемлекеттік сыйлығы берілді. Кейін бұл еңбегі толықтырылып, төрт кітаптан тұратын «Абай жолы» роман-эпопея деңгейіне жеткенде, жазушыға 1959 жылы Лениндік сыйлық ұсынылды. Бүгінде бұл роман-эпопея әлемнің 116 тіліне аударылды.

Көркемдік уақыт «Абай жолы» үшін кең ауқымда көрінеді. Көркемдік уақыт термин ретінде әдебиетте шығармадағы уақыттың суреттелуі, назарға алынатын уақыт, оның қабылдануындағы өзгеше ерекшеліктерді түсіну үшін енгізілген. «Абай жолы» эпопеясында жарты ғасырға жуық уақыт суреттелген. Оқырман Абаймен ең ағаш кездескенде, ол небәрі 13 жаста, ал тұтас роман аяқталған кезде, 60 жасқа таяп қалған, яғни дүниеден өткенге дейінгі тұтас бір ғұмырды көз алдымызға әкеледі. Бұл тек сырттай алғанда, осынша ғана сияқты, ал романды оқи отырып, өткен замандағы көркем суреттеулерді, аңыз-жырға арқау болған кезеңдерді есепке алғанда, көркемдік уақыт ауқымды бола түседі. Осындай кеңдік, әрине, роман-эпопея үшін лайықты және жазушы оны қамти білген.

Кейіпкерлер жүйесі. «Абай жолындағы» кейіпкерлерді екі топқа бөлуге болады. Бірі: Абайдың өзінен бастап Әбіш, Мағаш, Оспан, Базаралы, Тоғжан, Әйгерім, Құнанбай, Әзімбай, Тәкежан, Оразбай, Бөжей, Жиренше, Майбасар – сол дәуірде өмір сүрген тарихи адамдар. Ал екінші топтағы кейбіреулері кейіпкер ретінде жазушының еркі бойынша, типтік жиынтық бейне ретінде енгізілген. Кейіпкерлер жүйесін жасағанда, жазушының шығармашылық зертханасы да сыр шертеді. Өйткені романдағы Дәрмен, Дәркембай, Иса, Иіс, Сейіт, Салтанат – оқиғаны дамыту үшін ойдан қосқан кейіпкерлер. Бұл кейіпкерлер шығарманың тартымдылығын арттыру мақсатында ғана емес, сонымен бірге жазушының қиялынан туған әрекеттер мен қақтығыстарды енгізу үшін, қазақ қоғамында орын алған жағдайлардың күрделі болғанын жеткізу мақсатында қолданған.

Романның эпилогінде: «Алда – өмір, тартыс. Сол тартыста бұл – жалғыз. Шынға келсе, жапа-жалғыз. Рас, оның бір қуаты, бір үміті бар екені рас. Қуаты – ақындық, үміті – халық. Бірақ бірі оянбаған күш болса, бірі танылмай, ұғылмай кетер ме! Жете ме сабыр, жетер ме қайрат?! Жалғыздықтан жасымас қайрат жетер ме!» – деп жазылған.

Роман-эпопея кеңестік кезеңде жазылғандықтан, сол заманның саясатына сай болуы керек еді. Сол үшін жазушы романда өке мен бала қақтығысын алға шығарды, яғни Құнанбайды үстем тап өкілі ретінде халыққа жаны ашымайтын, қатыгез адам бейнесінде сомдады. Өйткені ұлы ақын Абай Құнанбайұлының есімі мен шығармашылығын, дана тұлғасын болашаққа жеткізу мақсаты тұрды. Жазушы осындай образда сомдауға мәжбүр болды. Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін Құнанбай Өскенбайұлының халыққа сіңірген еңбектері зерттеулер арқылы анық бағасын алды.

М.Әуезовтің төрт кітап болып шыққан «Абай жолы» роман-эпопеясы композициясы да, стилі де бір-бірін қайталамайды. Бірінші кітаптан жас Абайдың ел тіршілігіне араласуын, жастық шақтың романтикасын көреміз. Екінші кітапта Абайдың ойшылдыққа ауыса бастаған, ақындыққа бет бұрған кезін көреміз. Ел арасындағы дау-тартыстарға араласқан кезі суреттелген. Үшінші кітапта өз табынан алшақтап, кедейлердің жағына белсене шыққан, өз ағайындарымен, зорлықшылармен аяусыз күрескен азамат Абайды көреміз. Ал төртінші кітапта Абайдың күрескерлігі ауыл арасындағы ауқымнан шығып, қаладағы шенділермен, патша адамдарына ашық шыққан қайраткер тұлғасында танимыз. Бұл кезең-кезеңге бөлінген даму романның стиліне де айтарлықтай өзгеріс әкелетіні түсінікті. Дау-тартыстарға араласу көп болған себепті үгіт-насихат, шешендік жиі орын алған.

«Абай жолының» абыройлы болуының бір себебі – автордың орыс әдебиетін толық білгенімен ғана байланысты деуге болмайды, жазушы, ең алдымен, туған халқының мұрасын жақсы білген, елдің тарихын, тұрмыс-тіршілігін ерекше сыйлай білген. Қазақтың тұңғыш академигі Қаныш Сәтбаевтың: «XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ халқының өмірі мен тұрмысын жан-жақты қамтитын нағыз энциклопедия», – деп бағалауы – шындық.

«Абай жолы» роман-эпопеясының ұлттық және әлемдік құндылығы. Роман-эпопеяның құндылығы жоғары. Ал құндылық қазақ халқы үшін де, әлемдік деңгей үшін де ортақ маңызды, яғни олар бөлінбейтін тұтас ұғым. Ең алдымен, жазушы қазақ халқының ұлы ақыны Абай Құнанбайұлының өмірі мен ақындық, азаматтық тұлғасын кең ауқымда танытты. Сондай-ақ бұл шығармада XIX ғасырдағы қазақ қоғамының тұрмыс тіршілігі, салт-

дәстүрі туралы мол ақпарат берілген. Туынды патшалық отаршыл саясаттың әділетсіздігін көре жүріп, еш қиындыққа мойымаған қазақтың қайраткерлігін суреттеулерімен бағалы.

Шығармадағы кейіпкерлер арқылы қоғамдағы шындық ашылған. Роман-эпопеяда қазақ халқының рухани мұрасы жан-жақты қамтылған, фольклорлық жанрлар, салт-дәстүрлердің мейлінше кең ауқымда қамтылуы туындының құндылығын өміршең етеді. Ал фольклорлық мұра – ұлттық құндылық. Сондықтан әлемде әр ұлт өзінің ата-бабасынан қалған рухани мұраны мақтаныш етеді. Өйткені рухани құндылық әр халықтың төл мәдениетін, ерекшелігін, тамыры тереңде жатқан тарихы бар екенін танытады. Ендеше қазақ халқы да әлемнің көптеген тіліне аударылған Мұхтар Әуезовтің «Абай жолын» мақтаныш етеді. Осылайша Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы ұлттық және әлемдік деңгейдегі құндылығымен маңызды.

Қорыта айтқанда, Мұхтар Әуезовтің шығармашылығы ұрпаққа мәңгі қызмет етеді. Өйткені көрнекті жазушының шығармаларында ата-бабаларымыздың басынан өткен тағдырлар, халқымыздың құнды дәстүрлері, қайталанбас сөз өнері еш уақытта маңызын жоймайды.

Артық болмас білгенің

ҚАРАДАН ШЫҚҚАН СҰЛТАН

Құнанбай Өскенбайұлы (1804-1886) – Абайдың әкесі, аға сұлтан, қоғам қайраткері. Оның әкесі Өскенбай Ырғызбайұлы Тобықты руын билеген беделді адам болған. Өскенбайдан басталған билікті оның ұрпағы 150 жыл бойы, кеңес өкіметі орнағанға дейін сақтаған. Оның сұлтан деп танылуы төре тұқымы болуымен байланысты емес.

Құнанбай Өскенбайұлы оқу-ағарту ісіне көп көңіл бөлген. Өз ауылында қазақ балаларды оқыту үшін училище аспақ ниеті болып, шекара бастығына хат жазып, екі тілді, яғни қазақ және орыс тілдерін білетін мұғалім сұраған. Шегара бастығы екі тіл білетін мұғалім жоқ екенін айтып, уақытша тілмашты жібереді. Кейін «Ескі там» деген жерде мектеп ашып, онда орысша сауатты Ғабитхан Ғабдыназарұлы деген ноғайды мұғалім етіп жіберген. Осы мектепте оның өз балалары да алғашқы сауаттарын ашқан. Құнанбай балаларының кейін де жақсы білім алуларына жағдай жасаған.

1849 жылы Қарқаралыда мешіт салдырған, 1874-1875 жылдары Меккеге қажылыққа барған. Онда мұсылман елінен баратын адамдар үшін Тәкие үйін салғызған деп айтылады.

ҚҰНДЫ ЖӘДІГЕР

1903 жылдың жазында киіз үйдің ішінде түсірілген сурет. *Бірінші қатарда:* Пәкизат (бөрік киіп отырған қыз бала), Тұрағұл, Әубәкір отыр. Пәкизат пен Әубәкір екеуі – Ақылбайдың балалары. Абайдың інісі Оспан оларды бауырына салып, өз баласы санаған. *Екінші қатарда:* орындықта отырған Абай, Еркежан, Камалия (Әубәкірдің әйелі). *Үшінші қатарда:* Мағауия.

АБАЙ ЖОЛЫ¹

Бірінші кітап

(*Роман-эпопея. Ықшамдалған*)

Қайтқанда

Үш күндік жолдың бүгінгі, соңғы күніне бала шәкірт барын салды.

Қорықтан күн шыға: «Атқа мінейік!» – деп асыққан-ды. Бұны қаладан алып қайтқалы барған ағайыны Байтасты да таң атар-атпаста өзі оятып, тұрғызып еді.

Күнұзын аттан да түспей, өзге жүргіншілерден оқ бойы алда отырған... Арттағылар – Байтас пен жорға Жұмабай:

- Мына баланың ауылға асығуын-ай!
- Сорлы бала қыстай іш құса болып қалған-ау, – деседі.

Бала шәкірт ұзап кеткенде, бұлар да еріксіз желе шоқырақтап шауып отырып, қуып жетеді... Тақырбұлақ тұсына келгенде, Байтастар баланы жеке шабудан тежеп:

– Енді бізден ұзап кетпе! Анау Есембайдың жырасын білесің ғой!.. Ұры жатады... – деді...

– Олар – самсаған сары қол. Бұл Есембайда ұдайы жау жатады... – деп, Жұмабай шошыта сөйлегісі келеді.

¹ Өуезов М. Абай жолы: Роман-эпопея. Бірінші кітап. – Алматы: Жазушы, 2014. – 376 бет.

Баланың қытығына тиетіні – осы жері.

– ...Ендеше, бірге жүрдім не, жеке жүрдім не? Ал кеттім! – деп, соқтыр-та жөнелді. Бұл – Тақырбұлақтан өте бергенде бастағаны еді...

Жұмабай әбден болмаған соң:

– Қап, мынаның баласы!.. «Мен бөрінің бөлтірігімін» деп келеді-ау! Қой, не де болса, қалмайық енді. Байтас, жүр! – деп, шаба жөнелді. Екеуі де жарыса бастады...

Бір белден асып, екінші белдің өріне қарай тоқтамай, жарысып келе жатты. Осы өрде бұрыл ат есік пен төрдей алға түсе беріп еді... Сөйтіп, осы белдің ойына қарай құлай бергенде, жорға Жұмабай арт жағынан, сол иығы тұсынан тасырлатып кеп қосылған бір дүсірді есітті. Дәл Есембай биігінің тұсы. Және дәл Есембай жырасының өзі екен.

– Әй, кәпір, содан қосылған жау болды-ау. Баланы алып, бізді баққан екен-ау! – деп, ақ көк атты тепкілей берді. Артына қорқақтай қарап, шала бұрылып, көз қиығын тастап көрді.

– Мас көзіңді, мас! – деп, өзірейілдей төніп келе жатқан бірдеме. Атын да, кісісін де болжай алмады. Өдейі танытпайын деп, бет-аузын таңып алыпты. Бұл өңірдегі күндіз шабатын ұрының әдеті. Байтаста үн жоқ, өз бетімен замғап барады. Қолды болса, болатын – жорға Жұмабай.

Енді не де болса, жанды қармайын деп, тақымындағы шоқпарына жабысты... Қуғыншы... жырынды жау мұның жаңағыдай сасқалаңымен пайдаланып, шоқпарды да тартып алды.

Енді ақ боз ат та бірдемеге тіреліп тоқтағандай, Жұмабай зорға дегенде, бойын түзеп ап, жаңа ғана тымағын кейін қайырып қап еді. Қараса, бұның шоқпарын тартып ап, ақ боз аттың алдынан көлденең шығып, қазір ішек-сілесі қатып, үнсіз күліп тұрған – бағанағы бала шәкірт. Өзі айтқан «Құнанбайдың бөлтірігі» – Абай екен.

Баладан қорыққанына Жұмабай ұялды да, ыза болды.

– Әй, балам-ау, мына жер – жау жатағы. Бұл ұрының ойнағына кеп алып, жаман ырым бастағаның не қылғаның? – деді.

Байтас та күлген бойында қайта оралып келеді екен.

...Байтас қорықса, қорықпаса да, сыр алдырған жоқ. Сондықтан Жұмабайдың ашуын алыстан танып, мәз болып күліп келе жатып:

– Құла бестінің төбелін де жоқ қыпты, қарай гөр өзін! – деді.

Жұмабай да жаңа байқады. Бала бестінің төбелін саз балшықпен баттас-тырып тұрып сылап қойыпты...

...Абай енді күлкіден тыйылып, жаңа қатарласқанда:

– Жол ұзақ. Ұйқыашар болсын деп ойнап ем, ғайыпқа бұйырмаңыз, Жүмеке! – деді. Енді, тіпті, сыпайы. Сызылып тұр...

Бала шәкірт ауылға асыққан... Тағы да шапқылап, қара үзіп, алыстай берді...

– ...Бұл қорлықты көргенше кел, Жұмеке, біз де аттың басын қоя берейік, – деп, Байтас бурыл атты ағыза жөнелді. Жұмабай да еріксіз шапты.

Аздан соң Абай бұларды тосып алып, енді үшеуі бірдей ұзақ-ұзақ жарысуға айналды.

Қорықтан шыққалы таңертеңнен бері бөгелместен тартқан үш салт атты, аттарын қан сорпа қылған қалпында, кешкі екінді кезінде Көлқайнардағы Құнанбай аулына, Абайдың өз шешесі Ұлжанның отырған аулына кеп жетіп еді.

...Жүргіншілер бұлақтың дәл қасына ең жақын қонған ауылға келе жатыр. Ортасында бес үлкен ақ үйлер бар, көп үйлі ауыл – Абайдың екі шешесі Ұлжан мен Айғыздың ауылы.

Осы ауылдың шеткі үйлерін сырттап, кешкі жайылымға, батыс жаққа қарай жаңа өріп бара жатқан бойдақ қойдың ішін аралап, ортадағы үлкен үйлерге қарай беттеп келе жатқан үш аттыны бұл ауыл тез таныды...

– Қалашылар, қалашылар келеді!

– Анау – Абай, Абай ғой, айналайын-ай! Апасына айтайыншы, – деді бір қартаң қатын.

– Бәсе, Телғара ғой... жаным-ау, мынау... Телғара! Әпкеме айтайыншы, – деп, тағы бір жас қатын, жеңге де үлкен үйге қарай ұмтылысқан...

Аттылар үйдің сыртына келе бергенде, алдарында, сол үлкен үй мен күншығыс жағына тігілген қонақ үйдің екі арасында бұларды күткен бір топ жан тұр екен...

Осы жиынға қараған бетімен, екі жолдасынан озып кеп бұрын түскен Абайдың атын біреу алып кете берді. Бала көп ішінен, ең алдымен, өзінің шешесін көріп, соған қарай жүре беріп еді, шешесі анадай жерде тұрып:

– Әй, шырағым, балам, әуелі ар жағыңда әкең тұр... Сәлем бер! – деді.

Абай жалт қарап барып, жаңа көрді. Анадай жерде, қонақүйдің сыртында, қасында екі-үш үлкен кісі бар – әкесі Құнанбай тұр екен. Ыңғайсыздықпен қысылып қалған бала шешесінің сондайлық салқын сабырының мәнін ұқты да, әкесіне қарай тез бұрылды. Байтас пен жорға Жұмабай да анадайдан аттарынан түсіп, жаяулап жетектеп, Құнанбайға қарай келеді екен. Бірақ өңі сұп-сұр, зор денелі, бурыл сақалды Құнанбайдың жалғыз көзі бұларда емес. Батыс жақтан 4-5 атты жолаушы келеді екен... Ол соларға қарап тұр.

Байтас пен Жұмабай тақай бергенде, Абай да қасына кеп қалып еді. Үшеуі бірдей жамырай сәлем берді. Құнанбай тез бұрылып, сәлемдерін

алды да, қысқа ғана амандық сұрады. Тұрған орнынан қозғалған жоқ. Баласын қасына да шақырмады. Азғантай уақыт Абайға қарап алып:

– Балам, бойың өсіп, ержетіп қалыпсың-ау! Молда болдың ба? Бойыңдай боп білімің де өсті ме? – деді. Кекету ме, жоқ, күдік пе?..

Бала ес білгеннен бері қарай әкесінің қабағын жұтаң қыста күн райын баққан көрі бақташыдай бағып, танып өскен. Әкесі де бұл баласының сондай сезгіштігін өзге балаларынан артық санаушы еді. Ұялғанды, жауап айтпағанды кешірмейтін әке мінезі Абайға мәлім. Ол сабырлы, момын пішінмен:

– Шүкірлік, әке, – деп, біраз тұрды да, – ат барған соң, дәрiс тамам болмаса да, хазіреттің рұқсатын, фатихасын алып қайттым, – деді.

Тіпті, ересек адамша сөйлеп қапты. Баланың бұл ерте әзірлеген жауабы еді.

Әкесінің қасында тұрған Майбасар мен соның атшабары екен. Майбасар – Құнанбайдың тоқал шешесінен туған інісі... Бұны биыл Құнанбай өзі аға сұлтан болғаннан кейін осы Тобықтыға болыстық старшын еткен-ді.

Майбасар Абайдың жауабын ұнатып тұрып:

– Өзі, тіпті, көшелі кісі боп қапты! – дей беріп еді, Құнанбай оның сөзін аяқтатпастан Абайға:

– Бар, ана шешелерің жаққа бар, амандас, балам! – деді...

Бала енді асығып, өз шешесіне қарай жақындай беріп еді, Жұманның қатыны, Қалиқа деген бір жеңгесі:

– Телғара! Айналайын Телғара! Соқталдай азамат боп кетіпсің-ау! – деп, мойнынан құшақтай алып, бетінен сүйді. Тағы бір жеңгесі – Ызғұттының қатыны Тобжан да сүйді...

Барлық үлкеннің құшағына амалсыз кезек-кезек кіріп болып, енді сытылып, шешесіне қарай баса берді. Абайдың өз шешесі Ұлжан мен екінші шешесі, сұлу жүзді Айғыз қатар тұр екен...

Кезек өз шешесіне келгенде, ол сүйген жоқ. Қатты бір қысып, бауырына басып тұрды да, маңдайынан иіскеді. Абайдың әкесіндегі тартымды салқындық шешесіне де көптен бергі мінез болған. Бала осыдан арғыны күтпеуші еді. Бірақ бауырына басқанның өзінде де, Абайдың жүрегін қатты-қатты соқтырған аса бір өзгеше жақындық білінді. Ана құшағы!.. Ұлжан көп ұстаған жоқ.

– Әжеңе бар, өнеки! – деп, үлкен үйдің алдына қарай бұрып жіберді. Көрі әжесі Зере бәйбіше таяғына сүйеніп, ұрсып тұр екен.

– Жаман неме, маған бұрын келмей, әкеңе кеттің-ау! Жаман неме! – дей беріп, қасына, құшағына немересі барғанда, «жаман неменің» артынан

лезде: – Қарашығым, қоңыр қозым... Абай жаным... – деп, кемсеңдеп, жылауға айналып кетті.

Әжесі құшақтаған бойында үлкен үйге кірген Абай ымырт жабылғанша, осында болды... Ас бере отырып, бойлары үйреніскен сайын шеше, жеңгелері баладан:

– Елді сағындың ба, кімді сағындың?..

– Оқып болдың ба? – деген сияқтыларды қайта-қайта сұрасады. Абай өзге сұрақтарға жөнді жауап берген жоқ. Жалғыз-ақ кімді сағындың дегенде:

– Оспан қайда? Ол қайда жүр? – деп, өзінің кіші інісін, тентек Оспанды бірнеше рет сұрап еді.

Ұлжан басында ол сұрауын елеусіз қалдырып, артынан тағы бір айналғанда:

– Е, жүр-дағы, жынды неме. Бүгін осында маза бермеген соң, әжең екеуіміз қуып шыққамыз¹, – деп, әжесіне нұсқады.

Әжесі өзіне байланысты бір нәрсеге ишара қып отырғанды көріп:

– Не дейді? Не деп жатырсыңдар, естімедім, – деп еді, Абай Оспан жайын айтып кеп, қатты сөйлеп:

– Әже-ау, былтыр мұндай емес ең... Құлағыңа не болған, неге естімейсің? – деді. Көптің ортасында отырса да, еріксіз жапа-жалғыз боп, оқшауланып қалған әжесіне жаны ашып, құшақтап, алдына жантайды.

Әжесі түсінді де, азғана босаңсып...:

– Үшкірсе, кейде ашылып қалады. Үшкірген жағады, – деді.

– Үшкірсе, мына балаң молда боп келді ғой. Үшкірт балаңа, – деп, Айғыз күлді...

– Сорлы көрінің көңіліне о да болса, демеу ғой!.. – деп, үйдегі үлкендер, өсіресе, жеңгелер Абайдан шын бірдемені дәметкендей.

Абай... Кәдімгі молдадай шарт жүгініп алып, түсін томсартып жіберіп, шешесіне төніп отырып:

Юзі раушан, көзі гауһар,
Лағылдек бет ұшы ахмар,
Тамағы қардан әм биһтар,
Қашың, құдрет, қоли шига, –

деп, көпшілік ұға қоймайтын өлеңді шұбырта беріп, даусын «төбарак» оқыған молдаларша ұзайта созды...

¹ Шыққамыз–шыққанбыз. Жазушы кейіпкердің сөз қолданысына мән беріп, осылай жазған.

Тағы да көзін жұмып, түсін томсартып, Құран аударған молдадай, ілгері-кейін теңселе беріп:

Ұшады бозша торғай көдені ықтап,
Басасың аяғыңды нықтап-нықтап.
Кәрі әжем естімейді, нана берсін,
Берейін өлеңіммен шын ұшықтап... –

деп кеп, тағы да «Су-ф-ф!» – деп қойды. Үйдің іші енді сезіп, ду күлісті. Соңғы өлеңнің тұсында әжесі де түсінген. Ол үні өшіп, сүйсініп күліп, баласын арқаға қағып, маңдайынан иіскеді...

Ұлжан тартымды болумен қатар, сыншы да ана. Баласының жаңағы мінезіне біраз ойлана қарап отырды. Биыл денесі өскелеңдеп қалған баласы мінез жағынан да ересек тартқан сияқты. Ұлжан көппен бірге күлген жоқ еді. Енді байқай отырып, ақырын мырс етті де:

– Балам-ау, қаладан молдалық әкеледі десем, нағашыңа тартып қайтқанбысың, немене? – деді.

Үлкендердің бәріне бұл өте түсінікті еді. Жаңағы бала мінезінің дәл шешуі сияқты болып, қайта күлдірді.

– Бәсе, Шаншар!

– Битан, Шитан!

– Тонтекеңнің жиенімін деп тұр ғой! – десіп, Абайдың нағашыларын есіне алысты...

Дәл осы кезде Майбасардың атшабары кеп кірді. Бұл бағана, кеште Құнанбайдың қасында тұрған қаба сақал, қара Қамысбай еді. Келді де:

– Абай, шырағым, сені өкең шақырып жатыр, – деді.

Үй іші де, Абай да үн қатқан жоқ. Бағанадан бергі еркін, ойнақы, бала мінездің бәрінен тартынып, бойын жиып, бала шәкірт үндемей, үйден шықты да, әкесі отырған үйге келді.

Қонақ үйі шешелер үйіндей емес, сыртынан да салқын, үнсіз. Абай есіктен кіре, үйде отырған үлкендерге ашық дауыспен, айқын етіп сәлем берді. Үлкендер де мұның сәлемін дауыстап алды. Кісі көп емес, Құнанбай мен Майбасар, Жұмабайдан басқа осы өңірдегі Тобықтының белгілі үлкендері: Байсал, Бөжей, Қаратай, Сүйіндік екен. Және осылардың жанына ерткен жас жолдасы төрізді Байсалдың немере інісі – бала жігіт Жиренше бар...

Абай келіп отырысымен, анау үлкендер бұдан қала жайын, оқу жайын, саушылығын сұрастырды. Өзге үлкендер ішінде Абайға, әсіресе, көңіл бөлген сөзуар, жарқын жүзді Қаратай...

Үндемей түйіліп, сүп-сүр боп отырған Құнанбай ол сөздерге көп шіміркенген жоқ. Қайта, теріс көргендей мойын бұрып, Абайға қарап:

– Одан да, не күтсеңдер де, осы жаман қарадан күтсеңдерші! – деді.

Құнанбайдың мына баласын осында шақыртып алып отырған және жаңағыдай етіп бұларға танытқалы отырғанын өзгеден Қаратай бұрын аңғарған...

Сөйткенше, сырттан Оспан кіріп келді. Кішкене інісі. Ауылға келгелі көп сұраса да, көре алмаған тентек, содыр інісі.

Ол сәлем беруді ұмытқан жоқ. Бірақ әкесі мен өзге ешкімге қарамастан, келе Абайды құшақтай алды. Өзінің де ең жақсы көретін туысқаны Абай еді. Екеуінің арасы – 5-6 жас...

Ол «Қайда жүрдің?» деп, ақырын сұраған Абайға жүресінен отырып, ағасының мойнынан құшақтап, өзіне қарай тартты да, құлағына бір нәрсе сыбыр етті. Бұнысы бір қатты нашар боқтық сөз еді. Шеткі үйде өзінің ағасы Тәкежаннан үйреніп кепті. Сағынған ағасымен ең алғаш тіл қатқанының өзі – осы. Абай сескеніп, құлағын тартып қап:

– Өй, не дейсің? – дей беріп еді, Оспан атып тұрып, мұны бас салып құшақтап:

– Айтпа, айтпа деймін анаған!.. – деп, әкесі жақты нұсқап, Абайдың аузын аштырмай, шалқалатып жыға берді...

Құнанбай атшабарға қатты өмір етіп:

– Бар, алып кет, қарғыс тигенді! – деп, Оспанның бетін бұрды да, итеріп қалды. Бала сүрініп құлай бергенде, атшабар да қармап көтере берді...

Сонымен біраз томсарып отырып барып, қайта қыбырласқанда, Құнанбай ойдағы сөзін бастады.

* * *

...Абай әкесінің сөз желісін, түп мәнісін түсінген жоқ. Кейбір мақалдарын ғана тандана шешіп отыр... Кейде ұғымсыз сөзден іші пысып, әкесінің пішін, тұлғасына қарап, қадалып қалады.

Тегінде, ертекті, өлеңші не басқа әңгімеші адамға талай уақыт тапжылмай, тесіле қарап қалу Абайдың кішкентай күнінен бергі әдеті еді. Адам пішіні әрдайым бұған бір тамаша, өзгеше қызық сурет тәрізденетін. Әсіресе, әжімі мол үлкендер пішіні бір қызық хикая тәрізді...

Әкесінің ат жақты келген, ұзын сопақ басының құлақтан жоғарғы жері қаз жұмыртқасындай көрінеді. Онсыз да ұзын, үлкен бетіне ұп-ұзын боп дөңгелей біткен сақалы қосылғанда, басы мен беті бір өңірдей. Сонда Құ-

нанбайдың жалғыз сау көзі, оның көтеріңкі жал-тұмсығының сол иығына шығып алып, қалғымай, сақшыдай бағып, осы өңірді қалт етпей күзетіп тұрған сияқтанады. ...салғырттығы жоқ сергек, қатал күзетші.

Жалғыз көз шүңет емес, томпақша. Тесіле, сыздана қарайды. Кірпігін де сирек қағады. Иығына бота ішігін жамылып, шалқия отырып сөйлеген Құнанбай осы үйде әркімге қарамайды. Қарсысына таман отырған Сүйіндікке ғана қадалып сөйлейді.

Құнанбай ұзақ сөйлеп отырған кезде Бөжей қыбыр етіп қозғалған жоқ...

Құнанбайға бұлардың ішінен көз алмай, қырандай қарап отырған – дәл төрдегі Байсал...

Бұлардан басқа барлық салқын, томсарған жандар ішіндегі ең жандысы, ең шапшаң, қағылезі – Қаратай мен Абай қасындағы Майбасар.

Үлкендер тобына бір жақтан, әкеден төмен отырып, телміре қараған Абай болса, дәл осы тәрізденіп, барынша бой салып қарап отырған – ана шеттегі жас жігіт Жиренше.

Бұл – Көгібақ ішінде Байсалдың жақын туысқаны Шоқанның баласы. Байсал әрдайым қасына ертіп жүреді. Әрі жігіті, әрі сөз ұғып, адам болар деген жасы. Ол әңгіме атаулыны көп біледі...

Жиренше қабағын бір шытып, қозғалақтап қалды. Абай енді байқады, әкесі сөзін аяқтап келеді екен.

– Қодар сұмның қылығы сырт елдің алдында менің бетіме салық болса, осы елге, өз келеңе келгенде, осы отырған бәрімізге салық. Мынау отырған сендерге салық! – деп, аз тоқтап, Сүйіндікке қадалып отырған жалғыз көзін енді төрдегі Байсалға аударды. Одан өзінің оң жағында отырған Бөжейге қадалды.

Бірақ Бөжей мен Байсал мызғыған жоқ...

– Ендеше өлімнен ұят күшті. Ел көрмеген сұмдыққа, ел көрмеген жаза керек! – деп, Құнанбай байлауын айтты...

Құнанбайдың бұлай беттеп алғанда, қайта оралар қайырымы жоқ, оны бәрі біледі...

Бөжей білсе, Қодар жайы – Құнанбайдың тағы бір қыры. Осал емес, үлкен қыры болғалы тұр...

Бірақ Құнанбайдың мықты жері Тобықты іші болса, әлсіз жері де осы Тобықтының ішінде. «Құс қанатымен ұшып, құйрығымен қонады». Сол қанаты мен құйрығы – ел ішінде өзі тұстас рубасылар. Осы Байсал, Бөжейлер.

...Тобықты көп рулы көп ел болғанымен, барлық үлкен шеңберінің таразысы осы отырған бес-алты адамның руларымен өлшенеді. Әсіресе,

рубасы осы адамдардың өздерімен салмақталады. Сонда Құнанбайдың оң жағында отырған Бөжей – қалың Жігітектің адамы. Бұрын орталарынан Кеңгірбайдай теріс азу, мықты биі шыққан ел... Байсал да сондай мол ру – Көтібақтың тұрғысы. ...Сүйіндік – осы ағайынды елдер ішінде ең азы Бөкеншінің кісісі. Мал, дүниеге шағыны да осылар. Бөкеншінің кірмелеу туысы – Борсақ. Жаңағы бұлар сөз қылған Қодар – сол Борсақ болатын.

Құнанбай болса – Ырғызбай руынан. Бұл – бас жағына келгенде, Жігіттен де, Көтібақтан да аз. Бірақ әрі малды, әрі көптен бері Тобықтыны билеп-төстеп келе жатқан ауылдар.

Туыс жағын алғанда, Бөжей мен Сүйіндіктен гөрі Құнанбайға Байсал жақын. Сойыл соғарға келгенде, қолға, санға келгенде, Құнанбайдың мықтап сүйенетіні сол Байсал елі – Көтібақ. Оны әлі күнге өз ырқынан шығарған емес.

Қаратай болса, бұлардың барлығына алыстау. Ара ағайын тәрізді Көкше деген рудың атқамінері... Осы отырған рубасылардың мінезі, артта жүрген үлкенді-кішілі атқамінер, ақсақал, қарасақалының бөріне де мінез, тәсіл бола жүреді.

Құнанбай қасындағы қой көздеу, сұлуша Майбасар старшын болды да, өз достарынан да, Құнанбайдың жақындарынан да ажырай бастады. Қазір Құнанбай алдында, жастан бергі дағдысы бойынша үндемей отырғанымен, бұл ерен бүлік, сотқар адам...

Бүгін Бөжейлердің Құнанбаймен іштей суысуына себепші болған да осы – Майбасар...

Осы кезде Жиренше Абайға ым қақты да, тысқа шығып кетті. Абай Қодардың қылмысы не, өзі кім екенін білмеген қалпында болатын. Ол жалғыз-ақ «дарға асу» деген жерде ішінен біртүрлі тіксініп қалды. Әкесіне сене алмай, сескене қарап, «соны істейді-ау» деп бір ойлады. Бірақ байқап, болжап көрсе, дар деген қырда, бұл елде, әсте, болмаған нәрсе. Естіп көрген де емес...

Бұл уақытта Жиренше соңғы атқа шідер салып, отқа жіберіп жатыр екен. Есік ашылған жерден Абайды көрді де, ақырын дауыспен:

– Абай, бері кел, мұнда кел... – деді.

Абай бұған жетер-жетпестен:

– Өй, Жиренше, жаңағы осы Қодар кім? О не қылған? Айтшы, – деді.

– Қодар – жақыны жоқ, жалғыз үйлі бір Борсақ...

– Ал ол не қылған?

– Сол биыл қыстыгүні жалғыз баласы өлгеннен кейін келінімен жақын бопты дейді...

- Сол рас па екен? – деп, Абай қадала сұрады.
– Бәсе, сол анық-танығы мәлім емес... Сүйіндіктің, жаңағы, анығын білейік деуі сол ғой, – деп, Жиренше салмақты болып сөйлеп еді.
– Ендеше бекер жала-дағы?
– Тіпті, солай десетіндер де көп...

Абай әкесінің жаңағы «дарға асу» деген жердегі аяздай суық пішінін еске алды... Шешесінің үйіне қарай беттеді. Жиренше басқа да бірдеңелер сөйлеспек боп, бөгемек еді, қайырылған да, үндеген де жоқ. Кете берді.

* * *

Келіні жаңа ысытып әкелген, құрт қосқан қонақ көжені анда-санда бір ұрттап отырып, Қодар:

– Қарағым, Қамқа, бүгін күн жұма ғой осы, – деді...

Аздан соң екеуі де тысқа шықты...

Бұлардың алдында, кішкене көк төмпешік үстінде құбыла жақтағы серек тасы шошайған жалғыз жас бейіт қана тұр. Көздері де, көңілдері де сонда...

Қодар батыр денелі, алпысқа жаңа кірген, бұрыл қарт еді. Жалғыздық пен осы қаралылық иықтан баспаса, өмірдің мұны мойытар өзге күші жоқтай. Ол жасында найзагер батыр болған. Осы жасына шейін өз қасиетін жоятын жаман аттан да аулақ...

Соңғы алты ай ішінде барлық жалын атқан қайғысы – жалғыз баласы Құтжан жайы.

Ендігі үміт не? Құлазыған қу өмірде тірек не?.. Жалғыз жанкүйері мынау қайғыдан сөніп бара жатқан, санадан солған бейшара келін...

Бір кезде бұлардың сырт жағынан дүрсілдетіп келіп қалған бірнеше аттының дабыры естілді.

Қодар да, Қамқа да бұрылған жоқ. Аттылар мінбелеп кеп, түсіп жатты. Бұлар бес кісі екен. Бастығы Майбасардың қара сақал атшабары – Қамысбай. Қалғанының екеуі – Бөкенші, екеуі – Борсақ...

Қодар мыналардың әдейі келген жайын байқап, бұрылды да, сабырлы суық жүзбен:

– Нелерің бар, жандарым? – деп еді.

Қамысбай тепсініп кеп:

– Неміз болушы еді? Сендерді ұлық шақыртып жатыр. Мына Қарашоқыда елдің игі жақсысы жиналып отыр, тосып отыр! – деді.

– Жақсың кім? Ұлығың кім өзі?

– Ұлығым – старшын Майбасар, бастығы – Құнанбай. Мына келінің мен екеуіңді жауапқа шақыртады. Тұр, жүріңдер!..

– Құдай жүзін көрмегір, мынау кім өзі өкіреңдеген?! – деп, Қамқа қаны қайнап, қатты ашуланды...

* * *

Қарашоқы Қодар қыстауынан алыс емес. Шыңғыстың үлкен биігінің бірі...

Қамқа жиыннан шошып кетті. Жолшыбай сұрамаса да, енді ауылға тақала бергенде, Қамысбайдан:

– Жаным-ау, адам баласысың ғой... Осы айыбымыз не? Не қылмақсыңдар? Айтып өлтірсеңші, – деген.

Бұған шейін «ләм» деп, жауаптаспай келген Қамысбай енді ғана тіл қатты. Бірақ тілі зәрдей еді:

– Анау атаңмен – Қодармен жақын болғаның үшін қазір екеуің де жайрайсың! – деді. Ол осыны айтып, «Қамқа не дер екен?» деп еді, байқаса, Қамқада үн жоқ. Бір ғана ыңыранды да, сылқ етіп, аттан құлап барады. Қамысбай өзі де аттан жығылып қала жаздады. Қамқаны құшақтап, қысып алды да, желіп отырып, жиынның алдына келді.

Алдыңғылар Қодарды түсіріп жатыр екен. Бұ да кеп, Қамқаны сүйемелдей ұстап тұрып, өзі бұрын түсіп, артынан келіншекті түсірді. Қамқа түскен жоқ. Былқ етіп құлап жығылды да, талған бойында жерде сұлық жатып қалды.

Қодардың алдында жүз қаралы жиын тұр. Ортасында Құнанбай, Бөжей, Байсал, Қаратай, Сүйіндік, Майбасар – бәрі бар...

Қодар сәлем бермеді, өзі таңулы. Ішінде удай қайнаған ыза мен ашу бар.

Жиын ортасында жалғыз көзі бұған оқтай қадалып тұрған Құнанбайды танып, соған қарап түйіліп, қатты ақырып:

– Уай, Құнанбай, мені Құдайдың жылатқаны аз ба еді? Бұ не қырсығың?.. – дей бергенде, Майбасар бастаған өулекі жуандар:

– Тарт тіліңді!

– Жап аузыңды! – деп арс-арс етті. Құнанбайға жаңағы Қодарша зекіп сөйлеген қарсылық сөздерді олар естіген емес.

Қодар аз үндемей тұрып, аналар басыла бергенде:

– Ел-жұртқа масқара етіп, қор етіп, анау соқыр көзіңнің құнын менен алайын деп пе едің! – дегенде, Құнанбай:

– Шығартпа үнін! Жоғалт көзін! – деді...

Қодар саспастан тұрып, қарсы ақырды.

– Иә, мен көк ит болсам, сендер көп итсің! Жабылдарсың, таларсың да жерсің! – дегенде, Қамысбай мен бағанағы төрт жігіт Қодарды сүйрей жөнелді. Сүйретіле бара жатып, Қодар зор дауыспен барынша шырқап:

– Ақ, қарамды тексермедің бе, өңшең қан жұтқан, қарабет?! – деп, қан талаған көзімен Құнанбайға бұрылып, атып жіберердей қарады.

Бірақ осы кезде мойнына шылбыр түсіп қалып еді... Бес-алты кісі тап-жылтпай, түйенің қабырғасына басып, жығып ұстап тұрды. Қодар тағы лағынет айтып, айқайлай беріп еді, сыртынан бір қатты күш тарпып, серпіп жібергендей болды. Тұрып бара жатқан түйенің қабырғасы қаққан екен. Осыдан әрі мойнынан «лық» етіп, темірдей қысып, жанын суырып әкетіп бара жатқан таудай ауыр күш басты... Көзінің оты жарқ етті де, сөніп бара жатты. Жиында үн жоқ. Түйенің ар жағына Қодармен тең қып асқан Қамқа түйе тұрысымен, бір сәтте үзіліп кетті...

Бөжей:

– Арысыңды ендеше арыстан жеді, – деп, сырт айналып кетті...

Құнанбай жұрттың күбірі көбейіп бара жатқанын енді сезді. Өлтіргеннен де қинау бататын тәрізді. Оң қолымен қатты ишарат қып, түйені шөгер деп бұйырды.

Түйе шөккенде, Қамқа серейіп сұлық түсті де, Қодар өлмеген екен, бүктетіліп түсті. Сол арада жұрттың есін жиғызбастан, Құнанбай қасындағы құзды көрсетіп:

– Шық алып мынаның басына! Құлатындар содан көшірді! Бітсін сонымен! – деді.

Бағанағы Қамысбай мен сол жігіттер үнсіз Қодарды түйенің үстіне көлденең салып, арқанмен байлады да, тау басына тарта жөнелді...

Азап пен қорлық шеккен онсыз да өлі дене... ауыр салмақпен гүрс етіп бір-ақ түсті... Шетірек тұрған кісілерге естілгендей боп, ақырын ғана күтір етіп сүйек-сүйегі сына түскендей болды.

Дәл осы кезде Жексен аулына төменгі тоғай ішінен шығып, қатты жүріп кеп, екі салт атты түсіп еді. Денелері ықшам, біреуі бала бейнелі. Олар аттарын шеткі үйге байлай сала, жылдам басып келе жатқан Абай мен Жиренше болатын.

Аттан түсе бере, бұлар тас басына тегіс аңырып, қарап тұрған жиынды көріп, өздері де солай қадалды. Бір кезде шекпенінің етегі қанаттай боп шалқи шашылып, құлап келе жатқан дене көрінді. Жиренше атты байлай сала, топқа қарай жүгіргенде, Абай көзін басып, отыра кетті... Бітті, өлді...

Мезгілімен жетсе, әкесіне өмірінде бірінші рет жалынып, аяғын құшса да, өлтіртпей алып қалмақ еді. Кешігіп қалды...

Қодар құласымен Құнанбай:

–...Енді... өз жанымызды ақтап, аулақ өкету үшін қырық рудың қырық кісісі кесек атсын. Ал, осы жиындағы әр атаның баласынан бір-бір кісі, кесек алыңдар қолдарыңа! – деген...

Абай жеткенше, жұрт бірі артынан бірі тас жіберіп, ұрып жатыр. Топтың шетіне Абай келе бергенде, Жиренше қолынан ұстай алып, бетіне бетін тақап:

– Ананы қара! Мынау ұрғалы жатқан шалды қара! Осы Қодардың жақыны. Өзі шал. Өзі Борсақ. Жексен!.. Бұған не жоқ екен көк төбетке?! – деді.

Абайға нағыз өлтіруші осы сияқтанды. Ентелей ұмтылып, Жексеннің желке жағынан тақай бергенде, Жексен Қодардың өлігіне қарап:

– Кет, бөлекет, жүзіқара! Кет! – деп, үлкен тасты жіберіп қалды... Қодардың денесін Абай жаңа көріп еді... Жүрегіне қан төгілгендей қайнап кеп:

– Өй, көрі малғұн! – деп, Жексенді желкеден қойып жіберді.

Жексен Қодарды ұрған біреудің топшысы тиді ме деп, сырт айналып қарағанда:

– Не деген имансыз едің, көрі төбет?! – деп тұрған Құнанбайдың баласын көрді. Абай сырт айналып кете беріп еді, Жексен бұған зекіп:

– Өй, бала!.. Ой, сен өзің! – деп тұрып, дауыстап: – Мен бе екен?.. Ер болсаң, өне... өкең! – дей берді.

Жұрт: «О не, о не?» десіп жатты. Абай жылдам басып, атына жетті...

Осы кезде Құнанбайға Жексен шаққан болу керек, әкесі Абайға айқайлап:

– Ей, Құдай ұрған, тұра тұр! Көрермін бәлем! – деді. «Ұстандар, алып келіндер» деп, айта алмай қалды. Абай атына міне сала, ауылға қарай шаба жөнелді...

* * *

...Жиреншеге жеткізбеген күйінде Көлқайнарға жетіп, шешесінің үйіне кеп түсті.

Ұлжан тыста тұр екен... Сабырлы Ұлжан осыдан әрі еш нәрсе сұрап тақымдаған жоқ. Үйде әжесін де, өзгені де үркіткен жоқ. Абай жайын бір жанға білдірмеді...

Абай кешкі қозының жамырауынан оянды...

Абай шешелерінің күндізгі жайды білгенін байқады да:

– Әкем... Әкем!.. – деп, әкесін еске алып, күрсініп, кеудесін сипап, шешелеріне құпия қып шаққандай боп. – Не деген қатал, не деген қатты еді! – деді...

Әжесі ұқты да, күрсініп, Абайдың бетіне таман төніп кеп, маңдайынан ұзақ иіскеп отырды.

– Айналдым, қарашығым, қоңыр қозым! – деп алып, – Аямайды, аямайды ол! – деп келіп, көзін жұмыңқырып, басын жоғары көтере берді.

– Я, Құдая, зар тілегім босын. Бейуақтағы тілегім. Осы қарашығыма әкесінің осы ит мінезін бере көрме!.. Тасбауырлығын бере көрме!.. – деп, құрысқан әлсіз қолдарымен әжімді, мейірімді жүзін сипап, бата берді. Ұлжан да ішінен «Әумин», – деп, бата қылды.

Екі ана ортасында жаны ауырған бір бала. Бейуақтағы үшеуінің құпия тілегі – зор шындықпен еміреніп тілеген тілегі осы еді.

Абай өзі де бетін сипап, ана тілегін барынша қабыл алып, бата қылды...

Сондай шеше әңгімелеріне бар бейілін беріп жүрген күндердің бірінде бұл үйге екі бөгде қонақ келіп қонды. Бірі – қартаң, бірі – жас қонақ. Жасын Абай біледі. Таныған жерде қуанып кетті. Ол былтыр жайлауға келіп, осы үйде үш күндей жатып, «Қозы Көрпеш – Баянды» жырлап берген Байкөкше деген жыршы. Қасындағы қартаң кісіні Абай өзі білмегенмен, шешесі әбден таниды екен. Қонақтармен жай сұрасып, амандасып болған соң, Ұлжан Абайға қарап жымиып:

– Ал, балам, әжеңмен екеумізді қажай беруші едің, әңгіме-жырдың дүкені, міне, жаңа келді. Мына кісі Барлас деген ақын! – деді.

...Үй іші тегіс қош алған соң, екі ақын да оңай шешілді. Осы түнде ас піскенге шейін Барлас «Қобыланды батыр» жырын жырлады. ...Абай:

– Мұны айтқан кім? Осы өлеңді шығарған кім екен?! – деп, бағанадан бері өзін сүйіндірген ақынның атын білмек еді.

– Өріден келе жатқан деседі-ау, балам, бұның түбін. Бірақ осы дәл әлгіндей қып айтқан Кіші жүз Марабай деген ақын деуші еді Жанекен, – деді. Жанекесі – Жанақ еді.

Қобыландының қоштасқаны, Тайбурылдың шабысы, Қазан мен Қобыландының жекпе-жегі Абайды, әсіресе, елтіткендей болатын. Жатқанда көпке дейін алағызып ұйықтай алмады.

Ертеңіне Ұлжан Барлас пен Байкөкшені жібермеді.

– ...Асықпай әлі біраз күн қонақ боп, жатып кетіндер, – деді. Бұл – Абайдың тілегі. Абай бұрын тағылым, үлгі – кітапта; білім, өнер медреседе ғана деп түсінетін. Оған дастан шебері – Низами, Науаи, Физулиде; мұң нәзігі – Шайх Сағди, Хожа Хафизде, батыр жыры Фирдоусиде көрінетін.

Қазақта нелер «Баян – Көрпеш», талай «Ақбала – Боздақтар» барын анық білмеуші еді... Абай бұл күнге шейін өмірінде дәл осы Барлас, Бай-

көкше баян еткен дастан, жырларға барабар еш нәрсе есітпеген сияқты болды...

Ертеңінде ақындар аттарын ерттеп, жүрерге тақағанда, Абай шешесін тысқа шығарып алып:

– Апа, екеуіне де жақсы қып тұрып сый беріп аттандыршы! – деді...

Абай, шынында да, дәл осы кезде өзін-өзі бар сырқаттан құлантаза боп арылғандай, нық бір қайрат жиып алғандай сезді...

Назар аудар!

- ✓ Құнанбай мен бала Абай образдарының жасалуына мән беріңдер.
- ✓ Ақылды, сабырлы Ұлжанның бейнесін жазушы қалай суреттеген?
- ✓ Абайды ақылды бала бейнесінде сомдайтын сюжеттерді табыңдар.

Қат-қабатта

Биыл Құнанбайдың өз ауылдары да, жақын ағайындары да күземді елден ерекше ерте алды. Және бұрын күздеуден бір қар жаудырмай, көшпеуші еді. Қазір де қарашаның ортасына жетер-жетпесте, қыстауға қарай тартты.

Маңындағы Жігітек, Көтібақ, Топай, Торғай сияқты сыбайлас отырған аталас елдерге көші-қон туралы жөн-жосығын айтпады...

* * *

...Қызылшоқыдан Шыңғысқа қарай тартатын көш соқпақтың сол жағында, жағада бір жалғыз төбе бар еді. Құнанбай өз қасына Майбасар, Қамысбайды ертіп және өзінің Күнкеден туған баласы Құдайбердіні алып, осы төбенің басына барлық көштен, барлық аттылардан бұрын кеп шықты...

Көштер қауырт қозғалған уақытта Құнанбай Қамысбай мен Құдайбердіге:

– Бар, екеуің тез барып, осы барлық көштердің басты-басты кісілерін – үлкендерін осында жиып келіңдер! – деді.

Құдайберді мен Қамысбай бұл бұйрықты ести сала, тебіне жөнелісті...

Құдайберді мен Қамысбай астарындағы екі бозды танауратып терлетіп, ең соңғы үш үлкен кісіні ертіп келгенде, жалғыз төбеде, Құнанбай қасында, елу шамалы аттылар бар еді...

Барлық жиын жалғыз төбені дүрс-дүрс басып, Шыңғысқа қарай тартты. Көштер қиыс өтіп кетіп еді. Бірақ бұл топ әлі асыққан жоқ. Аттылардың қалың ортасын ала Құнанбай келеді.

Екі жағында он шамалы үлкен туысқандар. Әкесімен туысқан Үркер, Мырзатай, Жортар сияқты ағалары. Тоқал шешелерінен туған Жақып, Майбасар сияқты тұрғыластары және әлденеше інілер, немерелес туысқандар бар.

Құнанбай – өз басы бір шешеден жалғыз, бөйбішенің жалғызы. Қара шаңырақ иесі. Қалың дәулет пен өмір, билік иесі. Жасқа да көп туысынан өзі үлкен. Сол себепті үлкен әкесі Ырғызбайдан тараған осы мына жиырма ауылдың мынандай топтарының ішінен бірде-бір жан әлі күнге Құнанбайдың алдынан көлденең шығып көрген емес. Тіпті, өкпе-назы болса да, ашып-жарып айта алмайтын. Ал бірақ Құнанбай сойыл соғарды, қол қимылды, тізе мен ызғарды керек қылған жер болса, бұл қауымның іркілетін бірі жоқ. Шоқтай жиын – мықты топ. Жер алуда, ел алуда, оңайдан мал табуда бұлар Құнанбайдың қабағын қалт еткізбей түсінеді... Өзара бірлігі – табыс екенін жете танытқан. Соны ұққалы осы Ырғызбай шетінен бай боп алды... Осымен бар ынтымағын Құнанбайға бағындырған жиырма ауыл дәл бір ұялас бөрідей еді....

Құнанбай жіті жүріп отырып, тобын бастап, көштің алдына түсті.

Содан жиырма ауылдың жиырма басты адамына қазір Шыңғыс ішіндегі қай сай, қай қыстауға барып жетіп, шаңырақ көтеретінін айтып келе жатты. Сөзі ақылдасу емес – байлау. Атағаны – кесіп-пішіп қойған өмір менен бұйрық.

Алты күннен соң осы Құнанбай ауылдары көшкен жолмен тағы бір мол көштер келе жатты. Бұл – Бөкенші мен Борсақтың көші. Бұлар да Қызылшоқыдан өтіп, Шыңғысқа кіргелі келеді. Малды көштер емес. Бірақ көшкен елінің саны көп. Жинақы боп, топталып көшпей, бытырап, ен жайылып, бет-бетімен келеді. Көш бойында ат мінген кісі аз...

Осы көштердің алдында Сүйіндік, Сүгір, Жексен және басқа да көрі, жастан жиырма шақты кісі оқшауырақ келеді. Бұл жиында өзіл-күлкі де, әңгіме де жоқ. Өңшең тон, шекпен киген сұрғылт топтың пішіні де, қазіргі күздің сұрғылт, жабырқау аспаны сияқты күңгірт, салбыраңқы. Өсіресе, Сүйіндік пен Сүгір, Жексен күпті сияқты. Көп жұрт соның аузына қарағанмен, Сүйіндік ақырын ғана:

– Бара көрейік. Жүзбе-жүз көрісейік. Жауабын өз аузынан естиік! – деді...

– Не жөн, не жолға сыйғызады екен?.. Өзінен естиік! – деп, Сүгір мен Жексен де соны құптады. Бұл жиындағы жастар мен қартаң шаруалар түйіліп алған, қатты ашулы еді...

Жартастан бері Сүйіндіктердің қарсы алдында, қалың жылқы ендеп, жайылып келеді. Екі шеті сайдың екі жақ иығындағы сары тұмсықтарға шашырай шығыпты. Ішінде жирені мен құласы көп, Құнанбай жылқысы.

– Құдай ұрды десеңші! Қарағым, Сүйіндік-ай, енді қайттім? – деп, Жексен көзіне жас алды...

Жылқы ішінен бұларға қарсы қозғалған қалың топтың тап ортасында Құнанбай бар екен.... Біраз үндеспей тұрып барып, Сүйіндік:

– Мырза, мына аттылар не? – деді. Құнанбайды бар Тобықтының атқамінері «мырза» деп атайды.

– Жай, мына жылқыға, отарға шығар алдында таңба бастырайын деп ем. Соған жиылған ел, – деді Құнанбай.

Бұл сөз одан әрі өрбіген жоқ. Жексен бұрылып, артына қарап еді, көштің алды бөктер адырдан бері шығып қалған екен.

– Жә, мырза, мынау келе жатқан біздің көшіміз еді. Қыстауымызға келе жатыр ек... Бұл қалай болды? – деді.

– Е, саған көшіп кел деген кім бар? Омыраулап, баса-көктеп көшпей-ақ, хабарласып, тілдесіп алсаң нетуші еді? Көшің кейін қайтады!

– Өкім елге ие, ел жерге ие емес пе еді?..

...Бөкенші, Борсақ тобы көбейе берді. Бірақ Құнанбай қайысар емес... Дәл осы уақытта Құнанбай қасына екі топ аттылар келді. Алдыңғы тобы – он шақты кісі. Мұны бастаған Байсал екен. Қасында Көтібақ ішіндегі ең ірікті атқамінерлер. Бұлар бастығы Байсал боп кеп, Құнанбаймен ашық-жарқын сәлемдесіп:

– Қоныс қайырлы болсын, мырза!

– Қайыры ұзақ болсын!..

– Мекенің қайырлы болсын!.. – десіп, жабырлап құттықтап жатыр. Осы топтың артынан іле тағы бір топ келді...

Сүйіндіктің дәме қылары Көтібақ еді. Тым құрымаса, «Біртоға, берік Байсал Құнанбай ісінен сыртқары болар» деп ойлаушы еді...

Амандаса келген, қайырлы болсын айта келген Байсал, Құлыншақ дәл бүгінгі күн, құр амандасу емес, Бөкенші, Борсаққа қыр көрсете келіп тұр. Құнанбай соны әдейі істетіп отыр. Мұны жалғыз Сүйіндік емес, Жексен де сезді.

– Апырай, атақонысым еді. Одан қала берсе, осы жиын, осы бөрінің көз алдында, кешегі көктемде ғана, осы мынау тастың бауырында Бор-

сақтың бір баласының қаны тамып еді ғой. Ер азаматымның қаны тамған жер еді ғой! – деді. Бұл сөз – дәл бұл жиынның күтпеген сөзі. Сүйіндік өз ішінен: «Алдырған албырт деп, оның несін айтты екен?» деп жақтырмады. Құнанбайға да бұл сөз, тіпті, тосын болатын. Оны дау үстінде дәлел, далбай қылатын кісі болар демеген...

– Не деп тұрсың? ...Ол ер емес, Борсақ аруағынан садаға... тіпті, Тобықты аруағынан садаға!.. Ол сұмырай еді. Мен сол сұмырайды құртып, соның ізі-тозы бітсін деп, бұл жерді, бұл өңірді әдейі басқаның мекені етіп тұрмын. Сандалғаны несі? – деді.

Бөкенші, Борсақтың қалың жиынына мына сөз таспен ұрғандай тиді. Бәріне де бір сәтте Қодар өлімінің сыры, Бөкенші жерінің алыну сылтауы бір-ақ шешілгендей болды...

– Уа, қарабет басым! Қара басқан қу басым! Мен қуарған не еткен ит едім? Ойбай, бауырым!.. Бауырым, Қодар! – деп, Жексен өкіріп жылап, атын борбайлап, Қодар қыстауына қарай шаба жөнелді. Сол-ақ екен, бар Бөкенші, Борсақ тегіс: «Ойбай, бауырымдап» Жексеннің артынан шаба-шаба жөнелісті. Сүйіндік те солармен кетті... Байсал мен Құнанбай бұл арада енді тұра алмай, үндемей томсарған күйлерінде сырт айналып кетіп еді. Құнанбай...:

–...Қолтығына дым бүріккен Бөжей... Көрдің бе! – деп, ...аздан соң Байсалға құпиялау қып:

– Сен Сүйіндік пен Сүгір, Жексен – үшеуіне айт, көпті қоздырмасын! Бассын! Шыңғыстың қай тұсына орнықтырсам да, ол үшеуінің сыбағасы олқы емес... Осы сертіме сенсін! – деді.

...Майбасар... шапқылап жылап бара жатқан Бөкеншілерге қарап:

– Уай, жарандар! ...Мына Бөкенші екен ғой түстен кейін маңырайтын. Көктемде өлген Қодарға күземде кеп, сүйекші болған кімді көрдің? Мұны көрген кім бар десеңші? – деп, қарқ-қарқ күлді...

Қазірде Құтжан бейітінің екі жағындағы жаңа қабірлер Қодар мен Қамқанікі болатын.

...Сүйіндіктер тобы келместен бұрын бейіттердің басында 3-4 қана адам отыр еді. Ол – Жәмпейіс, Әйтiмбет және бір-екі басқа қойшы болатын.

Жаз бойы келе алмай, бүгін көшпен жетіп, ең алғаш еске алып, Құран оқып отырған солар еді. Кейін осылардың үстіне шулап келген нәпірді көргенде, мына кәрілер таң болды. Жылағанның ішінде Сүйіндік бар. Ол бір жұмбақ.

Әсіресе, бұларды қайран еткен Жексен мен Жетпіс... Екеуі де үш қабірді кезек-кезек құшақтап:

– Кеше гөр, арысым, кеше гөр!

– Ағаекем, кеше гөр! – десіп кеп, зар-зар етеді. Көздерінен шын өкініш жастары ағыл-тегіл шығады...

* * *

...Сүйіндік, Сүгірлер өз есептері ұтылмайтынын білген соң, көш-қонын ойлап, қыбырлай бастап еді... Бұлар осылайша іріткімен екшелгенде, өзге Бөкенші, Борсақтан жиырма-отыз кісі атқа мінді. Ендігі жиын – қара ша-руа жиыны. Араларында зор денелі, орта жасты Дәркембай бар.

Ол Қызылшоқының шеткі қонысында отырған Жексен аулына келді де, Жексен мен Жетпісті шақырып:

– Елді тастап, бас сауғалап, қайда барасың, түге? Тапжылма! Көшпе! Не көрсең, бірге көресің!.. – деді.

Жексен қарсыласа алмады. Жалғыз-ақ қиялап:

– Жандарым-ау, не білгендерің бар? – дей беріп еді.

– Онанда қазір екеуің де атыңа мін! Ер бізге! Анау Сүйіндік, Сүгірге барып, сөз байлаймыз! – деді.

Жексен мен Жетпіс еріксіз ерді.

Осы топ Сүйіндік пен Сүгірге де көп сөйлеген жоқ. Бұйрықтарын шолақ айтып, көштерін тоқтатып тастады. Сүйіндік бұлардың айтқанына амалсыздан бағынды да:

– Ал бірақ тапқан ақылдарыңды айтшы! Қылышын сүйретіп қыс келеді. Кемпір-шалды күркілдетіп, баланың жағынан боздағын шығарып, қашанғы отырамыз? Қайда барамыз? – деді.

Дәркембайдың жауабы өзін болатын:

– Сүйіндік, Жексен, Сүгір – үшеуің де алдымызға түс! Аттарыңа мін! Жүр, өне, Бөжейге! Елден жырыла қашып оңбайсың, түге! Бөжейге барамыз. Ағайынға салмақ саламыз. Тіпті, жанашыр жоқ болатын болса, арғысын содан әрі көрерміз! – деді.

Сүйіндік пен Сүгірді, Жексенді қосып алған осы топ дәл осы күн түсте Шыңғыстағы Бөжей аулына келді. Оның қыстауы Тоқпамбет дейтін қалың шалғынды, мол тоғайлы, ең бір құйқалы қыстау еді. Бөжей өз атасы Кеңгірбайдан атақоныс есебінде мұра қып қалған жер – осы.

Бөкенші тобы келген соң, Бөжей лезде кісі жіберіп, жақын жердегі Байдалы мен Түсіпті шақырып алды. Не де болса, Жігітектің ақылы бір жерден шықсын дегені.

Бұ топта Сүйіндік шешіліп сөйлеген жоқ... Бірақ Сүйіндік сондай солғын болғанмен, өзге көпшілік олай емес. Оның ажарын сүймей, мойнын

сырт қайырып, сұрланып отырған Дәркембай Бөжейдің күлкісін сезіп қап:

– Бөжіке, кібіртіктей-кібіртіктей болдық қой. Тура баспас тобанаық болған соң, иыққа ит те, құс та шығад та!.. Тек қана «шөк-шөк» дей бермей, осы бізді де ел қылатын, ер қылатын ақыл айтшы! – деді...

Бөжей бұл тартысты әуелі қолмен емес, жолмен бастап көргенді мақұл деп білген...

– Бөбең, Борсақ, бауырымсың. Саған тигені – маған тигені... Туысқандығым – туысқандық. ...Ара ағайын Кішекең екен. Біз кіріспей, кім кіріседі? – деп, Түсіпке қарап отырып, – Ендеше, Түсіп, сен атқа мін! Осы сөзді алып, Құнанбайға барып, жауабын бүгін әкел! – деп, Бөжей сөзін бітірді.

Түсіптің баратыны осымен шешілген соң, Байдалы:

– Тек жалғыз-ақ арыла сөйлес. Айтатынның бәрін айтып кел. Бұға-бұға болғамыз. Ат кекілін кессең де, қатты айтып, ел өкпесін түгел жеткіз! – деп, Түсіпке өзі де ашумен сөйлеп, нық қайрат берді.

Осы сөзді қатты ұстап, Түсіп сол күні кешке Құнанбайға кеп, сөйлесті...

* * *

Осының ертеңінде түске таман Майбасардың екі атшабары – Қамысбай, Жұмағұл шапқылап кеп, Жігітек ішіндегі есіктерінің ар жағына сүңгіп-сүңгіп кетті.

...Екі атшабар таяқты Жігітектен мейлінше жеп алып, беттегі қызыл жоса қандарын айғыз-айғыз қылған бойында, сұртпестен, шапқылап отырып, Қарашоқыдағы Құнанбайдың алдына тура кеп кірді...

Құнанбай әуелі үн қатпай, сазарып отырып барып, аздан соң екі атшабардың бетіне нұсқап отырып, Байсалға:

– Міне, көрдің бе? Қайтіп ағайын болайын? Мына қамшы мыналарға емес, маған жұмсаған қамшысы ғой Бөжейдің... Түр тегіс! – деп, бар жігітке қатты ақырып, бұйрық берді. – Қазір барыңдар да, сол өз үйінде сабатқан Үркімбайды қол-аяғын байлап тұрып, дәл менің алдыма сүйретіп әпкеліндер! – деді...

Ұзын-ұзын ақ сойылдар кезек-кезек қағысып, сарт-сарт тиіседі...

Бұл түнде бар Жігітекке Үркімбайды айырып алу да, күндіз Құнанбайдың екі атшабарын сабаған сияқты күш асырып, бел бітірген іс болды.

...Соңғы уақытта да өзі Қарашоқыны алғаннан бері Құнанбай Байсалға бір уәде берген...

...Құнанбайдан «өперемінді» естігенде, Байсал да үндемейтін. Екеуі бірге жасасып, қабақпен ұғысатын болғаннан бері, тегінде, Байсал үндемесе, ол – көнгені. Қарсы болған жерінде ол қолма-қол бір-ақ томырылатын...

Назар аудар!

- ✓ **Диалогтерге мән беріңдер. Олардың образ жасаудағы қызметі қандай?**
- ✓ **Қазақтың сыбаға беру салты бұл тарауда қалай суреттелген?**
- ✓ **Бірғызбайдың жиырма ауылының Шыңғыстың жуан ортасына асыға көшуінің мәні неде?**
- ✓ **Бөкенші, Жігітекпен тартыстың қалай өрбитініне назар аударыңдар.**

Жолда

Абай әкесімен бірге Қарқаралыда тұрғалы көп күндер болды. Қазірде қыс әбден түсіп, қар бекіп алған-ды...

Аға сұлтан Құнанбайды Қарқаралы арызшыларымен бірге осы Тобықтылар тегіс соңғы мезгілде Құнанбай демей – «Мырза» деп атасатын.

– Қызғанған дұшпанның іші күйсін! Ертең мешіт те бітейін деп тұр... – деп, Майбасар мазатсып қойды...

Құнанбай өткен жаздан бері бұл атыраптағы ең бірінші мешітті осы Қарқаралы қаласына өз өмір-құдіретімен салғызып жатқан. Сол мешіт бүгін әбден бітпек еді...

Абай өз әкесінің өзге атқамінер атаулыдан мықты, қайратты екенін сезеді...

...Осыдан екі жыл бұрын Құнанбай мен Алшынбай достығы құдалыққа соғып, осы Алшынбайдың Түсіп деген баласының Ділдә деген қызын Абайға айттырысқан болатын. Алшынбай сонымен Абайға үлкен қайына-та болушы еді.

Қарқаралыға келгелі Алшынбай Құнанбайға бірнеше рет келіп, қонақ боп кеткен. Бүткіл бұл атыраптағы атқамінердің Алшынбай атын атауы басқаша көрінген. Оны Алшынбай деуші кісіні Абай әлі есіткен жоқ. Ылғи «Алшекең» дейді...

Оның ататегін де бар Тобықты, бар Қарқаралы «қаракөк» деп атайды, Алшынбай – белгілі би Тіленшінің баласы, одан арғы атасы – Қазыбек би. Осының бәріне қарағанда, Абайдың қалыңдығы Ділде, тіпті, бір үлкен, асқақ жердің қызы тәрізденеді...

Осы кезде бұлар Құнанбай пәтеріне де жетіп, қораның ішіне кіріп еді. Бю-қию толып жүрген аттылар, жаяулар екен...

Келгендер Құнанбай мен Алшынбайдың екі жағынан жарыла отырды...

Үй іші үнсіз еді. Бағана есік алдында, ауыз үйде қалған Қарабас есікті ақырын ашып, ештеп басып кеп:

– Майыр кепті, мырза. Сізге келді, – деді.

Құнанбай оған да қыбыр еткен жоқ. Аздан соң есік ашылып, еңгезердей қызыл сары Майыр кірді. Қасында қазақ тілмаш Қасқа бар...

Майыр Құнанбай, Алшынбаймен қол алысып, амандасып болды да, жерге отырмай, Құнанбай қарсысындағы жалғыз орындыққа отырды...

Қарқаралы деген округтің әміршісі – Құнанбай мен осы Майыр. Қазақ округті «дуан» деп, мыналарды бірде «дуанбасы» деп, кейде Құнанбайды «аға сұлтан» дейді. Құнанбай округті басқаратын приказдың бастығы, Майыр орынбасары болатын...

Майыр Құнанбайға Бөжей жұмысымен кеп еді... Құнанбай...:

– Майыр, сенің атаң аты Тобықты емес еді. Осы Қарқаралыға кеп, бауыр тапқаннан аманбысың? Бөжейді айдату керек, қағазын дұрыста деп ем. Сары аурудай создың да кеттің ғой. Соның жанкүйері сен болып, бауыр тартып, бауырың езіліп жүр ме осы, немене?.. – деді.

Тесіле қарап, Майырдан жалғыз көзін алмай, сызданып отыр. Майыр «Аудар!» деп, тілмашқа қарады.

Қасқа тілмаш Құнанбай мен Майырға кезек жалтақтады... Құнанбай мұның бөгелгеніне ыза боп:

– Ей, тілмаш, осы саған «Әке» дейін, жарықтығым, тек дегенімді түгел жеткізші!.. – деді...

Тілмаш бөгеле отырса да, Құнанбай сөзін жеткізген еді. Майыр сасқан жоқ...

– Өкімшілік өш кісіден кек алу үшін берілмейді бізге... Бөжей Ералиновтан түскен қағаз көп, тексеру керек! Және ол үшін ренжитін кісілер де көп. Айдатпай тоқтай тұр! – деді.

Осыдан соң екі жағы да шапшаң сөйлесе жөнеліп еді...

– Сүйтіп арпалыстырып ұстамақсың ғой. Көздегенің сол ғой?

– Жалғыз мен емес... Бұрын аға сұлтан болған Құсбек, Жамантайлар да солай қарайды. Тіпті, мына Алшынбай білетін Баймұрын да солай ойлайды.

– Олар кім? Бірен-саран!.. Көрмей отырмысың соны?..

Құнанбайдың ендігі жауабын Алшынбай айтқызғысы келмеді...

– Ей, мырза! Ей, Майыр! Сабыр етіндерші! – деп қатты айтты.

– ...Құнанбай мырза, саған, – деп, Құнанбай жаққа ырғала түсіп, – сол жұмыспен келіп отырмын... Майыр, қазір сен қайта тұр. Тұрақты бір жауабын бүгін кешке мен жеткізейін... – деді...

Майыр... Алшынбайға:

– Айтқаның дұрыс, мен тоқтаймын. Жауабын өзіңнен күтемін... – деді де, келген жұмысын тез доғарды. Содан кейін... жаубүйректен азғана асaды да, қоштасып жүріп кетті... Аздан соң тілмаш кетті. Содан кейін барып қана Құнанбай:

– Параға жемсауы толған ғой әлгі піскен бастың. Бет алысын көрмеймісің? Баймұрын арқылы Бөжей, Байсал тығындаған ғой... – деп, бағанадан желісі үзілмеген ойының бір түйінін айтты.

Алшынбайдың ойы да осы туралы еді...

Алшынбай енді Құнанбайға қадала қарап отырып, жіті сөйлеп:

– Бүгін мына мешіт бітіп, абыройың асып отыр. Атағың көпке кетіп жатыр. Соны күндейтін де кісі көп. Алдымен анау көрпіс, мына жаңағы Майыр күндейді. Кішіреймейсің, кешірім етесің. Ақ көңілің мүлде ағарсын. Мұның да бір Құнанбайлығың болсын... Ана Бөжей ағайыныңды жау қып, жатқа жіберме!.. Бауыр қып, қасыңа тарт, татуласшы осы! – деді.

Құнанбай көпке шейін үндеген жоқ. Татулықты Алшынбай сұрағанда, қай жауабын болса да, ойланбай айту қиын...

* * *

Осы сөз болған күннің кешінде Абай Қарқаралы қаласын жапа-жалғыз аралап кетті... Абай өз пәтерлерінен екі-үш көше ұзап кетіп еді... бір уақытта пұшпақ айналып, даурыға сөйлеп келе жатқан жаяу топты көрді...

Себепсіз жымия күліп, осы топты Абай көше ортасында аңырып, тосып қалды... Абай енді байқады. Бар топтың ентелеп қамағаны – үлкен ақ сақалды, келісті қарт екен... Өзі де күліп, топты да күлдіріп келе жатқан – сол.

Бір тосын ғажап нәрсе – шалды екі жағынан қолтықтасып келеді. Шал өзі басын тік ұстап, ілгері басып келе жатқаны болмаса, ешқандай бет бұрмайды... Қарт соқыр екен...

Топтың мұны байқамағаны, тіпті, жақсы болды... Қасынан өте бергенде, Абай да қосылып, ере жүрді...

Кейінірек келе жатқан бір бурыл сақалдыдан Абай:

– Бұл кісі кім, аға?.. – деп еді. Анау таңданып:

– Е, білмеуші ме ең Шөжікенді?.. Бұл Шөже ақын емес пе? – деді.

Шөженің атына Абай қанық, бірақ көргені – осы. Атын ести сала, ол бурыл сақалдан сытыла жөнеліп, топтың алдыңғы қатарына ілесіп, Шөжені жақсылап қарап, сөзін тыңдай бастады.

...Шөженің қасында тұрған бір қартаң кісі ақынға қозғау салғысы келді білем:

– Уа, Шөжіке, дуанға жаңа келдің ғой, мұндағы дақпыртты естіп жатырмысың? – деп еді, Шөже:

– Е, е, айт! Не дейді? Не деп жатыр дуаның? – деді.

Жаңағы қартаң кісі қала жаңалығынан хабардар екен. «Құнанбай салған мешіт бітті. Алшынбай, Құнанбай соны той етпек және аға сұлтан Құнанбай ағайынымен бітісетін боқты. Ұлық пен Алшынбайлар табыстыратын боқты!» – деді.

Абай мына сөзге аса қайран болды. Өз әкесінің атын дәл мына жерден естимін деген жоқ еді. «Мешіт, бірсәрі, тіпті, оның араз-құразы да иен жұртқа мәлім екен-ау!» – деп таңданды.

– Е-е, араздасам деп, ұлықтығынан айырылып қалмасын дейді ғой.

– Құнанбайдың қамқоры Алшынбай боқты ғой.

– Әрине, бәр-бәрін жалғастырып, септестіріп жүрген сол Алшынбайлар... – деседі.

Шөже осы жайларды күле тыңдап тұрып, бір кезде оп-оңай өлеңдете қоя берді. Ашық даусы саңқылдап:

Болыпты бір ақсақ таз және соқыр,
Құранды мысық сопы молдаң оқыр,
Болғанда ақсақ дария, соқыр қарға,
Ортасын дарияның қарға шоқыр, –

деді. Жұрт тегіс ду етіп күліп жіберді... Шапшандығына, айтқыштығына қайран боп, таңдай қаққандар да бар.

– Ақсақ тазы – Алшынбай...

– Соқыры – Құнанбай.

– Не қыл дейсің? Ал қайтпас кәрің жалғыз ауыз өлеңмен жайратты да салды! – деп жұрт жапырлап сөйлеп жатыр... Абай бұл сөздерден қатты ұялып қысылды да, шеттей берді...

Өлемде сөзден күшті не бар екен? «Сөз өңменіңнен өтеді ғой» деген Қаратайдың тағы бір тапқыр сөзі есіне түсті.

Осындай өз ойымен өзі боп, ішінен аса қатты теңселткен бір күшті сезген Абай көшені де, көшедегі жүргіншіні де аңғармай, көрмей келе жатыр. Бір пұшпаққа жақындап қалған екен. Дәл бұрыштан бұрылып, бұған қарсы шыққан үш аттыға көзі түсті.

Аңырып тұра қалды да, тез таныды. Келе жатқан Бөжей, Байсал, Байдалы екен...

Абай тоқтаған қалпында бойын тез жиып, аттылардың алдына жұмысы бар кісідей көлденеңдеп кеп, тосып тұрды. Аттылар мұның қозғалысын оқыс көрді ме немесе таныды ма, аттарын баяу бастыра бастап еді, жақындап тұстас келді. Сол уақытта Абай үлкен ықылас білдіріп, айрықша бір тағзыммен төсін басып, қатты дауыстап:

– Ассалаумағалайкүм!.. – деп, сәлем берді..

Абай көптен бері ешкімге бүйтіп сәлем беріп көрген жоқ. Қарқаралыға келгелі Бөжейдің көрінгені – осы. Шешесінің жүрердегі сөзі есіне түсті ме, болмаса қазіргі көңіл күйіне сай келді ме?.. Қалайша бүйтіп әдеп шығарғанын Абайдың өзі де байқамай қалған-ды.

Өзге қазақтан бөлек, мына сияқты, бір алуан сыпайылыққа Бөжей оң назарын салды білем... атының басын тежей беріп:

– Уағалайкүмәссәләм, балам!.. – деп, тоқырай қалды.

Байсал Абайды жаңа таныған еді. Жақтырмай, мұрнын тыржитып:

– Өй, мынау екен ғой, жә, жүрші! – деп, атын қозғай беріп еді, Бөжей:

– Тоқташы! – деді.

– Ей, сол антұрғанның баласының сәлемін алушы ма ем?.. – деп, Байсал Абайға қабағын түйе қарады.

Абайдың екі беті ду етті. Оқыс жалын беті емес, ішін де шарпып өткендей. Кінәлап, ренжіген жазықсыз баланың отты көздері жарқ етіп, Байсалға қадала қарады.

Бөжей Абай күйін жақсы таныған сияқты еді. Байыптап қарап алып:

– Балам, жөніңді айтшы, бізді көрсең, сәлем бер деп, өкең айтып па еді, жоқ, өздігіңмен істедің бе? – деді.

– Бөжіке, әкем емес, өзім беріп тұрған сәлемім сізге!..

Абай жауабын естіген соң, Бөжей ықыласпен қарай түсіп, жақындады да:

– Өкең айтпай, өзің білген болсаң, батамды берейін. Көзіңнен жақсы жанар көрдім ғой, шырағым!.. – деді..

– Ендігінің жүгі сенде қалар, балам! Жолың болсын!.. Жалғыз-ақ – өзгені берсе де, өкеңнің қаттылығын бермесін! – деп, бетін сипады. Абай да Бөжейге қадала қарап тұрған қалпында бата қылып, бетін сипап еді...

...Енді асыға жүріп келеді. Күн қазір ымырт бопты, оны да жаңа байқады...

Тыстан аса көңілді әсер алған Абай ымырт өбден жабылғанда, Майбасардың пәтеріне кеп кіріп еді... Үйде Майбасар, Жақып бастаған туған-туысқандар көп екен... Майбасар Абайдың түсіне сүйсіне қарап:

– Абайжан! Тоңған жоқпысың, қайда жүрдің? Кел, шешін, шай ішіп жылыншы! – деп, қағыла беріп, өз қасынан орын босатты... Абай асықпай шешініп болып, шайға кеп отырды...

...Жақып...:

– Бұл мешіт, біле білсеңдер, біздің мырзаға да, онан соң, осы отырған бөріңе де зор абырой әперетін мешіт қой, жарықтық! – деді.

Майбасар бұл тұста қайтадан нығызсып, дардия түсіп:

– Е-е, соны айтсаңшы!.. Дұшпан атаулының аузына құм құймай ма бұл мешіт? ...Бөжей де осыны сезген болар. Татулықты іздеген тәрізді ғой! – деді...

– Байғұс Алшекең де дос-ақ қой! Біздің мырзаның анық тілеуі, адал жақыны сол бақыр ғой... – деп, Жақып Алшынбайдың күндізгі мінезін еске алып еді. –...Абыройыңды төре-қараның бар желауызы қызғанады, тіпті, ұлық та қызғанады... деді ғой...

– Майыр... қызғанудан бұрын әуелі Бөжей, Байсалдан параны да соқты ғой!.. Сол ғой оның өктеп отырғаны, құлқынын танымаймысың?.. – деп, Майбасар өзінің күндізден байлаған шешуін айта кеп, – Ал енді Бөжеймен татуласу да осы бүгін кешке болады... – деді.

Дәл бұл арасын Жақып та, өзге бұнда отырған жігіттер де естіген жоқ еді. Абай да білмейтін. Бәрі де аз аңтарылып қалып, іштерінен Бөжейдің бүгінгі татуласа келетін пішінін көргісі келді.

Майбасар осы жайдың бөріне тоқмейілдене түсіп:

– Бар жақсылықтың басында, әйтеуір, бір Алшекең... Берген мал адал, адал ғой Алшынбай аулына! – деді де, қасында отырған Абайға иіліңкіреп, төне түсіп:

– Ұқтың ба? Бәлем, осы жолы бармай құтылшы қайныңа! – деп, Абайды тағы қолға ала бастады. Бірақ Абай дәл осы жолы бұрынғыдай жасыған жоқ...

Абай күліп жіберді де, бір ерекше ойнақы тентектік тауып:

– Осы бір емес, екі емес... шын қоймайсыз ба? – деп, домбырасын тоқтатып, алдына көлденең салып, Майбасарға қадала қарады...

Абай өзі көрген Шөженің қалпына салып, күлімсіреген көзін сығырайтып, басын жоғары көтере беріп, соқтырты жөнелді:

Уа, қой десе, бір қоймайсың
Аз болды ма, Майеке,
Осында көрген қызығың?
Кертiп жеп-ақ жүрсiң ғой,
Қарқаралы халқының
Жал-жаясын, шұжығын.
Алған, жеген аздай-ақ
Тағы бiрдi тауыпсың.
Уа, Алшынбайдың қызы кiм?
Адақтамақ сертiң бе,
Осы өңiрдiң елiнiң
Жүйрiгi мен жортағын?
...Орайы болмас қолқаның... –

деп, сақылдап күлiп, Абай Майбасарға қарай жантая кеттi.

Үйдiң iшi әрi қайран боп, әрi сүйсiнiп, қарқылдай күле жөнелдi...

– Қап, мына Шаншардың жиенi!.. – дедi Майбасар.

Төлепбердi, Бурахандар да мына сөздiң төркiнiн ұғып:

– Бәсе, нағыз Тонтай!

– Тонтайдың жиенi ғой!.. – деседi.

– Уа, бұл өлеңдi бiр жерден қойнына салып әкелдi ме дейiм?! Өлең айтушы ма едi бұл жаман?.. – деп, Майбасар әлi қайран боп отыр.

Шынында, Абайдың өлең жазып, өлең айтатынын бұл үлкендердiң көрген, сезгенi осы ғана. Абай өзiнiң қалжыңынан мұндай үлкен әсер болады деп ойлаған жоқ едi. Ендi қайтадан өз-өзiнен қысылыңқырай бастап:

– Өз өлеңiм емес, – дедi мынау үлкендердiң шамасын бiраз қылжақ еткендей боп, – бағана кешке Шөженi көрiп ем, соның өлеңi, – дедi.

Үйдегiлер нанар-нанбас боп, жапырлап сұрастыра бастағанда, Абай бiр-қалыпты күлiмсiреген жүзбен сыр бiлдiрмей отырып:

– Осында бiр Майбасар деген ағам бар. Күнде сүйтiп маза бермейдi, соған жауап үйретшi деп ем, сол кiсi үйреттi, – дедi.

Шөженiң бағанағы мысқылшыл, ойнақы, ащы күлкiсi Абайдың қазiр көз алдында. Жаңағыдай Майбасарды жайратып салғанына Абай өзi де iшiнен қатты ырза болатын.

...сыртқы есiк ашылып, жылдам басып, Қарабас келдi... Дырду тез басылды. Қарабас үйге басын сұға бере, табалдырықтан аттамай, даурығып:

– Болыңдар! Намаз бiттi! Қонақтар мырзаның пәтерiне беттегелi жатыр... «Қаратай мен Ызғұтты жетсiн!» дедi. Ал тегiс, шапшаң! – дегенде, үйдегi жұрт дүрк тұрып, асығып киiне бастады...

Абай... ақырын аяңдап, әкесінің үйіне келді....

Абай қонақ үйлердің есік-есігінен бір-бір қарағаны болмаса, ешқайсысына кірген жоқ.

....Абай Құнанбай бөлмесінен шырқай шыққан үн есітті.

Табақшының біразы да бұған елең етті. Абай да барып, есікті біраз ашыңқырап қарап, көз салды... Шоқша бұрыл сақалы бар, жал түмсық, сұр жүзді бір кісі екен. Домбырасын безілдете ойнақшытып, зор қайырмананы басып ап, содан әрі домбыраны көлденең салып қойып, тақпақтай соғып, желдірте жөнелді...

– Бұл кім?

– Бұл қайсысы?..

– Қай ақын?.. – дескен үндер өзге бөлмелерден де және табақшылар арасынан да естіліп еді...

Құнанбай бөлмесінен ауыз үйге қарай басын шығара беріп, Қаратай:

– Балта, Балта ақын! – деді.

Жанынан шығарып, сілтеп отырған, Алшынбай қасында жүретін Балта ақын екен...

Алған жарың жамандап,
Асқанды қайдан табарсың...
Ағайынды жат біліп,
Жақынды қайдан табарсың?
Араз болсаң, еліңе
Жамандық айтар хабаршың.
Тату болсаң, ағайын,
Сонау қатын-балаға
Сүйінші айтар хабаршың, –

деп тоқтады. Үй ішінен:

– Уа, сөз төресі осы да!.. – деп даурығып, мақтау айтып жатқан Алшынбай, Қаратай, тілмаш үндері келді.

Осындай үлкен ауыр жиында мынадай суырыпсалма сөз және аразды табыстыратын бітім, жамау сөз Абайға бір алуан қызық сияқты көрінді...

Абай Бөжейдің пішінін жаңа жақсылап көрді. Ажарында ашу жоқ. Бірақ соншалық ашық-жарқын, сауық, қызық та жоқ...

Бұл үй әңгімесін қоңыр кеңеске айналдырған – Алшынбай мен Баймұрын. Еңгезердей үлкен бойлы, сары Баймұрын Бөжейді татуластыра

өкелген кісі болатын... Осы уақытта Қаратай ауыз үйге шығып, Ызғұтты мен Майбасарды шақырып ап:

– Татулық болды, татуластырды!.. – деді.

– Ал байлау не болды?.. Тынымы не болған екен?.. – деп, Майбасар ентелей түсті.

– Тынымы да өзгешелеу болды білем... Араларың алыс болса, қыз алысып, құда болысыңдар дер едік. Ағайынсың, жақынсың, бірақ сол жақындығың қайта жаңғырсын! Екеуің бала алысыңдар! Бөжей Құнанбайдан бала ауысып, бауырына салсын. Сүйтіп иістерің аралассын! – десті...

* * *

...Ертеңінде Бөжейлер жүрер кезде Абайдың Қарқаралыда естіген жат сөзінің шешуі жетті.

Өз үйінде жер бауырлап жылап, Айғыз жатыр екен. Қарабас мұның қолынан Кәмшатты алып, шарт киіндіріп, үлкен үйге апарыпты...

Құнанбай босаңсыған пішіндердің барлығына жалғыз көзін оқтай қадап, атып жібергендей қарайды...

Үй ішінде түк өзгеріс сезбеген, бұрынғысынша былдырлаған Кәмшат тысқа қарай бір бөтен, үлкен кісі ала жөнелгенде ғана шошынып еді.

– Апа!.. Апа!.. Әже!.. – деп, шырылдап қоя берген.

Кішкентай жүрегін қорқыныш қысып, зар қаққан бала дәл бір от басып алғандай шыр-шыр етеді...

Назар аудар!

- ✓ Тараудың «Жолда» деп аталуы не себепті «Тарауда» деп аталған?
- ✓ Абайдың әкесімен Қарқаралыға баруының себебі неде?
- ✓ Жазушының Абайды Бөжей мен Байдалыға кездестіру сюжетінде автордың бейнесі байқала ма?
- ✓ Құнанбай мен Бөжейдің арасы неге алшақтады? Алшынбайдың Құнанбай мен Бөжейді татуластыруына мән беріңдер.

Шытырманда

Абай Қарқаралыдан қайтқан соң, атқа мініп, ел аралаған жоқ.

Көбінесе Жидебайдағы ауылда шешелерінің қасында болды. Көктемге шейін күндіз-түні кітап оқуға салынды...

Зере Абайдың кітапқа берген ықыласын байқап, бір күні кешке:

– Қарағым, осының ақыл. Ішкен менен жегенге мәз боп, мойны-басы былқылдап, ақылдан да, өнерден де кенде боп жүрген бай баласы аз ба? ...Ұқсама аналарға!.. – деген. Әжесі кітап қадірін жақсы айтқанға Абай ырза болып, жаңағы сөзден соң, күн сайын бір тамаша әңгіме айтатын болды...

Абай әңгіме айтуға біртүрлі шешен, шебер боп барады... Бір жаманы жалғыз-ақ – көктем болып, мал төлдей бастаған уақытта қызық кітаптың бәрі тегіс оқылып, бар әңгіме айтылып қалды...

Күнкенің аулына Абай келісімен, Құнанбай мұны Құлыншақ аулына жұмсады. Әкесінің Құлыншаққа айтатын сөздерін Абай ұғынып ап, тысқа шыққанда, мұнымен бірге барғалы Қарабас әзір тұр екен.

Құлыншақ аулы алыс емес болатын. Қарашоқының күнбатыс жағы, бұрынғы Қодар қыстауының арғы жапсары Торғай руына тиісті. Құлыншақ – сол Торғайдың басты кісісінің бірі.

Өзін бала көргенмен, Құнанбай жібергенін ескеріп, Құлыншақ Абайды үлкен кісідей қарсы алды...

– Әкем сізге сәлем айтып еді...

– Сәлемет болсын...

– Айтқаны, мына жердегі Бетқұдық жайы. Бұрын Борсаққа тиісті қоныс екен. Ақперді Борсақ қыстауын алған соң, қонысы мен өрісін тегіс алдым дейді ғой. Соған былтыр күздігүні қыстауға кірер алдында сіздің ауыл қоныпты. Бірталай отырыпты. Қазір жаз шыға: «Қорасының жаны болған соң тағы қонып жүре ме? Мен ірге тигізбей, күздігүні пішенін шауып алайын деп ем. Осыны Құлыншақ маған қиса екен! Қонбаса екен!» – деп, әкеме өтініш айтыпты...

– Е-е, ат иесі Ақперді десеңші! Ендеше алдына ат иесі мінеді де, артына бізді тілесе, мінгізіп, тілемесе, мінгізбес... – деп, Құлыншақ наразы боп, томсарып қалды.

Абай Құлыншақтың ренжіген жайын ұғады. Өз басы ренжітейін деп те ойлаған емес. Басында әке сәлемімен келсе де, мұның арты үп-үлкен шаруа жайы екенін онша бағалаған жоқ-ты. Енді мынандай үлкен, нығыз адамның амалсыз ренішіне қарай, өзі айтқан жайдың ауырлығын ұқты.

– Менің әкелгенім осы бір сәлем. Арғысын өзіңіз біліңіз.

– Қайтпек керек? Ақперді! Ақперді! Ақпердіге Құдай бақ берді, – деп, Құлыншақ ащы бір мысқылмен күліп қойды.

Абай Құлыншақтың сабырлы сықағына қызығып, күліп жіберді. Тартысам деп келген емес. Және әке қарызынан құтылды. Сондайды шапшаң болжап шыққан Абай жаңағы Құлыншақ қалжыңын іле жөнеліп:

– Бақ берген емей немене,
Борсақтан қалған аз жерді
Менікі деп тап берді деңіз, –

деді.

Абайдың бұл мінезіне үйдің іші тегіс күлді...

Осыдан Құлыншақ Бетқұдық әңгімесін былай қойып:

– Шырағым, осы анада Бөжейге берген жас бала қалай екен? Айғыз бейшара жылап қалды деп еді, ол қалай? – деп, Абайдың үй ішін, Зере жайын, Ұлжан күйін сұрастыра бастады. Кәмшат туралы Абай еш нәрсе айтқан жоқ. Құлыншақ қайта оралып:

– Айыпқа мал бермеді деп, Бөжей жағы қомсынады, білем. Сол кішкене қарындасыңның күтімі де келісті емес деп есіттім-ау!.. – деп, қайдағы бір көңілсіз, шетін жайларды қозғай бастады...

Абай әкесіне Құлыншақтың көнгенін айтса да, өкпесін айтқан жоқ. Іс-теп келген ісін қысқа ғана баян етіп еді.

Бөлек жерде Құнанбай Қарабастан да сұрастырған. Абайдың айтқан сөздерін түгел есітті. Қарабас Абайдың бүгінгі мінездеріне ырза екен...

Осының ертеңінде Құнанбай Абайды және жұмсады. Қасына тағы сол Қарабасты қосып, енді Сүйіндікке жіберді.

Сүйіндік аулына Абайлар ел орынға отыра келді...

Үлкен үйдің ортасында алакөлеңкелеу жанған тас шам бар. Сүйіндік бөйбішесімен және екі баласы – Әділбек, Асылбекпен – бөрі де қонақтармен бірге болды. Бұл үйге, әсіресе, өзгеше көктем нұрын енгізген бір жан бар. Ол Сүйіндіктің қызы – Тоғжан. Абай келгеннен бері Тоғжан үлкен ағасы Асылбектің отауынан осы үйге бірнеше рет келіп кетті. Сылдырлаған шолпысы әлдеқандай былдырлаған тілменен Тоғжанның келері мен кетерін паш етеді. Құлақтағы әшекей сырғасы, бастағы кәмшат бөркі, білек толған неше білезіктері – баршасы да бұл өңірден Абайдың көрмеген бір сәні сияқты...

Бұрын «ғашық жар» көп оқыған хикаяларда, көп-көп естілген ауызша әңгімелерде болса, бүгін Абайға ең алғаш рет кітап емес, әңгіме емес, өзінің анық, аппақ мүсінімен, күлкісі, қозғалысы, тынысымен «Сол мен едім», «Мен мұндамын» деп келгендей...

Абайдың бұл ауылдан кеткісі келмеді. Қонағуар, жылы жүз, жақсы мінезді үлкендердің үйі аса бір сирек кездесетін, жайлы ұя сияқты екен... Бірақ кетпей болмайды.

Үйде Сүйіндік пен Абай және Сүйіндіктің бәйбішесі ғана қалған уақытта Сүйіндік Абайдан Зере жайын, Ұлжан күйін сұрастырып отырып:

– Аналарыңа сәлем айт, балам! – деді.

Түннен бері үндемеген бәйбіше де Ұлжанға сәлем айта отырып, Айғызды есіне алды. Содан барып Кәмшат есіне түсіп:

– Шырағым-ау, осы анада Бөжекең аулына жіберген кішкене қыз не жайда? Айғыз бейшара қайтіп қиды соны?.. – деп, бір жағынан, наразы боп, сұрастыра бастады. Абай амалсыздан сөйлеп, қысқа ғана жауаптар қайырды. Бәйбіше бұл жөнде шешіліңкірей бастап:

– Бөжейдің әйелі қатыбас кісі еді. Өзінен де туған қызы көп, күтеді деймісің кішкене пақырды? – деп, қынжылып отыр.

– Е-е, Бөжей бар емес пе? Қатыны ойламаса, Бөжей ойлайды ғой! Неге күтпесін! – деп, Сүйіндік майдаламақ болды.

– Әй, білмеймін! Ауыл-аймағымен тегіс-ақ: «Айыпқа берген қыз ғой. Малын қимай, жанын қиды ғой айыпқа!» десіп, жаман сөздер сөйлейді деп есіттім ғой. Жас баланы жылатқандары бекерлік болған ғой өзі... Айғыз бейшарада не сұлдер жүр дейсің? – деп, бәйбіше өз-өзінен босаңсып барып, жылап жіберді...

Кеше Құлыншақ та, бүгін мынау ауыл да Кәмшат жайын ылғи «жетім жандай, күндікке, қорлыққа кеткен бейшара, әлсіз сорлыдай» сөйлейді. Тегін емес-ау!..

* * *

Абайлар Қарашоқыға түс ауа жетті. Күнкенің үлкен үйінде мол жиын бар екен.

...Абай өзінің Сүйіндікке барған жұмысын көпке шейін айта да алмады.

Ақыры, бір әредігін тауып, әкесімен сөйлесіп, міндетін ада қылды... Енді бүгін мұнда қонбай, Жидебайға қайтсам деп ойлап еді. Әкесіне сол ниетін айтқанда, Құнанбай...:

– Тағы бірер күн аял қыл. Ертендер сені Байдалыға жіберіп алғалы отырмын. Содан әрі қайтарсың, – деді.

Абай амалсыз көнді де, бел шешіп жайланып, осы өгей шешесінің үйінде қала тұратын болды.

Байдалы – Абайдың көп сөйлеспеген кісісі. Кешелер ол да Құнанбаймен араз кісінің бірі еді. Енді соған жібермек...

Екі күн өткен соң, Құнанбай Абай мен Қарабасты Байдалыға жіберді. ...Сырты үп-үлкен ақшыл үйге Абайлар кіре бергенде-ақ, Байдалының бір нәрсеге қатты ашуланып, айқайлап жатқан үні естілді...

Үй ішінің осы жанжалының уақытында Абайлар сәлем беріп кіріп, төрге шығып отырысты.

Байдалы сәлемді оңдап алған жоқ. Амандасуы да солғын болды...

Үлкен қара сақалды, суық түсті Байдалы қонақтардың бетіне қарамай, мойнын есік жаққа бұрып отыр. Аздан соң күбі піскен қатынға қарап:

– Қымыз өкел, ас ауыз тигіз мыналарға! – деді...

– Барыстарың қалай? Не шаруамен жүрсіңдер? – деді. Абай өзі келген шаруасын сол арада айтты.

Өңгіме тағы жер жайынан. Құнанбай ел жайлауға шығардан бұрын, былтыр өзі Қарашоқыдан көшірген Бөкенші, Борсаққа Жігітек жерінің жапсарынан жайлау берген болатын. Сол ретте осы Байдалының Қаршығалы, Қопа деген қоныстарына «Сүгір мен Сүйіндік ауылдары қоса қонсын, бірге жайласын!» – депті. Абай қымызын ішпей, алдына қойып отырып, сол шаруаны айтып шықты.

Бұл сөзді есіткенде, Байдалы қабағын түкситіп жіберіп, қатты түйілді. Абайға жауап бермей, зілдене қарап, қадалып қалды. Абай Байдалының көзінен жасқанған жоқ. Бала жүзінде ашу да, араздық та жоқ...

Байдалы кірпік қақпай, шұғыл ойланып, үнсіз отырып, ақырында:

– Құп болсын! Қонсын Сүгір мен Сүйіндік, не деуші едім! – деді.

Қайратты, шапшаң, ер адамның байлауы сияқты...

– Айтқанына көндім. Бірақ сөз ұғушы ма едің өзің? Өкеңе айтар сөлемім бар. Бұлжытпай жеткізуге жараймысың, жоқ па?

– Ойдағыңыздың бәрін айтыңыз, ақсақал! Жеткіз дегеніңіздің бір ауызын қалдырмай, апаруға уәде қылайын. Мен тек екі арадағы сәлемшімін. Дегеніңізді жеткізбей кетсем, я бұрсам, қиянат болмас па еді? Мойнымда қарыз қалдырмаспын!

Байдалы мына сөзге әбден қанағат қылды. Бала көргені – бала емес тәрізді.

– Ендеше жаттан айтсам, сырттан айтқан болады. Саған айтсам, өкеңнің өз көзіне айтқаным! – деп, аз бөгелді де, – «Татуластық, табыстық» деп ек кеше тамам Арғынның тобында. Сол татуласқан сиқым осы ма? ...Атаң Ырғызбайға атам Кеңгірбай оң батасын беріп, би сайлап еді. Өз баласы, өз туысы жоқ емес еді ғой сонда. «Осы болсыншы» деп бермеп пе еді? Ал бұл болса, бүгін, мінеки, алысқа абыройы асса, айналып кеп, Жігітекті жаныштайды. Жақынға жауықса, жағалап кеп, тағы Жігітекті жентектейді. Бір жібімей кеткені ме үстіп? ...Осыны айт! Бір мен емес, «Жігітек сәлемі» деп айт осыны! Ал мына жерін алсын, бір бұл емес, тағы тапсын, тағы алсын! – деп, қолын бір-ақ сілікті де, тоқтап қалды.

Үй іші жым-жырт. От өлі маздап жанып жатыр. ...Әуелде толтыра құйылған іркіт қазір біреер қайнап қалған екен. ...Қайнауы жеткен ашу – қызуы жеткен құрттай. Бір жер емес, қазан беті әр тұстан бұрқ-бұрқ етеді. Ол-дағы осы елдегі әр жерден шаң беріп жатқан Құлыншақ, Сүйіндік, Бөжейлердің ашулары сияқты...

Жол бойында ешбір жерде Абайдың аялдағысы келмеді. Оңай емес, әлдеқалай емес, бүгін естігені ерекше. Байдалының аулынан ұзаңқырап шығысымен Қарабасқа:

– Жүр, жарысайық! – деп, тебіне жөнелді...

Екі жолаушы ұзақ шапты. ...Күн бата берген кезде аттарын қан сорпа қып Қарашоқыға жетті.

...Баласы тақап келгенде, Құнанбай:

– Немене, балам? Неден ширықтың, жөніңді айтшы! – деді.

Абай әкесінің төменгі жағына отыра беріп, өз ішіндегі көңіл күйін дәл тапқанына қайран қалды.

Отырысымен көп күттірген жоқ. Бүгін Байдалыдан есіткен сөздерді бұлжытпастан, жалғыз түйірін қалдырмастан түгел айтып шықты.

Әкесінен көз алмай қарап отырып сөйледі. Құнанбай басында мұны аса салқын тыңдады... Абай әке көзінен жасқанған жоқ. Байдалының дауын соншалық зілді, ұтымды күйде айтумен қатар, мына бала өз сұрағын да осы араға қосып отырған сияқты. Әке мен бала ең алғаш рет шындасып бет ашысатын белге келгендей еді...

* * *

Жидебайға қайтардың алдында Абай әкесінен көш-қон жайын сұрасырған. Құнанбай үлкен аулына тез көшсін деп бұйрық берді...

Абай үлкен үйге де, шешелерімен амандасып болған соң, көші-қон жайын айтты...

Кешкі астың алдында Абай Зере мен Ұлжанға Кәмшат жайын айтты. Естігенінің ешбірін қалдырмай, қатты айтты. Жыласа да, күйзелсе де, шешелерді аяймын деп, Кәмшат жайын бұркеу мүмкін емес.

Зере күрсініп, күңіреніп кеп, Құнанбайды жерледі. Ұлжан үнсіз, жымжырт, қиналып отырып-отырып, Абайға:

– Осы естігеніңнің бірде-бірін Айғызға айтпай тұра тұр. Онсыз да қан жүрегі қақ жарылып жүр ғой. ...Шыңғысқа жетейік. Сонан соң өзің қасыңа бір ересек кісіні ерт те, тура Шырақтың аулына барып, Кәмшатты өз

көзіңмен көріп, бар жайын біліп кел. Айғызға содан кейін айтып, өкеңмен шындап сөйлесейік, – деді. Байлау осы болды.

...Шешелеріне өнеугі берген уәде бойынша Абай Бөжей аулына баруға асыққан. Қопаға қонған күннің ертеңінде қасына Ғабитханды ертіп, солай жүріп кетті.

...Абайлар Бөжей үйінің сыртына кеп, аттан түсіп жатты. ...Аттарын байлап, енді үйге қарай жүре бергенде, Абай осы үйдің ішінде әлсіз үнмен жалынып жылаған кішкене баланың үнін есітті. Ауру баланың жылағаны.

Абай жүрегі жаман белгіні сезгендей су етіп, қатты аянышпен шаншып кетті. Үн – дәл Кәмшаттың үні сияқты. Абайлар үйді айналып, есікке тақай берді. Бірақ дәл осы кезде жаңағы баланың жылауына ызаланған ұрысқақ дауыс естілді. Бар сөзі басқа ұрғандай ап-анық шығып жатқан – Бөжейдің бәйбішесінің дауысы.

– Ырылдатпа! Ырылдатпашы, анау көзің ойылғыр жетімекті! – деп, зекіп тастап, долы бәйбіше есікке қарады.

Киіз есік ашылып, екі бала жігіт кіріп келген екен. Абайлар төрге шықты. Үлкен үйдің іші сыртындай жұпыны емес, жасаулы, кілемді, алашалы екен. Бірақ салақ үйдің белгісі – сыпырылмаған, төрде олақ жиналған көрпе-жастықтан көрініп тұр.

Үй ішінде, төсек алдында ұршық иіріп үлкен, қара сұр қатын отыр. Танауы қусырылып, ерні қатты жыбырлаған қара қатын аса бір ұрысқақ, қатал жан сияқты.

Биік төсектің бас жағында жертөсек бар екен. Соның үстінде Бөжейдің екі бойжеткен қызы кесте тігіп отыр. Жасына жеткен қыздардың пішіндері – сұлу да, сыпайы да емес. Түксиген, сүйкімсіз және шешелеріндей ашушаң, қатқыл адамдар сияқты.

Осы төсектердің бас жағынан Абайлар отырып, үй ішімен ақырын ғана амандасты...

Жылаған Кәмшат екен. Ол қонақтардың оң жағында, бір жаман жыртық жаялықтың үстінде бүк түсіп, жылап жатыр. Басында жастық та жоқ. Тек бір жаман жыртық шапанның жеңін жастаныпты.

Кәмшат жаңа келген кісілерді танымады. Бірақ үй ішінің қаттылығын осы жаңа келген жандарға шаққандай боп кемсеңдеп, иегі дірілдеп, біртүрлі әлсіз үнмен тағы жылады.

...Ғабитхан мынау көрген күйіне шыдай алмай:

– Ей, мазлұма! Нилер ғазап көргенсің сен бейгүнаһ мазлұма! – деп, жылап жіберді.

...Абай бұл үйдің ішімен тілдескен жоқ. Жанашыр мейір жоқ, суық жандар келген жерден-ақ Абай көңіліне түрпідей тиген.

Бөжейдің қатыны шай қойғызбақ сияқты боп, қам істей бастағанда, Абай:

– Ішпейміз, жүреміз! – деді.

Кәмшаттың мынадай тұтқында, аямас ғазапта жатқан бейшаралығын көріп отырғанда, тамағынан ас өтер орын жоқ.

...Кеш бата өз ауылдарына қайта жеткен уақытта Абай көңілінен осы күй бір сәт арылған жоқ, бір мысқал кеміген де жоқ еді.

...Абай Кәмшат арызын түгел жеткізбекке нық бекініп, үйге кірді. Ойлағандай, Құнанбай бүгін оңаша келіпті. Қасында жорға Жұмабай ғана бар екен.

Жігіттер үйге кірген кезде, осы үйге Айғыз да келді. Ана жүрегі бір жаманатты сезгендей бұны асықтырып, осыла жетектеп келген. Күндіз Абайдың Бөжей аулына кеткенін Айғыз білетін...

Абай әкесіне көз салып еді, үндемей, түйіліп, Айғызға аса салқын қарап қалған екен. Өзі күйіп келген Абай әке жүзінен қаймыға алмады.

– Көріп, біліп келдік. Кәмшат ауру. Өл үстінде. Бізді танымады. Бауыры суып, аямас қас көргендей барлық жанды... не айтайын? – деп тоқтап қалды...

Құнанбай оқыс бұрылып, Абайға суық қарады да, үндемеді.

Әйелдің бәрі үнсіз жылап, аһ ұрып, күрсініп отыр.

Түсіне ашу, көзіне жас толған Айғыз дірілдеген үнменен:

– Қарашығым, балапаным-ай, сормаңдай жетімегім-ай! Не қарғысқа ұшырап туып ең! – дей беріп еді, Құнанбай сол қолын шұғыл көтеріп қап, «Доғар!» дегендей ишарат қылды...

...Бірақ Абайдың қасында отырған Ұлжан жаулығының ұшымен көзін сүртіп:

– Өртенсең де, үндемей өртен дегені ме? Кәмшатты ойласа, бүгін емес, көптен күңіренеді бұл жандар. Кімге айтады? Қайда айтады? – деді. Құнанбай оған да барын айтқызбай тежеп:

– Жә, бірің бастап, бірің қостамай!.. – деді. Ұлжанға Айғыздай зекірген жоқ, кінәлай сөйледі.

Үй ішінің наразы үнін осылай баспақ. Бірақ онысына Зере болған жоқ.

– Қорқытпа келіндерімді!.. О несі? – деп, қатты зекіп қап, ілгері жылжып кеп, екі қолымен жер тіреп отырып, баласының жүзіне аса суық қарады. Абай өз әжесінің мұндай қайратты ашуын бұрын көрмеген сияқты.

Зере Құнанбайға әлі де қадала қарап, түйіліп отыр. ...Құнанбай шешесінің ажарын сезді де, жуаси түсті...

– Қайтейін?.. Мен қайтейін?.. Кеше исі Арғынның игі жақсысы бұйырды! – деп, шешесіне арыз шағып, бір тоқтады.

Абайдың аса теріс көргені – сол бұйрықтың өзі.

– Рақым, мейірбандық жоқ, не деген жаны ашымас, қатыбас байлау – сол байлаудың өзі? Тату етер байлау да емес. ...ортамыздағы ең әлсіз, ең пұшайман бір ғаріпті қайда тастап отырмыз?..

Өкесіне Абай сөзі ұтықты көрінді. Өзі, тіпті, ойға келмеген соны сөз...

Бағанағыдай емес, енді мынау үйдің ішін күйзелткен жайды бірге ойласқандай... Тағы біраз үндемей отырып барып:

– ...Біз берсек, етбауыр бала қыл деп беріппіз. Қорлыққа бердік пе? ...Жат деп, жау ұрпағы деп, дұшпан көріп, кірпідей жиырылса, қарыз оның мойнында емес пе? Тіпті, жазықты болсам, мен жазықты шығармын. Бесіктен шығарып, адам ұлы деп, соның бауырына берген балам жазықты ма еді? Қатын-қалаш, ауыл-аймағына, тым құрыса, соны ұғындыра алмаса, Бөжейдің аяқтағы суға ағып өлгені ғой! – деді.

Бұл сөзінде Бөжейді жеңер дәлелі бар еді. Абайдың өзі де өмірінде алғаш рет Бөжейден түңілгендей боп қайтқан...

Осының ертеңінде Құнанбайдың сәлемімен Бөжей аулына Жұмабай барып қайтты.

...Осыдан кейін аз күн өткен соң, Бөжей аулынан Айғыздар күткен жаман хабар оқыс келді.

Кәмшат өліпті. Және таңертең өлген баланы сол күні түс ауа қойып та бітіріпті. Керек десе, Құнанбай аулына, Айғыздай көзі тірі шешесіне хабар да айтпапты...

Хабар-ошарсыз Кәмшаттың қойылып қойғанына Құнанбай жаман қатуланды. Астыртын хабармен Құнанбайдың үлкен аулына Ырғызбай, Топай, Жуантаяқтардың көп ірі кісілері жиналып қалған. Солардың тобына Құнанбай Бөжей мінезін шағып, көпке кінәлатып отырып, тағы кісі жіберді.

...түс кезінде Бақанас бойына бір өзгеше хабар шұғыл кеп қалды.

Бізғұттының аулына түсіп, сусын ішіп аттанған Бөкеншінің үш жолаушысы айтыпты: «Бес күннен бері Бөжей науқас еді. ...Әйтеуір, кеше кешке бар жанкүйер ағайынын шақырып, арыздасып жатыр дегенді есіттік» депті...

Осы күннің ертеңінде суық сыбыс анық боп, Бөжей қайтыс болды деген хабар да жетті...

Бөжейдің өлімін есіткенде, үй іші тегіс аңтарылып, селт етті...

Бақанастағы Ырғызбайдың бұл ауылдары Бөжейдің өлімі туралы айрықша хабаршы келер деп күтті... Өншейінде қаншалық қиян-кескі араз боп жүрсе де, «торқалы той, топырақты өлім» дегенге келгенде, араздық ұмытыла тұратын... Бөжейдің өліміне Құнанбайды шақырмапты. Өдейі алалап тастапты...

Құнанбай қатты қиналып, ақыр аяғы ызаға кетті. Кешпес қатал ызаға кетті.

...Бұл кезде Бөжейдің өз үйінің ішінде қара сұр бәйбіше шаршысын шорт байлаған. Қара шашын тарқатып, екі иініне жайып салған... Екі бетінің ұштары жылап жыртқан тырнақтың табын сақтап, жарадар боп тұр.

Бөжейдің екі қызы да бастарындағы бөркін тастап, қара салыны шорт байласып алыпты. Бұлар әкелері өлісімен, қайғылы, шерлі, бір ұзақ жоқтаудың сарынын тапқан екен. Бүгін таңертеңнен бері жаназашыларға көріскенде, сол жоқтауларын айтумен отыр... Бөжейдің жаназасын шығарды. Сүйегін бұл жайлауға қоймай, Шыңғысты қайта асырып, қыстауының үстіне апарып, Тоқпамбетке қойды. Бөжейдей жұрт жоқтаған жанға топырақ салмай қалған жалғыз Құнанбай айналасы болды.

Назар аудар!

- ✓ Бұл тарауда Абайдың жер, ел мәселелеріне араласа бастауы қай сюжеттер арқылы көрінеді?
- ✓ Диалогтерге мән беріңдер.
- ✓ Абайдың Тоғжанды алғаш көретін жерін еске түсіріңдер.

Бел-белесте

Күн түске жетпей-ақ, Бақанас бойы қайнап, шыжып кетті...

Абай... өзенге қарай тартты. ...Бүлдірген иісі аңқыған, көк майса шалғыны бар, жасыл беткейде балалар жеміс теріп жатқалы көп боп еді...

Бір мезгілде бар баланың құлағына ап-айқын боп дүрілдеген қалың үн келді...

Балалар елең-елең етісті. Араларындағы үлкені – Төкежан мен Абай қарасты. ...Бала атаулы тегіс аттарына жүгірді. Елсіз өңірде көрінген қалың жылқы – көшкен елдің жылқысы екен...

Бұл көштің айналасын қоршаған аттылар көп, барлығы да әйелдер. Өңшең сәнді киінген қыз-келіншек пен егде тартқан бәйбішелер...

Үлкен көштің алдында есік пен төрдей жерде аттарын қатар бастырып, бір топ қыз келеді. Тап орталарында ерттеулі күйде бос жетектелген, кекілі күзелген қара көк ат бар. Сол топтан әнтек кейін үлкен көштің алдын бастап келе жатқан сұп-сұр жүдеу бәйбіше екен. Басына жұқа қара желек жамылыпты. Бұл бастаған он бес түйелі көштің сәні өзгеше көрінді. Бар түйенің үстіне артылған жүктерді жапқан өңшең қара кілем, қоңыр алаша, қара ала текемет көрінеді...

Көштің түріне таңданып, үнсіз тоқтап қалған балалар тобы мынадай салтанатты көріністің алдын кесіп өте алмады. Енді амалсыз көш өткенше, қарап тұратын болды.

Басында бұларға көш адамдарынан көз салған кісі жоқ еді.

Бірақ алдыңғы қыздар тобы енді жақындап, қастарына кеп қалған екен. ...бір кезде бір топ қыздар ортасынан екі қызды ілгерірек бөліп шығарды.

Бағанағы кекілі кесілген қара көк ат сол екі қыздың орталығында жетекте екен.

Оспан аңырып таңданып, Абайдың қасына кеп:

– Бұлар кім? Бұл қандай көш? – деп, тақат таба алмай, ағасын қамшымен түрткілеп, мазасызданып тұр еді.

Қазір екі қыз бөлініп, алға шыққанда, олардың көрінісіндегі елден ерекше бір жайды байқап, Оспан қатты күліп жіберді...

Бұған ерсі көрінген сурет – Абайдың өзінің де өмірде ең алғаш көрген көрінісі.

Бұл көш қаралы көш екенін – Бөжей көші екенін Абай мен Тәкежан бағана-ақ таныған болатын. Өзге көштен бөлек болатыны мәлім. Бірақ қазір мына екі қыз істеген іс сол бөлектің ішінде де бір өзгеше болды.

Олары өзге қыздан бөлінгенде байқалды. Бастарына еркектің бас киімін киіпті. Қара мақпалмен тыстаған жұқа қара елтірі тымақтары бар. Қыз кимейтін бас киімнің артын алдына келтіріп, теріс киіпті. Енді ғана анық көрінді, орталарына жетекке алған тұлдаған қара көк аттың үстіне Бөжейдің ер-тоқымы ерттеліпті. Ер үстіне сол Бөжейдің осы өткен қыста Қарқаралыға киіп барған қызыл күрең ішігі жабылыпты. Ердің қасына қамшысын шаншып, соған да теріс қаратып, Бөжейдің қысқы түлкі тымағын кигізіпті.

Екі қыз бөліне салысымен, мына көлденең қарап тұрған аттыларды көріп, шырқай созып, қаралы мұңды дауыс айта жөнелген. Көш бойында ауыл үстінен өтсе немесе бөгде жүргіншілер жанынан өтсе, қаралы көштің қара жамылған осындай қыздары дауыс айтатын салты. Қыздар соны бастаған екен...

Алғашқы екі қыз қиыс өтіп, дауыс бастасымен, кейіндеп келе жатқан бес қыз да аттарының басын қатарластырып ап, баяу бастырып отырып, анау екеуінің даусына қаралы дауыс қосты...

Өтіп бара жатқан бес қыздың тап ортасында, жібек жал ақ жорға атқа мінген Тоғжан екен. Көктемнен соң көргені – осы.

Судыраған қара жібек биқасаптан әдемі жеңіл шапан киген. Басында – жап-жаңа қара көмшат бөрік. Мойнында – әсемдеп, кең ораған құбылма түсті торғын шөлі. Құлағында үлкен алтын сырғасы ырғалып келе жатқан Тоғжан, мынау ат үстінде, мынадай топ қыздың тап ортасында, дәл көп жұлдыз арасындағы Шолпандай...

Абай үнсіз мүлгіп, зарлы жоқтауды бар жанымен тыңдап тұрып, өзін өзі де, бар дүниені де ұмытып кетіпті.

Бір сәтте қасында тұрған біреу түртіп қап, «Жүрейік» дегендей болды. Абай жаңа ояғандай, алаң етіп жалт қарады. Төкежан екен. Ол Абайдың түсін көрді де, тыжырынып кекете күліп:

– Өй, неменеге соранды ағызып тұрсың? – деп, тіпті, зекігендей.

Абай қабағын қатты түйіп, селт етіп, бетін сипады. Жыладым деп ойлаған жоқ-ты. Көзінен үнсіз ауыр, ыстық тамшылар ағып кеткенін байқамаған екен.

Үлкен көш өтіп кетіпті. Артқы көштермен екі арасында ұзақтау алаң пайда болған екен. Төкежанмен бірге барлық топ қозғала берді...

Бөжей ауылдары Жәнібекке көшіп келгенін Абайдан естісімен, сол күні түнде Зере мен Ұлжан Байқошқардағы Құнанбайға кісі шаптырды.

– Дәл қасымызға келіп, қонып отыр. Енді аялдасақ, ағайынның бетін қайтіп көреміз? Бата оқырын қалай жасасын дейді? ...Соны тез шешіп, жөн айтсын! – депті.

Құнанбайдың өзінің күткені де осы кез сияқты екен. Ол дәл осы түннің өзінде қасына Күнкені алып, тағы он шақты қарт-қария, жігіт-желең алып, Бақанасқа келді. Сонымен, Бақанастағы барлық жиырма шақты ауыл ерте қамданып, саба жиып, сойыс әзірледі.

...Қалың топ – бата оқыршы шаңқай түс кезінде сансыз көп салт атты боп, күнбатыстағы Жәнібекке қарай тартты. ...Араларында Абай, Төкежан сияқты жастар, Оспан сияқты балалардан да бір топ бар...

Құнанбай қасындағы көп қошаметшінің ішінде Ырғызбайдан – Майбасар, Жақып, Ызғұтты сияқты туысқандары...

Аттылардың қалың тобы осындай лек-лек боп, Құнанбай шоғырын алдына салып келе жатқан. Бір сәтте осы жұрт екі қоныстың арасындағы сар

жазықты айқай-шуға батырып, оң жақтағы биік қара адырды бөктерлеп Жәнібекке қарай ат қойды.

Бұл елдің ежелгі ырымы бойынша, өлімге бата оқи барудың ең үлкен шарты осылай алыстан айқайлап: «Ойбай, бауырым!» деп, жылай шабу болатын.

Сол шабысты ең әуелі үлкендер бастамақ керек.

– Ойбай, бауыре-е-ем!..

– Құт, берекем! – деп, Абай қасындағы кекселеу кісілер шырқап жылап, үн салып келеді...

Абай орта тұста келе жатып, ақ үйдің сыртында оқшауырақ жерде, ұзын-ұзын ақ таяқтарға төстері мен қос қолдарын тіреп, бүгіліп тұрған отыз шамалы еркекті көрді. Бата оқыршыларды тосып, жылап тұрған жанкүйер жақындар...

Тыстағы еркектермен бір-бір құшақтасып, көрісіп болған үлкендерді сол арада қолма-қол ақ үйге қарай айқайлатып, жылатып әкетіп жатыр. Жылаудың үлкені сол үйдің ішінде...Көп еркектің арасына Абай да кірді.

Үлкен күмбез ақ үйдің іші, оң жақ босағадан дәл төрдің ортасына дейін қатар тізіліп, мықындарын қос қолдарымен таянып, аңырап жылап отырған қатындарға толы екен.

Тап орта тұста басына қара желек жамылған Бөжейдің бәйбішесі аңырап отыр. Көзінен шын жас, зар жасы бір-бірін ағып жатыр. Одан жоғары, төрт-бес қыз дауыс айтып отыр. Үйдің іші бұл кезде тұтас аңырап зарлаған мол жылау еді.

Отырған әйелдердің алдына жылап келген еркектер тізе бүгіп, отыра кетіп, құшақтасып, көрісіп жылайды.

...Құдайберді тура Бөжейдің өз бәйбішесіне қарай жылап барды. Сол кісі алдыңғы көрісушіден босаған соң, құшақтап аңырап:

– Ағакем, бауырым! – деп, бас салды.

Абай да сол жерден бастап көрісіп, жоғары отырған қыздар жаққа қарай ауысты.

...Еркектер бұл кезде ақырын жыласып отыр да, әйелдің де көбі басылып қалды. Тек Бөжейдің қатыны мен бес қыз ғана зарлап отыр...

«Өкекем... жеткізбей кеттің... арманда кеттің... зармен кеттің, жетім бейбақ біз болдық... пана кім?.. Неге аңыраттың?» деген сияқты жерлерге келгенде, барлық үйдің іші қайта егіліп, тыйыла алмай, тұншыға жыла-сады. Абайға да шын жылаудың ең ауыр кезі осы болды. Ол көз жасын, тіпті, ірке алмай қойды...

Осымен біраз барды да, екі қыз әкелерінің өміріне, өміріндегі ерлік, жақсылық істеріне түсіп кеп, бір сәтте дауыстың мәнін аса бір тосын жайға салды.

Бөжейдің өзін қойып, тұстастарын айтып келіп, әркімді атай отырып, үйдің іші тегіс жым-жырт тына қалған уақытта, бір кезде Құнанбай атын сап еткізді. Төрде төмен қарап, тымағын көзіне киіп, тұнжырап отырған Құнанбайды мынау екі қыздың қатал даусы басқа соққандай болды.

Бірақ бұл – дауыс. Намаз сияқты бұзылмайтын жол-жора. Айтар сөз, тыяр тыйым, істер шара жоқ.

Екі қыз сөздерін барған сайын қатайтып, қадалып кеп:

Жау боп шықты Ырғызбай
Айыпқа бердің бір қызды-ай, –

деп бір кетіп және бір сәтте:

Оның аты – Құнанбай,
Жүйріктігі құландай.
Шұбарлығы жыландай... –

деп жарып өтті. Жалғыз көзге дәлдеп тұрып, қамшы ұрғандай қатал жаза...

Сөйткенше төрде отырған біреудің қатты тамсанған үнін есітті. Қараса, Сара апаң екен. Ол ашулы түспен түйіліп, қара шапанды басына жамыла беріп, жүрелей отырып ап, айқайлай жөнелді.

Сөзінің басы Бөжейді мақтау мен сол жақсыны жоқтау еді. Соның аяғын шұбыртып кеп:

Мына да қарлар не дейді?
Жақсыдан жаман көбейді.
Ескінің асыл көзі еді,
Ұрлап та көмдің Бөжейді, –

деп, қатты айқайлап, қалт тоқтады.

Екі жақ та: «Айтамыз, жеткіземіз» деген орайлы сөздерін осы әйелдердің ауыздарымен айтысты. Осыдан әрі қайталаған да, өршіген де сөз болған жоқ...

Құнанбайдың Бөжейге жасаған бата оқырының түрі осы боп еді.

Әйелдерді осы үйге қалдырып, еркектерді бөлек оңаша үйге апарып, қаралы ауыл қонақ етті...

Бата оқыршылар сол кеште үнсіз, қоңыр тартып, жайлау-жайлауына қайтысты. Құнанбай... бір қарызынан құтылғанына «Уһ» дегендей боп, бәйбішесіне айтқан жалғыз сөзі:

– Күтсең, Сара апанды күтсеңдерші! – деген байлау еді.

* * *

Осы көктемде Абай көңілі бар дүниенің дырдуынан, бар адамның реніш, қуанышынан оқшау кеткен, оңашаланып кеткен бір өзгеше құпия сырдың соңында еді... Ойда барын жеткізе алмай, кеудеде тыныс біткендей құста болған шағында, Абай қатты сенделіп, қиналып кетіп:

– Япырмау, қайтем енді? Хат шорқақ, тіл мақау! – дейтін. Көңіл сезгенін, тым құрыса, өзгенің көзін иландырардай қып айта алмағанына күйеді.

Сол айтылған, жазылған жырлар әлі күнге Абайдың өзінде, өз бойында. Аталған, арналған жеріне бір де бірі жеткен жоқ... Үміт бар ма? О да жоқ! ...Тек жалғыз қиял медеуі құлаққа кеп ап-айқын соғып, бір жақындап, бір алыстап кететін шолпы сылдыры...

Күн жылынып, қар кетуге айналып, мейірімді анадай жарқыраған жақсы күн келгенде, Абай тақат қыла алмай, атын ерттеп міне сап, бет қараған жаққа таман жортып кететін. Болымсыз сылтауы – сары тазы...

Бір күні... тірлік пен қиял арасындай, бір түс толқынының құшағында жапа-жалғыз тұрғанда, қасына бір салт атты желіп келді.

Жапан түзде оқшау келген жолаушы Абайды селт еткізіп, оятқандай болды...

Бұл былтырғы Тоғжан аулынан қайтарда Абай танысқан Ербол екен...

Ерболдың қолы бос, жай ауыл қыдырып жүр екен. Абайға мейлінше көңілденіп ерді. Осы кездескеннен бастап, Абай Ерболды бес күндей жібермей, өз аулында қонақ етті... Сол күндер ішінде Абай өз өлеңдерін де айтты. Ербол ендігі сырласы боп алды. Өмірінде алғаш рет осы жігітке Абай өз жүрегінің сырын ашты. «Тоғжанға білдір» деп ашты.

Ербол осыдан соң барлық Абай айтқан өлеңдерді жаттап ап, жас жігіттің жан сәлемін Тоғжанға жеткізбек боп жүріп кетті.

Арада айдай созылған үш күн өткенде, Ербол Жидебайға қайта кеп, Абайды ертіп алып, Шыңғысқа, Түйеөркешке қарай тартты.

Абайдың жалғыз арманы бір ғана оңашада жүз көрісіп, сөйлесу болатын. Сол арманын Ербол апарып, әуелі Тоғжанның жеңгесіне, Асылбектің келіншегіне айтыпты. Сәлемге айтқан өлеңдерін айтып беріпті. Ол жеңге Тоғжанмен барынша сырлас, тату болатын...

Әйтеуір, сол жеңге мен Ербол екеулеп отырып, Тоғжанға Абайдың бар өлеңін естіртті де, ақырында, бір жол жүз көрісуге көндіріпті.

Тақат, сабырдан айырылған Абай Түйеөркешке қалай жеткенін аңғарған да жоқ. Ымырт жабыла бере, екі жігіт тау ішінде Ербол аулына келді...

Түн келіп, уәделі уақыт өткен соң, Ербол мен Абай жаяулап қана арғы жағаға өтті... Мал қораның есігін Ербол ештеп ашты да, Абайды түйе қораның ішіне енгізіп, өзі қараңғыны сипалап жүріп кетті...

Аз уақытта Ербол қайта кеп, мұның қолын алып, сыбырлап:

– Құдай берді! Асылбек бүгін үйде жоқ екен! Қазір соның отауына кіреміз! – деді.

Абай ақырын сәлем беріп, жасаулы отауға кіргенде, аққұба жеңге төсек жанында тұр екен де, Тоғжан жерде көрпе үстінде отыр екен...

Тоғжан алғашқы минуттарда қатты қысылып, өте ақырын амандасып, өзгеше қызарды. ...Ербол жастар қысылмасын дегендей болып:

– Ал мен арғы жағаға қайтып, атты әзірлеп тұрамын! – деді.

Абай үндемей, басын изеп, рұқсат етті. Жеңге де шай әзірлемек боп, тысқа шықты. Сол кеткеннен қайтқан жоқ.

Абай оңаша қалғанда, әуелде қатты қысылды. Бірақ байқап қараса, Тоғжан, тіпті, ұялшақ. Тіпті, нәзік, жазықсыз бала тәрізді. Өзі де басында не дерін білмей, сөз таба алмай, аса қиналған... Аз уақыт Тоғжанға иіле қарап отырып:

– Тоғжан, менің сәлемдерімді есіттіңіз бе? Бар сөзім сізге арналған, сізді сағынудан туған сөз еді, ілтипат қып еледіңіз бе? – деді.

Тоғжан ішінен «Ілтипат қылмасам, мұным не?» дегендей. Бірақ ақырын жымысып күлді де:

– Есіттім, Абай! Өлеңіңіз жақсы екен! – деді.

– Мен ақын емес ем! Жалғыз-ақ сіз мені былтыр бір көргеннен-ақ, қатты толқынға салдыңыз. Содан бері бір уақыт ұмытқан емеспін...

Осы кеш екі жасты бір-біріне соншалық сүйікті, ынтық етті. Екеуі тек жүз көрісуден, сөйлесуден басқа ешбір бөтен тілек ойламастай... Шын сағынышты, ынтық жандар боп ұғысты.

Таң жақындаған кезде ғана жеңге қайта оралды...

– Ойпырмай, қалқам Абай-ай, қиын болмаса, игі еді! Су түсіп кетіпті! Қарауыл суы түсіп кетіпті! Атың қайда еді? – деді.

Жеңгенің үркіп келген хабары мынау күйдің үстінде Абайды шошыта алған жоқ. Бірақ Тоғжан қысылып, қиналып кетті.

– Не дейді? Судан қалай өтесіз, Абай, атыңыз қайда? Бұл жақта қайтіп қаласыз? – деп, сүйген досының басына түскен қиыншылықты жас қыз соншалық тіксініп қарсы алды.

Абай енді аңғарды. Аты ар жақта, өзі жалғыз. Қарауыл суы тентек. Бұл ауылда қалуы, тіпті, мүмкін емес. Енді бөгелсе, қолға түседі...

Осы жайды аңғарып, әсіресе, мынадай жақсы қабыл алған жас әйелдерді қауіпке ұшыратпайын деп, Абай тез киініп, қоштасты да, шыға берді...

– Қорықпа, Тоғжан! Бірдеңе қып өтермін! Ал өзің ендігі бар хабарды Ерболдан тос! – деді. Тоғжан Абайдың омырауына ақ саусақтарын салып, жабығыңқырап тұрып:

– Қош, ұмытпа! – деді...

Абай ойы жаңағы өзімен қоштасқан ғазиз жандармен бірге болды... Алдынан қатты гүрілдеп соққан өзгеше тасқын естіліп жатса да, оны елемеген.

Енді, міне, сол тасқынның қасына келді. Тау өзені бұзылып, тентек құла су шарасынан шығыпты... Жағада біраз тұрып, халді аңғарды. Жаяу өтем деуге болатын емес. Байқаса, таң қылаңдап атып қапты...

Сирек талдың арасына шала жасырынып, далдалап тұрып, Ербол қыстауы жаққа көз тастады. Байқаса, біреу арғы жағадан ербеңдеп, асығып келеді екен... Абай дауыстап:

– Ербол! Е-ей, Ербол! – деп, үн қатты.

Келе жатқан Ербол екен...

Аздан соң Ербол өз үйінің бір дәу қызыл өгізін мініп келді. Абай оның ат әкелмегеніне таңғалды. Ербол келді де, өгізді қамшылап кеп, суға түсті. Өгіз мұзды суға басқысы келмей, көп тыртысып еді, Ербол ырыққа көнбеді.

...Жағаға жақындай бергенде, Ербол өгіздің бас жібін лақтырды. Абай жабыса түсіп, тарта берді де, Ербол қамшылап отырып, жиекке шықты. Жанын ортаға салып, қатерге басып, Абайға шын достық көрсетіп шықты. Екі етігін қонышына шейін су басып кеткен екен. Абай Ерболды құшақтай алып:

– Өй, ат қайда? Өгізің не? Атпен неге келмедің? – деп еді.

– Ат болғанда, сенің атыңды әкелмедім. Анау ауыл қазір тұрады. Біз өткенше, көріп қойса, қаптап кетеді. Ал өзіміздікі әлсіз байтал... – деді...

– Шіркін, Ербол! Неткен жақсы едің. Дос жақсысы сен екенсің ғой... Естен кетпес іс еттің-ау! – деді...

Ерболмен соншалық ырзалықпен, шын досша қоштасты да, өзенді құлдап, желіп жүріп кетті.

* * *

Құнанбай келген уақытта елдің алды қыстаудан киіз үйге шығып қалған...

Құнанбай өз басының жалғыздығын осы жолы қатты аңғарыпты... Енді... балаларының қызығын көрмек.

Бұған Зере бастаған бар шеше қуаныш айтқаннан басқа, түк қарсылық білдірген жоқ. Қызық көру дегеннің белгісі не, арты не? Ол – ержеткен балаларды үйлендіру, содан әрі немере сүю. Толып жатқан шексіз бақыт сияқты елестейді.

Әңгіме арасында Құнанбай: «Осы жолы Құдайдан соңғы қуатым құдаларым болды. Адал достықты, шын бейілді солардан көрдім» деген. Атап айтқандары: Алшынбай, Тінібек. Онан соң Тобықты ішінде, тергеуге кетіп бара жатқан жолында, Тасболат руының ішінде Байтас басынан қатты тілеулестік көріпті.

Бұрын үй ішіне мәлім емес еді. Өзі сол сапарда жалғыз байлаған байлауын білдірді. Байтастың жас қызы бар екен. Соны Оспанға айттырмақ бопты. Сөйтіп, тентек Оспанға Байтастың Еркежан деген қызы қалыңдық боп аталыпты. Үй іші, әсіресе, шешелер күліп, мәз боп, Оспанның аяғына тұсау түскенін өзіне естірту, түсіндіру жайын ойлап күліскен-ді.

Осы байлаумен қатар Құнанбай енді Ұлжанның басқа екі баласы туралы да жаңалық айтты. Оның біреуі – Тәкежан туралы. Былтыр ұрын барып келген Тәкежан енді осы жақында үйленбек... Екінші, әсіресе, осы отырған барлық үй ішіне, шынымен, үлкен қам болатын нәрсе – Абайды қайындату.

Құнанбай осы жолы Алшынбаймен уәделесіп келіпті. Осы көктемге байласыпты...

Үлкендердің осындай кеңестерінде бала атаулыдан жалғыз Құдайберді ғана бар-ды. Өзге балалар кейін есітті.

...Абай өзіне арналған хабарды үнсіз ғана аңырып тұрып тыңдады... Сол сәтте Тоғжан есіне түсіп, оның алдында қылмыс жасағалы тұрғандай сезініп еді. Абайға жаңа хабарды айтқан шешесі болатын. Ұлжан баласының мына пішінін жақтырмады. Бірақ ішінен:

– Ұялғаны шығар, – деп байлаған.

Абай бірнеше күн қатты толғанып, жапа-жалғыз ойланып жүрді. Қалыңдық деген мұнда бар. Сол сияқты айттырған күйеу Тоғжанда да бар. Қайындамай, үйленбей қалу мүмкін емес. Ата мен ананың өмірінде... Бар жүрек, бар қиялы Тоғжанмен туысып тұрса да, мынау тұсауға көнбеске шара жоқ. Осындай іші бір жақта, сырты бір күйде болған, аса бір қиын, енжар күйде Абай қайнына аттанды.

Назар аудар!

- ✓ Жігітек пен Құнанбайдың арасындағы үш күндік шайқастың себебін еске түсіріңдер.
- ✓ Жазушының «қаралы көшті» қалай суреттегеніне мән беріңдер.
- ✓ Құнанбайдың Омбыға айдалуына не себеп болды?

Өрде

Құдасының аулына Ұлжан отыз шақты кісімен келген. Алшынбай бұлар келер қарсаңға, кең сулы, кең бір жазыққа кеп қонған екен...

Ұлжан Алшынбайдікіне көп қазына әкелді...

Басқа үкі тағу – бар күйеудің әдеті. Ол ғана емес, қызыл манат шапан мен биік өкше етік киіп, елден ерекше ұзын төбе тымаққа үкі тағып алу бұл өңірдің бар күйеуіне жол болатын...

Күйеуге арналған үй өзге үйлерден де ерекше, шатырдай аппақ екен. Ішінде жүк, сандық көп емес. Кең болсын деп бос қойыпты... Үлкен бұйымынан – оң жақта әдемі сүйек төсек тұр. Он бес қатардай жібек көмкерудің үстіне күстөсек, үлкен ақ жастықтар, шағи көрпелер жиналыпты. Көкшіл қызғылт өңі бар шілтері шымылдық биік төсектің жоғарғы жағын перделеп тұр...

Шымылдық түсірулі. Үй ішіне үш үлкен әйел кірді. Ортадағысы Абайдың үлкен енесі – Алшынбайдың әйелі, семіз, қара бөйбіше. Қасындағы орта жаста, ақ сары әйел – Абайдың өз енесі. Түсіптің қатыны.

– Ал, шешелер, көрімдік!..

– Алыңдар! Көрімдік сендердікі. Бірақ бізге баламыздың жүзін көрсетіндер, алыңдар! – деп, үлкен бөйбіше қолына шашуын алды. Сол сәтте атлас шымылдық шалқия ашылды. Күйеулер бұл кезде төмен иіліп, төжім қып тұр екен. Үлкен бөйбіше:

– Өмір жасың ұзақ болсын! Алдыңнан жарылқасын, қарағым! – деп шашуын шашты...

Күйеуді қоршаған қыз-келіншекте сан жоқ. Бірақ осындай шат-шадыман думанның тап ортасында боларлық кісі – қалыңдық болса, Ділдә болса, ол әлі көрінбеді.

Абайдың бұл келісі: ұрын келу деп, жыртыс сала келу деп, кейде есік көре келу, қол ұстау деп те аталады. Ең алғашқы келіс – осы. Өзге келістердей емес, күйеу бұл жолы алғашқы күндерде талай нәрсеге көндіге білу керек. Сол өзгешеліктің үлкені – қалыңдықты оңай көрсетпеу...

Бұлар келген күннің ертеңінде Ербол ғана барып, Ділдәға амандасып, жүз көрісіп қайтты...

Бұл той Алшынбайдың үлкен той етем деген бір мерекесі екен...

Тыстағы ойын: ат шабыс, көкпар, серке тарту, теңге алу, балуан күрестіру – баршасы да осы күні болды...

Осы күні кешке Абай ең алғаш рет қалыңдығын көрді...

Ділдә келісімен ас жасалып, төр де, шымылдық іші де ас жеді... Сол астың артынан төрде отырған, түсі Абайға көрінбейтін бір молда неке оқыды. Суық су құйған бір кесе төрдегі жұртты жағалап кеп, Абайға ұсынылды. Абай ұрттады да, Ділдәға берді.

Осының артынан екі жеңге ақырын күлісіп кеп, Абай мен Ділдәнің алдына қарсы отырып, екеуінің де оң қолдарын алып, біріне-бірін ұстаттырды. Екі қолдың арасында бір қабат сусылдаған жібек жүр. Сол арқылы ұстатады екен...

Жеңге Абайдың қолын өзі көтеріп апарып, Ділдәнің арқасындағы қос бұрымына тигізді. Өлі де Абай қолының астында жаңағы жібек жүр. Сол жібекпен Абай бір-екі рет сипап өтті.

Қол ұстату, шаш сипату деген атақты ырымдар – осы. Шаш сипардың алдында күйеу жақтан берілетін үлкен сыйы болады. Жаңағы Абайды мысқылдаған ашық жеңге сол шаш сипарды Ұлжаннан бір сыбаға ғып алған екен.

Некеқияр мен той салтының бәрі өткен соң, үлкендер тегіс дауыстап бата қылысты да, жалпыға айтқандай боп:

– Қайырлы болсын!..

– Құтты, құтты болсын! – десті... Осыдан соң барлық үлкендер қауырт көтеріліп, шығып кетті.

...Айырылысар кезде Абай мен Ділдә бір-біріне үйреніскен болатын, оқта-текте қалжындап та отырысады. Ділдә Абайға сүйкімді, сұлу көрінді. Абайдың пішініне Ділдә да үйренді. Бірақ іштей екеуі де бір-біріне қабыспайды, салқын күйде қалысты.

Үлкендер зор меженің бірі деп білетін өмір белі ұрын бару болса, Абай содан асты...

Абайлар келгенде, жұрт тегіс Шыңғыс сыртында жайлауда екен. Өз ауылдарының шеті – Дөңгелек қоныста отырған Күнкенің аулы. Құнанбай сонда еді...

Абай үйге кеп, әкесіне ажарлана қарап отырып:

– Әке, осы шілденің күнінде, ең жайлауда, шөп деген тұтып тұрған шақта жер қорыған, ағайынға реніш салған не қисынға сыяды? – деді...

Құнанбай баласының бұл жолғы үнінен өзгешелік көрді...

Алғашқы сөзіне қарсы дүрсе қоя берген ашуды көрмеген соң, Абай тағы бір сөз бастады...

– Тағы бір жайды айтуға рұқсат етіңіз. Ол мына Бөжейдің асы туралы... Өлімінде оқшау қап ек, енді, тым құрымаса, мынау асына атсалысайық! – деді.

Құнанбай өткен жылдың ызасын еске түсіріп:

– Мен қайтейін! Кел демесе, кимелеп барам ба?.. – деді де, бұл сөзді жақтырмағанын сездірді.

– Ендеше сіз бармаңыз. Бірақ бізге рұқсат етіңіз...

Бұл тұста Абай көңілінде әзірлеп алған байлау бар сияқты. Онысы бір өзінен басқа ешкімге мәлім емес. Ұлжан да қазір баласының сөзін ойлана тыңдап қапты...

Құнанбай басын көтеріп, тымағын киіп, тұруға айналды...

– Мейілдерің! Маған десе, аяғына бас ұр Байдалы мен Байсалдың! – деді де, шығып кетті.

Көнгені осы. Қай көңілімен көнді? Қиналып, қынжылып көне ме? Кекесінмен көне ме? Оның ар жағын Абай елеген жоқ...

Енді шешелерімен оңаша отырып, өз ойынша қалай араласатынын апайқын қып, таратып-таратып айтып берді...

Зере мен Ұлжан осы іске көмекші болсын деп, Бізғұттыны шақыртып, дәл осы күні Абайға ақылшы ғып қосып берген.

Абай өз ағайындарының ішінен Құдайбердінің болыспағын қажет деп білді. Оған өзі барып, ұзақ әңгімелесіп, бар ниетін айтып, ұғысып қайтты. Құдайберді Абай керек еткен жәрдемінің бәрін жеткізіп тұрмақ болды...

Келесі күні Абай атқа мінді. Қасына ерткені – жорға Жұмабай мен Мырзахан. Бұл үшеуі Қазбаланы өрлеп, Көтібақ пен Жігітектің қалың ауылдарын аралап отырып, сол өлкенің орта тұсындағы Бөжей аулына келді... Абайлар, ең алдымен, Бөжейдің қаралы үйіне түсіп, Құран оқыды...

Осы ауылдың қасында ас иелерінің жиыны түгел екен... Ортасындағы үлкендері – Байдалы, Байсал, Сүйіндік.

...Осы үлкендердің бұйрығын күтіп, қас-қабақтарын қарап жүрген жас жігіттердің ішінде Ербол бар. Абайдың бұрыннан жақсы білетін бір танысы Жириенше де осында...

Жириенше де Абайға енді жылы ұшырап амандасты...

Абай осы уақытта Байдалыға қарап:

– Байдаш аға, – деп алып, сөзіне кірісті.

Келген жұмысын қысқа айтты. Бірақ орнықты, байыпты қып жеткізді.

Осы жиынға сәлем айтқан Зередей аналары екен. Сол кісідей үлкендер жіберіпті. Бөжекеңнің асына ағайын боп атсалыспақ...

Байдалы Абайды тыңдап алды да:

– Шырағым, бұл сөзіңе ағайын ырза. Бетіңнен жарылқасын. Енді қалай кірісесің, ойлағаныңды өзің айт! – деді.

Абай сонан соң кешегі шешелеріне, Ызғұттыға, Құдайбердіге өзі айтқан жобаларын айтып шықты...

Осымен ұйқысыз, ауыр түннің үшіншісі өтті...

Астың әлі аяқтамаған арты бар. Онысы Бөжейдің тұлдаған аттарын сою, үй ішінде былтырдан жиылған септі тарқату, қаралы теңді бұзу...

Байдалының тапсыруымен Сүйіндік қалың елді бастап, ақ үйге кірді де, қаралы теңдерді бұзды... Осы уақытта Бөжейдің әйелі мен екі қызы оң жаққа теріс қарап отырып ап, дауыс айтты. Үй ішіндегі барлық жиын үндемей жыласты. Бөжейдің аруағына арналған соңғы дауыс, соңғы көз жас – осы. Енді ең соңғы Құран оқылып болған соң, жиын тегіс тысқа шығып тұрғанда, тұлдаған екі ат келді. Қатты семірген күрең мен қара көк асаусып кетіпті.

Екеуін де Бөжейдің туысқандары жыласып тұрып жықты да, Байдалының өзіне бауыздатты...

Бұл аттың етін жемей кетуге тағы болмайды. Қалғи-шұлғи отырып, сол еттің піскеніне Абай зорға жеткен.

Екінді кезінде Бөжей үйінен ет жеп болып, енді үлкендермен қоштасып, жүруге рұқсат тілеп еді. Сол уақытта Байсал Абайды қасына шақырып алып, маңдайынан иіскеді де:

– Балам, ...Ана бір жыл Қарқаралыда сенің ажарыңды ұнатып, мейірі түсіп кетіп, Бөжікең бата беріп еді-ау! ...Ағайынға әділет ойлап айтқан жақсы лебізіңді есітіп жүрмін. Бүгін мынау күндерде Бөжікеңе адал іні боп, бетіңді аштың. Жақсы ағаның зор дәмесін әмісе өстіп ақтағайсың!

Ақтарсың деп білемін!.. Өрісің алда! Бетің дұрыс! Дәл осы бетіңнен жарылқасын! – деп, бата берді.

Байдалы, Сүйіндік, Құлыншақ та жақсы пейілмен қостап, бірге бата қылысты. Абай еш нәрсе айтпады. Тек қана үлкендерге еріп бата қылып:

– Рақмет! Батаңызға рақмет! Дегеніңіз келсін, Байсал аға! – деді. Осыдан соң үй ішімен қоштасты да, Ерболды ертіп, атқа мінді. Бұл уақытта Ұлжан да арбасына мініп, жүріп кеткен екен.

Абай мен Ербол желе жортып, ат жүрісіне зорға шыдап отырып, Ботақанға жетті...

Екі түн, бір күн ұйықтаған Абай осы қалың ұйқының уағында өзінің қандайлық абыройлы, атақты, жақсы жігіт атымен оянғанын білген жоқ еді.

* * *

Осы кезде ел жайлаудан қайтып, ауыл-ауылдың аралары қашықтап кетті...

Әке-шеше өздері ұйғарып, бұйырды да, мұны тағы да қайнына жүргізетін болды... Бұл жолы ай жарым жүріп, Ділдәні алып келді...

Осы күзге Құнанбай тағы да бір топ жанды қырына алыпты. Ендігі кезек – Құлыншақ аулынікі...

Назар аудар!

- ✓ Ұлжанның құдасының ауылына аттануы қалай суреттелген? Ұрын келу, ұрын бару салты туралы еске түсіріңдер.
- ✓ «Ас беру» дегенді қалай түсінесіңдер? Ол шығармада қалай суреттелген? Қазіргі замандағы «ас беру» қалай өтеді?

Қияда

Абай үйленгелі бірнеше жыл болды. Ділдә түскен жылдың келесі көктемінде бұлардың үлкен баласы Ақылбай туды. Екі жыл өткенде, Кұлбадан деген қыз туды. Ол бүгінде бірден асты. Қазір Абай үшінші баланың әкесі болғалы жүр...

Ең алғаш 17 жаста Абай әке болды...

...Абай бір топ кісімен үйге кірді. Тыста боран... Үйге шұбатыла кіріп, мол аяз алып келді...

Бұл қонақтар Абайдың қазіргі уақыттағы жолдастары, жас жігіттер: Ербол, Жиренше, Асылбек және Базаралы болатын.

Орталарындағы үлкені – Базаралы. Сол төрге шығып, шешініп отыра беріп:

– Жаным-ау, мына Құдайдың күні қайтеді? ...Жұтатты-ау, ақсүйек қып жұтатты-ау ел сорлыны! – деп, уайым айтып, ұзын қара сақалын ұстап, ойланып қалды...

«Жұттан аман қалар ел бар ма? Қазірде тың тұяқ тұрған кімдер?» дескен уақытта, Базаралы:

– Ат төбеліндей аз ауылдар аман болар. Ырғызбай, Көтібақ, Жігітек, Бөкенші ішінде жақсы қыстау алып, жерді мол басқан ауылдар әзір қысылған жоқ, – деді.

– Өсіресе, Ырғызбай іші аман. Қыстаулық жері сайлы. Күзден қалған пішені де бар, – деп, Ербол жаңада өзі көрген жайларын айта бастады.

Бағанадан бері үнсіз ойланып отырған Абай:

– Жалғыз Ырғызбайдың амандығы кімге медеу, кімге дәрі? – деді.

Базаралы Абайдың бұл сөзін ұнатып қалды.

– Өйтеуір, күші бардың күйі бар болады екен. Қүнекең әперген жер Ырғызбайды сақтайтын көрінеді ғой!

Абай қабағын түйіп, жалт етіп Базаралыға қарап:

– Төңір-ай, тартып алып, жетіскеннің несі сөз? Ырғызбайдың иемденіп отырғаны жер ме? Көрінеу көздің жасы емес пе?

Асылбек пен Жиренше Абайдың мынау ашық сынына қатты сүйсініп, күліп жіберді.

– Япырай, Абайжан-ай, көптің көңілінде жүрсе де, аузы бармайтын сөзін өзің айттың-ау! – деп, бағанадан бері уайыммен отырған Базаралы да жадырап қалды.

Бұл жігіттер Абайдың әр жайдан шындасып сырласатын досы есепті...

Жігіттердің осы әңгімесі аяқтала бергенде, аязды тыстан үш кісі кеп кірді. Үстері қар, сақал-мұрттары сіреу болған. Алдыңғы келген сеңсең тымақ, көне тонды, ұзын бойлы жолаушының кірпігіне шейін қырау тұрып қапты.

Бұл келген Бөкенші Дәркембай мен соның екі кедей көршісі екен...

Абай шаруасын сұраған соң, Дәркембай іркілген жоқ.

– Шырағым, Абай, қарындасқа қайырымы бар бала деп естуші ем. Сондықтан кеп отырмын. Болмаса, ана Тәкежандай десем, келмес ем... Басыма күн туып кеп тұрмын. Мынау екі көршіммен үшеуіміздің үйлерімізде жиыны 20-30-дан тұяқ бар еді. Сол азын-аулағымызбен бірге

пана таба алмай ығып, бүрісіп кеп отырмыз... жерімізде қылтанақ жоқ. Қойларымыз бұралып бітті. Қазір, осы Мұсақұлға жеткенше, бес қой үсіп өлді! – деді...

Абай Дәркембайдың жайын танып отыр.

– Дұрыс кепсің! Ал жая бер!..

– ...қарағым! Бірақ жаңа кеш бата, сол Мұсақұлға зорға кеп жетіп ек. Алдымыздан Тәкежан шығып, қайта қуды. Қасында әлгі Жұмағұл дейтін қаныпезер бар екен. Басымызға қамшы иіреді. Кет деп жатыр...

Абай Дәркембайдың осыдан арғы сөздерін тоқтатып, тез байлау жасап, Ерболға қарап:

– Ербол, жылы киін де, атқа мін! Дәркембай, еріндер мынаның қасына! Осы арадан азық алып кетіңдер! Ділде, тұр! – деп, Абай келіншегіне бұйрық етіп: – Мына кісілер ашықпастай қып, ет, азық әзірлете бер! – деді. Ділде лезде тұрып, шығып кетті...

– Тұр, Ербол! Менімен бірге жүр! – деді де, өзі шапшаң киіне бастады. Жеңіл күпі кие сап, шарт буынып, қолына қамшы алды да, есікті қатты ашып, атқып жөнелді. Ербол артынан кетті.

Қамшы алғаны үйдегілерге Абайдың атқа мінбек болғанын білдірді...

Бұл кезде Жұмағұл Дәркембайлардың елу-алпыстай азғана қойын шоқтай иіріп, тірсекке сабап, қуып жүр... Осы кезде Абай ақырып жіберіп:

– Аш көзінді, жауыз! – деді.

Жұмағұл Абайды тани берді...

Сонымен, дәл күн шыға бере, Құнанбайдың үш қорығына қарай жан-жақтан мал шұбырды...

Жұт деген жоқшылық, қысталаң, апат деген осындай боп қақ қасына келгенде, Абай ел тірлігінің барлық қайғылы сорын көрді...

Әрбір ауылдың үлкендеріне соңғы рет қайтадан соғып:

– Тоңғандарың мына тұс-тұсындағы ауылдарға барып, жылынып қайтындар. Бір-бір мезгіл ыстық ішіңдер. Осы қорықтарда отырған ауылдардың бәрі де ағайын ғой. Қумайды. Жасқанбаңдар!.. – деді.

Онсыз да малдары үшін Абайға алғыс айтып жатқан көрілер енді біржолата жұттан құтылғандай көтеріліп қалды.

Абай осы бетінен аттан түспей, жортып отырып, үш қорықтағы бар қыстауды аралап шықты...

Таңертеңнен тыным алмаған Абайлар Жидебайға екіндіде жетті. Келсе, шешелердің үйінде Тәкежан мен жорға Жұмабай тосып отыр екен. Тәкежан түнделетіп шауып отырып, Құнанбайға жетіп, енді Қарашоқыдан Абайға арнап бұйрық әкелген.

Абай Ұлжанның шақыртуымен үйге келді. ...Аш-арықты күтуге Абайдың шешесі кіріскен көрінеді...

Жұмабайдың айтуынша, Дәркембайды паналатқанды Құнанбай теріс депті...

Төкежан тырсиып, күйіп отыр еді. Ұрса жөнелді:

– ...Бір Дәркембай емес, қыруар елді қаптатыпсың! ...Ең әуелі мына шешелеріңді де аштан өлтірерсің, бүйте берсең!

– Шешелерімнің қамын сен жемей-ақ қой, білдің бе? ...Барын ортаға сала біледі. Халық көргенді бірге көрсе де, қабақ шытпайды... – деп, Абай Төкежанға қатты қадала қарады...

Төкежанның бұдан арғы айтайын деген жауабын Ұлжан айтқызған жоқ.

– Жә, жетті! Болды енді екеуіңнің салысуың! – деп тоқтатып қойып, өзі Жұмабайға бұрылды да:

– Сен енді қайта бер! Абай бұндағы аш-арық ағайынды шақырып қойыпты. Біз болсақ, барымызды бөле жерміз. Өзір қысталаң жоқ. Біз үшін қиналмасын ондағылар. Беріп жатқанымыз – өз сыбағамыз. Баласының абыройын төкпесін, екі айтқызбасын елге! – деді.

...Абай күнұзын ат үстінде жүріп, қатты жүдеді. Қап-қара боп, тотығып кетті.

Бірақ Дәркембайларға арналған еңбегі мен пейілі текке кеткен жоқ. Елу ауылдың мың жарымдай қойы мен барлық ірі қарасы шетінен жан сақтап, аман қалды.

* * *

...Күн әбден жылынды...

Зере науқасының келесі күні түнінде Ұлжан енесінен күдер үзе бастаған болатын. Абайға айтпастан, Ұлжан Қарашоқыға кісі жүргізді. Сөйтіп, түні бойы ұйықтамай күзетіп отырған келіні мен немересіне Зере таң алдында ең соңғы рет көз салды...

Дене күші бітсе де, ойы сап-сау. Тек үні әлсіз.

– Өнегем... болса... тірлігімде көрсете алдым ба, жоқ па? Өсиетім болса... құлағым, тілім барында айтып болдым ба, жоқ па? Қайтейін!.. Енді қайтейін!.. Бүгін мынау әлім біткен шағымда, не дәме етесің екеуің!.. – деді. Осы сөздерін көп қиналып, ұзақ айтып еді.

Сөйлету зорлық сияқты. Бірдемені айту да орынсыз. Абай екі қолын төсіне қойып, әжесіне тағзым етті де, басын иді. Өзінше: «Бар жүрегімнің құрметі, әулиедей ана, саған арналған» дегені. Сөйтіп, аз отырды да,

әжесінің екі қолын ұстап, кішкентай алақандарына бетін басты. Иіскеп сүйіп отырғанда, бірнеше ыстық тамшылар да сол әлсіз жүдеу алақандарға тамып еді.

Әжесі тағы да сыбырлап:

– Қарағым... жалғыз қарашығым! – деп, Ұлжан жаққа қарады да, – анаңды күт! – деді.

Осыдан кейін тағы бір толастан соң:

– Ішімнен шыққан жалғыз еді ғой... Жалғызға топырағым бұйырсын! – деді. Бұл сөзді, тіпті, ап-анық айтты да, қайтып үндеген жоқ... Жаңағы айтқаны Құнанбай екенін Абай лезде түсінді. Сол сөзді бастай бергенде, Ұлжан басын изеп: «Тыныш болыңыз, орындаймыз» дегендей белгі еткен.

Қадірлі ана осы таңға жетпей, қайтыс болды...

Осы таңертеңде Қарашоқыдағы, Шыңғыстағы көп туысқан да кеп жетті. Алдымен келген Құнанбай, Күнкелер болатын. Қалған Ырғызбай да осы күні түске шейін түгел келді...

Абай... Зерені қойып қайтқан күні кешке, әжесінің төсегіне отырып алып, Құран аударуға кірісті. Анасының аруағына арнайтын дағдылы Құран хатымды молдаға оқытпай, өзі оқитын болды.

Бір жұма бойы сол Құранды екі аударып шықты...

Онысы – әжесінің адамшылық, аналық қасиеттерін жоқтау еді. Өз ішіндегі адал алғысын бағыштау да дұғалық, тілек есепті көрінетін...

Зеренің жетісі толып, Құран хатым болған соң, Құнанбайлар қайтып кетті...

* * *

Ел ішіне сайлау келді деген хабар шығып еді. Жидебайда жатқан Абайға Құнанбайдан шақырту келді.

...Қарашоқыдағы қыстауға келген соң, Абай ең әуелі әкесіне бармай, Күнкенің үйіне кірді. Мұнда Абайдың ең жақсы көретін туысқаны – Құдайберді көптен бері науқас болатын. Алдымен соған амандасып, жайын білмек...

Құдайберді Абайдың қолын ұстап, қысып, сипап жатып:

– Жақсы келдің ғой! – деді.

Арудың жүдеу қолын інісі қос қолымен ұстап, өзіне таман тартып кеп, жүрегіне басты. Екеуінде де үн жоқ... Бірталайдан соң Құдайберді әлсіз ғана үн қатты:

– Әкеңе кірдің бе? – деп еді.

– Өлі барғам жоқ. Өуелі сізге келдім!

Осы уақытта Абай келді дегенді естіп, қарсы үйден үш бала келіп, сәлем берді. Үшеуі де Құдайбердінің балалары. Үлкені – он бір-он екідегі Шәке, екіншісі – сегіз жасар Шұбар, үшінші – бұл екеуінен де кішірек, тоқалдың баласы – Нұртаза.

Балалардың бәрін де Абай қасына шақырып алып, беттерінен сүйді... Құдайберді Абайға үйірілген өз балаларын көріп, қобалжып кетіп, бетін ірге жаққа бұрды.

Абай осы қозғалысты байқап, балаларды аз алдандырды да, үйден қайта ұзатып салды. Науқастың қасына тағы кеп отырды.

Құдайберді есікке көзімен нұсқап:

– Адам бола ма?.. Болар ма? Інілерің, міне. Кім боларын... не көрерін қайдан... білейін? – деді. Қоштасып жатқан сияқты.

Інісінің көзінен екі-үш тамшы жас ақты. Даусы да дірілдеп, жылаған-дай шықты.

– Қарыздары мен болармын, Бәке! Өл-шамамның жеткенінше, қойным менен мойнымда өсірермін!..

Құдайберді енді басқа сөзге ауысты да, екеуі жай ғана әңгімелесіп кетті.

– Өкеңнің сені неге шақырғанын білемісің, Абай?

– Жоқ, Бәке, өзір білгем жоқ.

– Ендеше бүгін сайлаушы төре кепті. Әкем Жақып аулына түсіріпті. Мына жаңа орын – «болыс» деген бар дейді. Соған сені сайламақ. Ұқтың ба? Не дейсің бұған?

– Өзіңіз не дейсіз? Маған не ақыл айтар едіңіз?

– Менің тілімді алсаң, – Құдайберді біраз ойланды да, – болма! Ұлықтық қасиет емес екен. Көзіміз жетті ғой. Бектік бұзады екен және түбінен қайыр шықпайды, қарғыс шығады екен. Жас өміріңді зая қылма!

Абай өз жауабын ойлаған да жоқ.

– Айтқаныңыздың бәрі шын, Бәке!

– Тіленіп жүрген көрінеді ғой әкесінен. Анау Тәкежан-ақ боп, қарық босын! – деп, Құдайберді тоқтап қалды.

Бұл кеште, ел жатқанша, Абай ағасының қасынан кеткен жоқ. Науқастың тілегі бойынша домбыра алғызып, көп-көп күйлер тартып отырды....

Құдайбердінің сөзі рас. Құнанбай Абайды болыс сайламақ болатын. Сайлаушы төре келіп, кешелер Құнанбаймен көп сөйлескен болатын. Жаңа болыс туралы мұның айтқанынан шығатын емес. «Жаңа закон, жаңа сайлау болады» дегеннен бері Құнанбай өзі енді ұлық болудан тоқталмақ...

Қайта болыс болмай, сыртқырақ отырса, бар Тобықтыға өз өмірі молырақ жүрмек. Ол – бір.

Екіншіден, ел арасы бүгін қиындап барады. Мынау Балағаздар сияқты тынышсыздық шықты. Онымен алысу керек... оларға қолы батыл тиетін жасты салу керек... Билікті соларға артып, ақылы мен әмірін өзі тыныш отырып жүргізеді.

Үшінші, Құнанбайдың жасы болса да, жетпіске тақап қалды. Енді ержеткен баланың ішінен өз орнына кісі қамдайтын мезгіл жетті.

Осының бәрін іштей ойлап, таразыға салып келіп, жаңа болыстыққа Абайды лайықтаған. Оның да бір есебі бар.

Абай әке тәрбиесінен сыртқары кетті. Қайта бар мінез, бар жүрісі оны Құнанбайдың қасында отырған қатал сыншысы етіп барады. Соңғы жылдар, әсіресе, солай боп келеді...

Әкесі тұрып, шай ішіп болған кезде Абай келді. ...Төкежан Абайдан бұрын келіпті. ...Құнанбай екі баласынан басқа кісіні үйден шығарды да, сөзге кірісті...

Айтқан сөзінің бәрі де Абайға арналған сияқты. Өзінің қартайғанын айтты. Жақсы-жаман өмірді алыс-жұлыспен өткізгенін ескертті... Әкенің ұйғарғаны – Абай. Соның болуын мақұл көреді...

Абай ойланған кісі сияқтанып, аз үндемей отырып барып, ақырында, тамағын қырнап алды да:

– Әке, сенгеніңізге рақмет! Ендігі міндетті бізге артқаныңыз орынды... Жалғыз-ақ жаңағы сөзіңіз маған айтылса, мен өзім болыстық, ұлықтықтан бас тартам. Мезіретім емес. Әрі ағалық жолы бар, ебі де бар, ұсынған орныңызға мына Төкежан лайық. Осы болсын! – деді.

Абай осы соңғы сөздерін айта беріп, Төкежанға көз тастады. Молда пішін, мүләйім боп отырса да, Төкежан қып-қызыл боп қуанып кетті... Құнанбай Абайға қайта-қайта қадалды. Болмайтын себебін екі қайтара сұрады.

Абай бір рет қысқа қайырып, «Бола алмаймын» деген еді. Бірақ әкесі екінші рет салмақ салғанда, молырақ дәлел айтты. Халықты билеу үшін адам өзі көмелетке жету керек. Оған Абай өзін өзирмін дей алмайды...

Құнанбай бұл тұсқа келгенде, шұғыл өзгеріп, тез тайқып шықты. Сол арада Төкежанға бұйрық етті. Ол баласы оп-оңай «құп» деді.

...Ұлық болысымен, ең алдымен, әмірін елге танытпақ болған Төкежан бар күшін Балағаздарға салыпты...

Төкежанның әскер әкелгенінен Абай жиренген болатын. Қалың елді өрекіткен сотқар қылықтарын Жидебайға келуші жұрттан есітіп, Абай атқа мінген-ді.

Мұсақұлға келсе, Базаралы да сонда екен...

Абай Тәкежанның терістігін айтып, сөйлесіп көрмек еді. Ағасы: «Араласпа, килікпе» деп қатты серіпті. Осы кеңседе отырып, Абай бүгін өзірленіп жатқан қағаздарды байқады.

Барлық мөр, пірғауар, қол мен таңбалар Жігітек жігіттерінің сорына өзірленіп жатыр екен...

* * *

Абай мен Ербол қалаға кеп жатқалы бірталай күн өтті. Құнанбай балалары қалаға келсе, Тінібек байдың үйінде жатушы еді. Семейге Абайдан бұрын келген Тәкежан сол құданың үйіне түскен екен. Қасында Майбасар мен тілмаш, атшабарлары бар. Қоршап жүрген топыры көп. Соны көріп Абай мен Ербол Семей қаласының өз ішінен пәтер алды...

Жігітек адамдарының ісіне Абай Семейге келісімен белсене кірісті...

Тәкежан да есік-тесікті көп білмейді. Онысы Абайға мәлім. Бірақ оған кіріс-шығысты оңайлататын кісі – Тінібек. Абай жақын арада сол Тінібекке кісі салып:

– Тәкежан Құнанбай баласы болса, менің де жөнім сол. Біздің болыс осы жолы абырой алатын, жақсы ат табатын іспен келіп отырған жоқ. Өзін де, әкесін де жаманатқа ұшыратып, қарғыс алатын іске басты. Тінібек орынды кезде болысқан. Бірақ дәл бұл жолы жалған намыс дегенді айтып, ағайынның обалына қалғалы отырған Тәкежанға болыспасын! Шын достық ойласа, қайта тыюға себепші болсын! – деген.

Мұнысы – Тәкежан жағын әлсіретем деген іс... Осымен қатар Абай істеткен бір жұмыс – адвокат жалдау. Облыстың үлкен адвокаты Ақбас қазірде Балағаздардың ісін алып, жоқтаушылардан арыздар жиып, соны өзі өңдеп жазып, тиісті жерлерге беттетіп жатқан.

Абай мен Ербол Ертіс жағасындағы жалғыз қабат тас үйдің терезесінің алдына келіп тоқтады да, ішке кірді.

Ақбасты бұлардың алғаш көргені – осы. Бет ажарында оншалық көрілік белгісі болмаса да, шашы аппақ, сақал-мұрты бурыл кісі екен. Бойы зор, бас бітімі ірі келген, келбетті. Түсі ойлы кісідей салқын...

Бұл үйде Ақбастан басқа қара мұрт, таңқы мұрын тілмаш отыр екен...

Ақбасқа Абай арыз ұсынды. Ерболмен екеуі қол қойып, Жігітек кісілерін ақтаған екен. Бұлардың, әсіресе, арашалайтыны – Базаралы, Қаумен, Үркімбаев сияқты жандар.

Тілмаш арыз жайын айтып болған соң, Ақбас Абайдың аты-жөнін сұрады. Жас жігіт өзін Құнанбаевпын дегенде, адвокат жалт қарап, таңданыңқырады да, алдыңғы арыздарды қолына алып, бірдемені іздей бастады.

Оны таңдандырған нәрсе, болыс пен бұл жігіттің ортақ фамилиясы. Осы жөнін айыра сұрап кеп, Абайдың Төкежан болыспен туысқан екенін білгенде, адвокат, әсіресе, таңырқай түсті.

– Сенің туысқаның бұларды қуып отырса, сен кеп, ақтайсың да қорғайсың! Бұл қалай? – деді.

Абай тілмаштан ұғынды да:

– Рас, болыс – менің бірге туған ағам. Сондай жақын кісі болғандықтан, қасында отырып, жаман істерін анық көріп, толық таныдым... Ұлық та емеспін, ақы алған қуғыншы да емеспін. Жауапкер Қауменовпен бірде-бір ілік жалғасым да жоқ. Мына жолдасым Ербол да солай... Егер ұлықтар, соттар барлық істің хақиқатын білем десе, осы біз сияқты көлденең, қалыс ағайыннан шындықты сұрау қажет деп білеміз... – деді.

Бүгінгі шаруаның үлкені – осы. Абай сөздерін Ақбас жақсы ұғынды.

Ұғынды да, Абайдың жүзіне ырза боп қарады...

Жаңағы арыз жөнінен Ақбас берген бірнеше сұрауларға жауап айтып болды да, Абай тағы кітаптарға қадалды. Қайран боп, сүйсініп отырып:

– Шіркін, жасау мен жиһаз асылы мынау екен ғой. Жарастық қандай, қасиет қандай! – деді.

Тілмаш Ақбасқа Абай сөздерін аударып берді.

Осы уақытта Абайдың көзі жақын жердегі жақсы мұқабалы бір топ кітапқа түсті.

– Мынау закон кітабы ма екен? Не жайдағы кітаптар екен, ө?.. – деп, ойлана сөйледі. Ол кітаптар Пушкиннің томдары еді...

Осыдан кейін Ақбас пен Абайдың кездесулері көп болды...

Төкежандар тың адамдарды тоғытып жатқанмен, істің беті адвокат кіріскелі дұрыстыққа қарай ойыса бастады...

Жігітек сүйінші тілеп, кісі шаптырып жатты.

Төкежан осы хабарды білісімен, Абайға кісі салып: «Тыйылсын, бұл қай қастығы?!» деп ашу айтқан екен. Абай:

– Біз ата-ананың алдында туысқан болысуға жарасақ, со да жетер. Мынандай ажал аузына, қыл көпірдің үстіне ел-жұртты өзі айдап келген соң, менен жөн сұрамасын!.. – деген.

Осы жауабын келтіріп, тағы да көп шағым айтып, Төкежан Құнанбайға кісі шаптырып еді. Әкесі Абайға: «Тез қайтсын! Болыс болмаймын деген өзі болатын. Енді Төкежанды ақсатпасын! Аяғын тартсын!» деп сәлем айтыпты.

Бірақ бұл сәлем Абайдың барлық істі аяқтап қалған кезінде келді. Тоқтата алған жоқ...

Ақбас пен Абайлар барды салып жүріп, көп жеңілдік тапты. Балағаздар каторгаға бармайды. Үркітке жер аударылатын болды...

Абай енді елге қайтпақ еді. Соңғы рет Ақбаспен көріскелі келгенде, қарт адвокат Абайға ақыл айтты:

– Сен жас болсаң да, ақылды адамсың. Халқыңа жаның ашиды екен... Оның зор қасиет. Бірақ сол елің мен өзіңнің қамыңды шын ойласаң, білім жарығына ұмтыл! Оқу ізде! – деді.

Бұл сөздер – Абайдың өз арманының дәл үстінен түскен сөздер.

– Оқуға жаным құмар. Бірақ қайтіп оқимын? Школға түсуге ұлғайып кеттім... Басқа оқудың жолы бар ма? Ақыл айтыңызшы! – деген.

Адвокат көп мәслихат берді. Ең әуелі үлкейгендік бөгет емес екенін айтты. Жасы қырыққа келіп те, білім іздеп, өз-өзінен ізденіп, ғалым болып шыққан кісілер бар екен. Солардың аттарын атады. Және оқуды школға түспей, оқуға болатынын да айтты...

Жидебайға келген соң, Абай көп бөгелген жоқ. Ділде мен шешесінің рұқсатын оңай алды...

Бұл шақтарда недәуір қартайып қалған Ұлжан баласының жүзінен көз алмай, көп қарады...

– Заман сенікі, майдан сенікі. Соларыңның балуаны бол. Қай жолмен жүрсең, мұратың орындалады. Оны енді бізден де өзің артық танитын болдың. ...Жолың болсын! – деді.

Абай анасын бала күндегідей құшақтады да, үндемей қоштасты. Ербол екеуі тысқа шығып, атқа мінерде, барлық ауыл ере шыққан. Дәл жөнелер кезде Ұлжан ат үстінде тұрған Абайды өзіне қарай шақыртып алып:

– Абайжан, Тойғұлының аулына бара кет. Өкелерің құда түсе кетіпті. Осы ауыл тегіс барсын деген екен. Мен қайдан сүйретіліп жүрейін? Бірақ сен бармасаң, тағы да бізге ренжиді. Жолшыбай аз аялдап, кете берерсің! – деді...

Тойғұлы – Мамай руының үлкен байы... Қыз алатын – Құнанбай жағы. Енді құда түспекке, қонақ боп қайтпаққа, сол Тойғұлы аулына Құнанбайлар барыпты.

Абай мен Ербол да келді...

Үлкендердің әңгімесі әр саққа соғып кеп, бір кезде заман мен заман арасын салғастыруға ауысты. Қаратай өздерінің жас кезін айтып, өкелер заманын еске алып кеп, бүгінгі заманның азғанын, бүгінгі адамның құнарсыз боп, жұтаң тартып бара жатқанын айтты.

Абай осы тұста мырс беріп күлді де, қиғаш сөйледі:

– Бұрынғы заманның жақсылығы со ма, қатар отырған бір туысқан елдер бірін-бірі шауып, шаншып, сойқаннан арылмаушы еді... Алып кетеді,

жұлып кетеді деп, ылғи ғана жасанып жүруші едіңдер... Сол заман да жақсы ма екен? – деген.

...Аздан соң ет желінді. Абай мен Ербол енді жүрмек боп, киіне бастады. Құнанбай да тысқа шықты.

Шығысымен Абайды шақырып алды да, жақын жердегі тастақ төбешікке кеп отырды. Әке мен бала оңаша. Көптен бергі бетпе-бет кездесулері – осы.

Құнанбай салқын жүзбен, кінәлай қарады:

– Сен оқыдың да, білім алдың, ұстаз көрдің. Біз надан өстік. Бірақ сол білімің жұрт алдында ата сыйлауды неге білдірмейді саған? Көп көзінше таласып кеп, өкеңді сүрінткенде, не мұратқа жетпексің?

Өкесі жеңілгенін біліпті...

Осымен сөз біткен шығар деп ойлады. Бірақ өкесінің тағы да бір айтпағы бар екен. Ол азырақ бөгеліп отырды да, қайта сөйледі.

– Орайы келгенде айтармын деп жүр едім. Сенің басыңнан үш түрлі мін көремін. Соны тыңда! – деді.

Абай:

– Айтыңыз, өке! – деп, Құнанбайдың жүзіне тура қарады да, тосып қалды.

– Ең әуелі, арзан мен қымбаттың парқын айырмайсың. Өзіңдегі барыңды арзан ұстайсың... Екінші, дос пен қасты сараптамайсың... Жұрт бастайтын адам ондай болмайды. Басына ел үйірілмейді. Үшінші, орысшылсың. Солай қарай ден қойып барасың. Дін, мұсылман жат санайтынын ескермейсің! – деді.

Бұл сөздердің түкпірін Абай оңай таныды. Жас жігіттің өз жүрегіндегі нәрім мен барым деп жүргендеріне шабуыл жасалып отыр...

Бұл тұста өкесін аяп қала алмайды. Сөйлеп кетті:

– Осы үш айтқаныңыздың үшеуіне де дау айтам, өке. Өзімдікі дұрыс деп айтам. Ең әуелі, жайдақ суға теңгердіңіз. Қолында құралы бар жалғыз-жарымға ғана пайдасы тиетін шыңыраудағы су болғанша, құралды, құралсыз, көрі, жасқа түгел пайдасы тиетін жайдақ су болғанды артық санаймын. Екінші, ел алатын тәсілді айттыңыз. Ел билейтіндердің мінезін айттыңыз. Менің білуімше, ...Аяз бен боранда, жауын-шашында топ не көрсе, соны көруге шыдаған, жанын аямаған, қар төсеніп, мұз жастанған, етегін төсек, жеңін жастық қылған бақташы ғана баға алады... Жанашыры бар, жақсылық пайдасы бар ғана кісі бағады... Үшінші, орысты айттыңыз. Халық үшін де, өзім үшін де дүниенің ең асылы – білім-өнер... – деді.

Құнанбай тыңдап болды да, күрсініп қойды... Сөз осымен біткен еді. Абай қоштасты да, жүріп кетті...

Бұл уақытта Абайдың жасы 24-ке шыққан-ды. Көз алдынан өзі шегіп өткен жылдардың бірталай күйлері шұбатылып өте берді. Байқап қараса, өмірдің бірталай қат-қабатынан, шытырманьынан, бел-белесінен өтіпті. Бір шақта өрге басып, енді, міне, қияға қарай да өрлеп келе жатқан тәрізді... Қияға қадам басқаны рас...

(Бірінші кітаптың соңы)

Назар аудар!

- ✓ Жазушы жұт кезінде Абайды халық қамқоры ретінде қалай суреттегеніне назар аударыңдар.
- ✓ Балағаз бен Абылғазының барымта жасауына кім түрткі болды?
- ✓ Абай мен Тәкежанның қарым-қатынасына мән беріңдер.

СӨЗДІК

Әнтек – болар-болмас, сәл ғана.

Әмісе – әрқашан, әрдайым, ылғи да.

Бейғунаһ – бейкүнә.

Биқасап – жібектен тоқылған еңсіз мата.

Затон – 1) кемелер тұратын және оларды жөндейтін орын; 2) көлдің, өзеннің, теңіздің ағыны баяу жері, шығанақ қойнауы; 3) шығанақ жүкшілері тұратын жер; жұмысшылар поселкесі.

Келеге салу – келе – 1) жылқы үйірі сияқты бір топ түйе, бір қора інген; 2) ауыспалы мағынада: ел арасы, көпшілік ортасы; 3) ортаға ақыл салу.

Классика – үлгілі, кемелденген, жоғары сапалы. Классик жазушы – өз заманының алдыңғы қатарлы идеяларымен рухтанған, көркемдік қасиеттері жоғары, бүкілхалықтық ілтипатқа бөленген шығармалардың авторы. Ал классикалық әдебиет халық санасында шеберлікпен көркем бейнелер жасауымен танылады.

Көрпіс (*орыс*) – корпус – 1) кемені, аппараттың сыртқы қабы. 2) Белгілі бір алқапқа орналасқан үлкен үйлердің бірі.

Құран хатым – қайтыс болған адамның аруағына арнап, Құраннан аят оқу.

Мезіретім – ықылас білдіру, ілтипат көрсету ишараты.

Пұшпақ – 1) малдың, аңның терісі; 2) белгілі бір кеңістіктің, мекеннің, көшенің бір шеті, бөлігі; 3) әңгіменің бір шеті.

Піргауар (*орыс*) – переговоры – келіссөз жүргізу.

Шағи – жұқа жұмсақ; таза тінді жібек мата.

Адам аттары:

Базаралы Қауменұлы (1833-1887) – «Абай жолындағы» типтендірілген кейіпкерлердің бірі. Бірақ өмірдегі Базаралы мен кейіпкер Базаралының арасында айырмашылық бар. Ол өмірде Абаймен жауласып өткен, ал романда ақынның ең жақын сыйлас, сырлас, мұраттас досы ретінде сомдалған. Жазушы елге барып, романға қажетті деректер жинағанда, Базаралы туралы: «Дәл Кенесары сықылды, бойшаң, өте сұлу, тентек, қалжыңқой» деп суреттелген. Сөзге шешен, тапқырлығы да айтылған. Романға кейіпкер етіп алынуына да ел аңыздарының әсері болған (*Талатбек Әкім*).

Барлас – жазушының кейіпкері. «Абай жолының» 1942, 1948-1949 жылдардағы басылымдарында Дулат атанып, 1952 жылдан бастап Барлас есіміне ауыстырылды, яғни соңғы басылымдарда Барлас болып көрінетін кейіпкердің прототипі – Дулат Бабатайұлы. Кеңес дәуірінде зар заман ақындары – Дулат, Шортанбай, Мұрат есімдерін айтуға, жазуға тыйым салынған, ал жазыла қалған жағдайда оларды міндетті түрде сынау талап етілетін. Осы саясаттың ықпалынан жазушы Мұхтар Әуезов кейіпкер Дулатты жинақты бейне ретінде Барлас деп өзгерткен.

Дәрмен – жазушының кейіпкері, өмірде болмаған адам. Жазушының шығармасына көркемдік шешім үшін қажет болған типтік жиынтық бейне. Бірақ жазушы Дәрмен үшін Қодардың немересі Қиясбай Көгедайұлы мен Шәкәрімнің тағдырын негіз етіп алған.

Ал «Абай жолының» үшінші және төртінші кітаптарындағы Дәрмен бастан кешетін оқиғалар Шәкәрім Құдайбердіұлының тағдырынан алынған. Кеңес заманында Шәкәрім туралы айтуға тыйым салынған, сол себепті Дәрмен бейнесі тарихи шындыққа негізделген типтік образдардың қатарына жатады (*Тұрсын Жұртбай*).

Ербол Көмекбайұлы (1843-1884) – Абай Құнанбайұлының досы, Бөкенші руынан. Ол сөзге жүйрік, өнерлі, билік істерге де араласқан. Абай екеуі Сүйіндік ауылында танысқан, олардың достасуына Тоғжанмен екі арадағы дәнекерлік қызметі себеп болған. Олардың достығы өмірлерінің соңына дейін жалғасқан. Тек болыс сайлайтын кез Ербол Оспанды емес, Бөкенші руынан Күнту Шоңқаұлын өткізуді ұйымдастырғаны Абайдың жанына қатты батқан (*Талатбек Әкім*).

Жиренше Шоңқаұлы (1843-1905) – жазушының ел арасынан жинаған аңыздарда оның шешендігі, күлегештігі, қалжыңқойлығы айтылған. Алдағыны біліп отыратын көріпкелдігі де бар екен. Абай Құнанбайұлы болыс болған кезінде талай салмақты, қиын істерге Жиреншені жұмсаған. Өмірдегі Жиренше мен романдағы Жиренше арасында алшақтық байқалмайды.

Лосовский Владимир Степанович (туған және қайтыс болған жылдары белгісіз) – 1879 жылдан Семей уезінің бастығы, колледждің хатшысы. Ол 1876-1884 жылдары Үзікбай Бөрібаевтың Абайдың үстінен жазған жалақорлық арыздарын тексеріп, Батыс Сібір генерал-губернаторына баяндап, арызда жазылғандардың түгел дерлік жалған екенін анықтап, істі қысқартқан.

Михайлов Евгений Петрович – шын мәнінде, тегі Михаэлис Евгений Петрович (1841-1913) – орыстың революционер-демократы. 1869 жылы Семейге жер аударылған. Отаршыл әкімдерден басқа орыс зиялыларын кездестірмегендіктен, Абай Құнанбайұлына алғашқы кезде Ресей мәдениетінің хабарларын жеткізуші болған. «Ал кейін орыс тілін еркін біліп, орыс мәдениетін мол, терең тани бастаған кездегі Абай озық ойды А.Пушкиннің, Н.Некрасов, т.б. көрнекті тұлғалардың төл шығармаларын оқу арқылы, өз дарынымен үйренген.

Оразбай Аққұлұлы (1837-1911) – Абайдың замандасы. Көп жылдар Абаймен жақсы қарым-қатынаста болған. Кейін Қадиша қызға байланысты дауда екеуінің арасы суысып, үлкен жаулыққа ұласқан. Романда оның бейнесі әсіреленбей, деректер негізінде берілген.

Шұбар – көп адам «Абай жолындағы» Шұбардың прототипі Шәкәрім Құдайбердиев деп ойлайды. Негізінде, олай емес. Кейбір іс-әрекеттері ұқсас келгенімен, Шұбар – жалпы ойдан шығарылған жиынтық, әдеби бейне. Жазушыға ақын туысқандарының ішінен Шұбар сияқты бір бейне керек болған. М.Әуезов Шәкәрім Құдайбердиевтің бүкіл жақсы қасиеттерін Дәрмен бейнесіне жинақтап көрсеткен (*Талатбек Әкім*).

Әдебиет теориясы

Эпопея (*грек. epopeia – тудыру, жазу*) – эпостық шығарманың бір түрі; белгілі бір немесе бірнеше тарихи дәуірдің типтік оқиғаларын кең көлемді суреттейтін, бірнеше ұрпақ өкілдерінің іс-әрекетін ортақ идея мен тақырыптың арнасында, көркемдік тұтастықта баяндайтын поэзиялық немесе прозалық ірі туынды. Демек, эпопеяға ортақ сипаттар: тарихи тақырып, терең әлеуметтік идея, уақытты реалистікпен суреттеу, кейіпкердің даралануы, көркем тіл.

Эпопея алғаш рет Еуропада пайда болды. Оның көрнекті мысалы – антикалық әдебиеттегі Гомердің «Илиада» мен «Одиссеясы». Ал түркі халықтарында ерлік істері мен даңқты болған батырларға арналған мадақтау өлеңдері мен жырлардың негізінде туған «Манас» эпосы бар.

Жазба әдебиетте орыс халқының көрнекті жазушысы Лев Толстойдың «Соғыс пен бейбітшілік», М.Шолоховтың «Тынық Дон», қазақ әдебиетінде Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» романы эпопеяға жатады.

1. Мұхтар Әуезов туралы не білесіңдер? Драматург ретінде М.Әуезовтің қай пьесаларын білесіңдер?
2. Өздерің тұратын мекенде Мұхтар Әуезов есімімен аталған қандай ғимараттар бар?
3. Еліміз тәуелсіздік алғалы бері Құнанбай Өскенбайұлы туралы қандай зерттеулер жарық көрді?
4. Кеңестік саясаттың ықпалымен жазылған шығармада Құнанбайдың қаталдығы қай сюжеттер арқылы көрінеді?
5. Құнанбайдың аға сұлтан ретінде халыққа жасаған жақсылықтары туралы айтыңдар.

1. «Абай жолы» романы не себепті эпопея деп аталған? Сендер «Қаныш Сәтбаев» роман-эссесін, І.Есенберлиннің «Көшпенділер» роман-хроникасындағы «Қаһар» романын оқыдыңдар. Бұл үш туынды да роман жанрына тиесілі, сонда олардың эссе, хроника, эпопея деп жіктелуінің себебі неде? Эпопея сөзін қалай түсінесіңдер?
2. Абай Құнанбайұлы кездескен ақындар кімдер? Шәкәрім Құдайбердіұлының Абайға туыстық қатысы қандай?
3. Этнография деген не? Романдағы суреттелетін көштер этнографияға жата ма? Салтанатты көш қалай бейнеленген? Ол салтанат қандай жағдайда жасалатын еді? Ал қаралы көш деген не?
4. Илияс Есенберлиннің «Қаһар» романында жоқтауды кім айтқан еді? Ал «Абай жолында» кім жоқтау айтты? Бұдан нені байқауға болады?
5. Ғабит Мүсіреповтің «Ұлпан» романында аталатын Ұлпан көлі Қазақстан картасында жоқ. Сол сияқты «Абай жолы» роман-эпопеясында аталатын Полковник аралы да Қазақстан картасында жоқ. Мұның себебі неде?

Назар аудар!

«Абай жолының» 1-кітабындағы барлық тарауы бойынша тапсырма

1. Роман-эпопеядағы әр тарауды оқыған кезде жер-су атауларына мән беріңдер. Дәптерлеріңе маңызды мәліметтерді жазып жүріңдер.
2. Шығарманы оқи отырып, кейіпкерлерді тізімдендер. Сөздікте адам аттары бойынша берілген анықтаманы пайдаланып, жазушының кейіпкер таңдаудағы және оларды сомдаудағы тәсіліне мән беріңдер.
3. Тарауларды оқи отырып, өздерің түсінбеген сөздерді іріктеп жазыңдар. Сілтеме бойынша сөздікте жоқ сөздердің мағынасын анықтаңдар. <https://kazakh.academic.ru/>

Олардың арасында көркемдік құрал ретіндегі сөздер болуы мүмкін екендігіне де мән беріңдер. Өздерің анықтаған сөздердің мағынасын сөздік ретінде дәптерлеріңе жазып алыңдар.

4. Бірінші кітаптағы тараулардың атауларына мән беріңдер. Бірінші кітапты түгел оқып болған соң, әр тараудың атауын сызба түрінде қалай көрсетуге болатынын ойлаңдар. Мәселен, сызбаның бастау нүктесі ретінде «Қайтқанда» деп алып, бұл тарауды сипаттайтын бір сөз немесе сөйлем жазыңдар. «Қат-қабатта», «Жолда», «Шытырманда», т.б. тарау аттарын сызба арқылы қалай жеткізуге болар еді?
5. Кестені толтырыңдар.

Шығарманың әсер еткен тұсы	Өз пікірім

1. Мұхтар Әуезовтің «Көксерек» повесіндегі жазушының айтар ойы, шешімнің қалай жасалғанын еске түсіріңдер. Ал «Абай жолының» бірінші кітабындағы Абай бейнесін қалай сомдалған? Екі туынды бойынша салыстыру жасап, жазушы ұстанатын ортақ сипатты анықтаңдар.
2. Роман-эпопеядағы тартыс қалай суреттелген? Бала Абай (10-12 жас) және әке саналатын Абай (24 жас) деңгейіндегі кейіпкердің өсу жолына, азаматтық қалыптасу, кейіпкер ретіндегі тұлғалануына назар

аударыңдар. Роман сюжетіндегі оқиғаның шиеленісуі, шешімін табуы қалай жасалғанына мән беріңдер.

3. Шығарманың әр тарауы бойынша оқиға желісіне негізделген композициялық құрылымын сызба арқылы түсіндіріңдер.

Реті	Шығарманың композициялық құрылымы	Үзінді бойынша дәлелдендер
1	Оқиғаның басталуы (Экспозиция)	
2	Оқиғаның байланысы	
3	Оқиғаның дамуы	
4	Оқиғаның шиеленісуі	
5	Оқиғаның шарықтау шегі	
6	Оқиғаның шешімі	

4. Шығармада қандай өмір шындығы суреттелген? Кейіпкерлердің жүйесін жинақтап, даралау арқылы өмір шындығын талдаңдар.
5. Роман-эпопеядағы ұлттық құндылықты бүгінгі заманмен салыстырыңдар.
6. Абайдың достары – қандай адамдар? Бұл сұраққа романнан тура жауап алуға бола ма?
7. «Типтік жиынтық бейнелер» деп қай кейіпкерлерді айтуға болады?
8. Шығармадағы бас кейіпкердің әкесі – Құнанбаймен, бауырлары Тәкежан мен Оспанның арасындағы диалогтерге мән беріңдер. Абай тарапынан айтылатын сөздердің көркемдік ерекшелігін талдаңдар.
9. «Абай жолы» роман-эпопеясында суреттелетін мекендердің атауларын жазып жүріңдер. Ол жерлерге қатысты оқиғаларға талдау жасаңдар.
10. М.Лермонтовтың «Не верь себе» өлеңі мен А.Құнанбайұлының «Адамның кейбір кездері» атты шығармасын тарихи және көркемдік құндылық тұрғысынан талдаңдар.

1. Шығарманың тақырыбы, идеялық мазмұны нені көрсетеді?
2. Роман бойынша автор идеясын дәйектейтін үш дәйексөз табыңдар.
3. Жазушының фразеологизмдерді, диалог пен монологті қолдануындағы ерекшелікті анықтаңдар.

4. Оқулықтың 173–174-беттеріндегі адам аттары туралы анықтаманы пайдалана отырып, жазушының образдарды сомдау мақсатында қолданған тәсілдерін, көркемдік құралдарын анықтап жазыңдар. Өз заманының қаһармандары деп кімдерді атауға болады?
5. Образ сомдаудағы жазушы шеберлігін мысалдар арқылы көрсетіңдер.

1. Абайдың азамат ретінде қалыптасуын романнан мысалдар келтіре отырып зерделендер.
2. Досхан Жолжақсыновтың «Құнанбай» фильмін көріп, роман-эпопеядағы Құнанбай бейнесімен ұқсастық, айырмашылықтары туралы пікірлесіңдер.

Оқу сауаттылығы

1. Ғабитхан мынау көрген күйіне шыдай алмай:
– Ей, мазлұма! Нилер ғазап көргенсің сен бейгүнаһ мазлұма! – деп, жылап жіберді.
Сұрақ: Жазушы өз романын қазақ тілінде жазды, бірақ не себепті мазлұма, бейгүнаһ деген бөтен тілдің сөздерін қосқан?
 - а) Әсерлі оқылуы үшін.
 - б) Қызық көріп жазған.
 - с) Ғабитхан – өзге ұлттың өкілі, сол себепті оның өз тілін қолдану керек.
2. Өзі айтқан «Құнанбайдың бөлтірігі» – Абай екен.
Сұрақ: «Құнанбайдың бөлтірігі» деген нені білдіреді?
 - а) жек көріп айтқаны
 - б) күшігі дегені
 - с) қасқырдың баласы сияқты күшті бала дегені
3. «– Біз ата-ананың алдында туысқан болысуға жарасақ, со да жетер. Мынандай ажал аузына, қыл көпірдің үстіне ел-жұртты өзі айдап келген соң, менен жөн сұрамасын!.. – деген».
Сұрақ: «Ажал аузы» деген нені білдіреді?
 - а) өмірі қиыла жаздады, өлімнен қалды деген мағынаны білдіретін метафора
 - б) әдемі сөз сияқты қолданған
 - с) архаизм ретінде қолданған

Мұхтар Әуезовтің музей-үйі

Мұхтар Әуезов 1961 жылы 27 маусымда ауыр науқастан Мәскеу қаласында қайтыс болды. Көрнекті жазушының есімін мәңгі есте қалдыру мақсатында Қазақстан басшылығы сол жылы 10 тамызда жазушы тұрған үйді музейге айналдыру туралы қаулы қабылдады. Екі қабаттан тұратын бұл үйде жазушы өмірінің соңғы он жылын (1951-1961) өткізген. Ал музей-үй ресми түрде 1963 жылы 28 қарашада қызметін бастады.

Мұхтар Әуезовтің 50 томдық шығармалар жинағы

Алматы қаласында М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты бар, осы ғылыми мекеменің 50 жылдық мерейтойы қарсаңында институттың ғалымдары Мұхтар Әуезов есімін қадірлеп, елу жылдық мерейтойға жазушының елу том жинағын дайындады. Өйткені жазушының көзі тірісінде 6 том шығармалар жинағы жарық көрген. Кейін 12, 20 томдық шығарма-

лар жинағы жарияланды. Бірақ бұл басылымдар кеңес кезінде жарық көргендіктен, «Қилы заман» повесі оқырманға жетпеді, ал «Хан Кене» атты драмасы цензураның кесірінен толық берілмеген еді. Енді 50 том жазушының шығармаларын мейлінше толық қамтыған басылым ретінде жинақталған.

«Полковник» аралы

«Абай жолының» 4-кітабында «Полковник» аралы деген қолданыс бар. Бұл аралды жергілікті халық «Түйемойнақ» деп атаған, ал өзге ұлт өкілдері «Полковничий» деген. Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін бұл аралдың атауы «Бейбітшілік» деп өзгертілді.

Бұл арал бұрыннан сауда және демалыс орны болды. Қазақтардың «Түйемойнақ» деп атауы оның пішініне байланысты, яғни түйенің мойнына ұқсас. Ал өзге ұлттар аралды «Полковничий» деген. Оның бұлай аталу себебін өлкетанушы Виктор Кишляков XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың бас кезіндегі карталарды зерттеу нәтижесінде анықтады. Оның анықтауынша, «Полковничий» атауы 1787 жылы Семей бекінісіне комендант болып тағайындалған подполковник (кейін полковник шенін алған) Матвей Иванович Гейцигке байланысты.

Ол кезде карталарды әскерилер жасайтын. Офицерлер 1797 жылы өмірден өткен комендант есімін есте қалдыру мақсатында картаға аралды «Полковничий» деп белгілеген.

Материалдар <https://votpusk.info/places/ostrov-polkovnichij>

 Фалаитөр

1. М.Әуезовке арналған хабарларды тауып, сыныпта ойларыңды ортаға салыңдар.
2. <https://ok.ru/video/10433398215> сілтеме бойынша «Құнанбай» фильмін тамашалаңдар. Режиссері: Досхан Жолжақсынов.

Қосымша оқу үшін

1. Жұртбай Т. Құнанбай. Тарихи және әдеби тұлға. – Алматы, «Алаш», 2004.
2. Тоқтаров Р. Абайдың жұмбағы. Роман. – Алматы, «Әл-Фараби», 1999.

Артық болмас білгенің

БАТА

Ежелгі дәуірден тамыр тартатын батаның екі түрі – бірі – оң бата, бірі – қарғыс – теріс бата. Теріс бата беруші қолын теріс қаратып ұстайды.

Ертеде адамдар сөз киелі деп қабылдаған, сондықтан қандай сөз айтылса, сол орындалады деп сенген. Оң батаны үлкен шаруаны бастардың алдында абыройлы ақсақалдардан сұрайды. Жастардың тарапынан жақсылық көрген кезде де үлкен адамдар қуанып, бата береді. Ал адамның жаны күйзелгенде, қарғыс айтылады. Дегенмен өзін сыйлайтын адам қарғыс айтпайды. Кез келген дау-дамайды, ренішті мәдениетті түрде шешуге тырысу керек. Халық даналығы «Жөнсіз қарғыс иесін табады» деп сақтандырады.

Назар аудар!

- ✓ **Роман-эпопеядағы кейіпкерлер мен географиялық атаулар туралы толық мәліметті «Абай» энциклопедиясынан (Алматы: Атамұра, 1995) алуға болады.**

АБАЙ ЖОЛЫ

Бөрілідегі Мұхтар Әуезовтің мұражай-үйі. 1987 жылдан бастап Абай мұражайының бөлімі болып есептеледі. Ұлы тұлғаларға арналған тарихи ескерткіштер туралы мына сілтеме арқылы кеңірек біле аласыңдар <http://abay-museum.kz/b-rili>

Назар аудар!

«Абай жолының» 2-кітабындағы барлық тарауына ортақ тапсырма

1. Құнанбайдың қажылық сапарға аттануы туралы өз ойларыңмен бөлісіңдер. Қажылық сапарға аттанып бара жатып, Ұлжанға айтқан: «...Бәйбіше, үй серігім ғана емес, өмір серігім едің...», – деген сөзіне мән беріп, пікір алмасыңдар.
2. Роман-эпопеядағы Абай Құнанбайұлының өзге ұлт өкілдерімен қарым-қатынасы мен достық байланысы туралы әңгімелесіңдер.

1. Біржан салдың Абай ауылына келуі жастарға қандай өзгеріс әкелді?
2. Оралбай мен Керімбала, Базаралы мен Балбала, Өмір мен Үмітей арасындағы махаббат сезімдеріне Біржан өлеңдерінің ықпалы қандай?
3. Жігітек пен Бөкеншінің арасындағы араздықтың туу себебі неде?

1. «Абай жолы» роман-эпопеясындағы әр мекенге берілетін сипаттамаға, пейзаждың суреттелуіне назар аударыңдар. Оқиға желісі бойынша иллюстрациялаңдар.
2. Тараулардың атауына мән беріңдер. «Биікте» тарауына автор қосымша тақырып ретінде «Татьянаның сахарадағы әні» деп жазған, ал

сендер қалған тарауларға қандай қосымша атау берер едіңдер, сыныпта осы туралы ойларыңды ортаға салыңдар. Екінші кітаптың мазмұнын тараулардың аты бойынша сызба түрінде көрсетуге бола ма? Ойланыңдар.

1. Романнан кейіпкерлерді тауып, мінездеме беріңдер. Иіс кемпір, Біржан сал, Базаралы, Әйгерім, Өмір, Үмітей, Керімбала, Оралбай, т.б.
2. Роман-эпопеядағы әке мен бала, ана мен бала қарым-қатынасына, кейіпкерлер психологиясына мән беріңдер. Жазушы кеңес идеологиясының тегеурініне байланысты қай сөздерді, қандай оқиғаларды қосуы мүмкін екенін айтып, талдаңдар.
3. «Абай жолындағы» әйелдер галереясын жасаңдар. Әр кейіпкерге жүктелген міндетті анықтаңдар.
4. Роман-эпопеядағы тартыстың дамытылуы мен Абай Құнанбайұлының халықтың қамқоршысы ретінде қалыптасуына мән беріп, әр сатыдағы оқиғаларды талдаңдар.
5. **Топтық жұмыс:** Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы кейіпкерлердің тізімін жасаңдар. Оларды қандай сипаттары мен белгілері бойынша топтастыруға болады?
6. «Абай жолы» мен «Қаһар» романдарындағы этнографиялық рәсімдерді салыстырыңдар. Олардың қолданылу ерекшеліктеріне мән беріңдер.
7. Оқулықта дәстүрлі сөздік мақсатты түрде берілген жоқ. Жазушының сөздік қорына мән беріңдер. Қандай ерекшелік байқалады? Архаизм бар ма? Мақал-мәтелдерді, шешендік сөздерді анықтаңдар.

1. Роман-эпопеяның тарау аттарын жазып, кейіпкер өміріндегі әр кезеңге түйінді ой жасаңдар.
2. Абай мен Әйгерім, Өмір мен Үмітей, Құнанбай мен Абай, Базаралы мен Дәркембай, т.б. кейіпкерлер туралы TEDx ұйымдастырыңдар.

1. Ардақ Әмірқұловтың «Абай» фильмі мен роман-эпопеядағы Абай бейнесінің ұқсастықтары мен айырмашылығын бағалаңдар.

Оқу сауаттылығы

1. «– Бү не ғажап! Гоголь кітапханасына қашаннан бері түйелер жіберілетін болған? – деді.

Абай бұл кезде кітапханашы қартқа қол беріп амандасып, өзіне керек кітабын енді атағалы тұр еді. Жаңағы тұрпайы әзілді құлағы шалысымен, чиновник жаққа салқын ызамен жалт етіп бір қарады... Енді күлкілі мысқыл жүзбен жігітке бұрылды да, лезде жауап қатты: – Чиновник мырза, түйе кірсе, несі бар, бұнда ол түгіл, есек те отырпты ғой! – деді».

Сұрақ: Роман бойынша, осы жағдай орын алғаннан кейін Абаймен танысып, кейін досына айналған кейіпкерді атаңдар.

- a) Лосовский
b) Михайлов
c) Потанин
2. «Осындай ойын-сауық жиынының ортасында ең қадірлі бір топ қонақ бар. Шет елден келген қонақ. Бұлар – қазір төрдің тап ортасында, жағалай көрпе үстінде, үлкен ақ жастықтарды шынтақтаған сал, серілер. Солардың ішіндегі ең көрнектісі және бар жиынға қадірлі, сүйіктісі – мынау қос ішекті домбыраны безілдетіп отырған орта бойлы, қызғылт жүзді, кең ақ маңдайлы, нұрлы жігіт. Ол – Арқаға аты шыққан, бүкіл Орта жүзді асыл саз, әсем әнімен ұйытқан ...Тобықты ішіне сонау алыс Көкшетаудан келген сирек сый қонақ...»

Сұрақ: Көп нүктенің орнында қай ақынның есімі жасырылған?

- a) Байкөкше
b) Барлас
c) Біржан сал
3. Романда «Оқапта» деген тарау аты бар.
- Сұрақ:** «Абай жолы» роман-эпопеясындағы тарау атауларының қолданысын ескере отырып, бұл сөз нені білдіретінін табыңдар.
- a) Оқалы деген сөзден шыққан, әдемі, зерленген деген сөз
b) Қасиетті деген сөз
c) Кедір-бұдыр, бөгеті көп жол

Оқушы күнделігі

«Романдағы кейіпкер – бала Абай бейнесі» деген тақырыпта ойларыңды жазыңдар.

1. М.Әуезовке арналған хабарларды тауып, сыныпта ойларыңды ортаға салыңдар.

2. Мына сілтеме бойынша «Құнанбай» фильмін (режиссері Досхан Жолжақсынов) көруді жалғастырыңдар. <https://ok.ru/video/10433398215>

Қосымша оқу үшін:

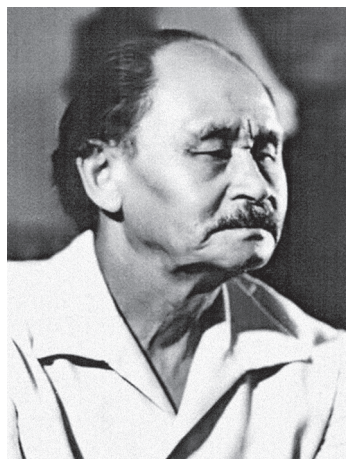
1. Жұртбай Т. Құнанбай. Тарихи және әдеби тұлға. – Алматы, «Алаш», 2004.

2. Тоқтаров Р. Абайдың жұмбағы. Роман. – Алматы, «Әл-Фараби», 1999.

Артық болмас білгенің

Хакімжан Есімханұлы НАУРЫЗБАЕВ (1925-2009) – қазақтың тұңғыш кәсіби мүсіншісі, ҚР Мемлекеттік сыйлығының иегері, Қазақстанның халық суретшісі. Ол 300-ден астам мүсін өнерінің туындыларын туған халқына ескерткіш етіп қалдырды. Атап айтқанда, Алматы қаласындағы «Абай Құнанбайұлы» (Алматы қаласы, 1960), «Абай» (қазіргі Шығыс Қазақстан облысы Абай ауданы Қарауыл ауылы, 1965) «Шоқан Уәлиханов» (Алматы, 1969), «Жамбыл» (Тараз, 1963), «Мәншүк Мәметова» (Орал, 1988), т.б.

Орал қаласындағы Мәншүк Мәметова ескерткіші

III бөлім бойынша
ТЕСТ

1. «Абай» романының бірінші кітабы қай жылы жазылды?
 - A) 1945
 - B) 1942
 - C) 1959
 - D) 1946
 - E) 1947
2. Битан, Шитан, Тонтөке дегендер Абайға қалай туыс болады?
 - A) Достары
 - B) Шәкірттері
 - C) Нағашылары
 - D) Дұшпандары
 - E) Қарсыластары
3. «Абай жолы» роман-эпопеясы үшін М.Әуезовке Лениндік сыйлық қай жылы берілді?
 - A) 1947
 - B) 1950
 - C) 1959
 - D) 1961
 - E) 1956
4. Өмірге «Жиырма бес» әнін үйреткен кім?
 - A) Барлас
 - B) Біржан
 - C) Шөкәрім
 - D) Абай
 - E) Жанбота
5. «Абай жолы» роман-эпопеясындағы кейіпкер Барластың прототипі кім?
 - A) Барлас ақынның өзі
 - B) Біржан
 - C) Абай Құнанбайұлы
 - D) Шөкәрім Құдайбердіұлы
 - E) Дулат Бабатайұлы

6. Абай ауылына Барласпен бірге қай ақын еріп келді?

- A) Біржан сал
- B) Шұбар
- C) Шәкәрім
- D) Байкөкше
- E) Қуандық

7. «– Мұны айтқан кім? Осы өлеңді шығарған кім екен?! – деп, бағанадан бері өзін сүйіндірген ақынның атын білмек еді.

– Әріден келе жатқан деседі-ау, балам, бұның түбін. Бірақ осы дәл өлгіндей қып айтқан Кіші жүз Марабай деген ақын деуші еді Жанекен, – деді. Жанекесі – Жанақ еді».

Көп нүктенің орнына тиісті сөзді анықтаңдар.

- A) Жүсіп Баласағұн
- B) Жүмекен Нәжімеденов
- C) Жиренше шешен
- D) Жанақ
- E) Жарылғапберді

8. «Абай жолының» бірінші және екінші кітаптарында қанша тарау бар?

- A) 7, 8
- B) 6, 7
- C) 7, 9
- D) 7, 6
- E) 7, 7

9. «Абай жолының» екінші кітабындағы эпилогінде Абай қай қонысында отырған деп суреттелген?

- A) Жидебай
- B) Қарашоқы
- C) Ақшоқы
- D) Бөрілі
- E) Қасқабұлақта

10. «Түнде кеш піскен еттің алдында, ... жауып жатып, Абай үй ішіне естіртіп бір сыр айтты:

– Дүниеге көзімді аштың-ау, Михайлов, қандай қазыналарға мені жетектеп әкелген едің!.. Енді менің Қағбам орнынан көшіп, күншығы-

сым – кұнбатыс, кұнбатысым кұншығыс боп барады! Солай болса, бол-сыншы! – деді..».

Көп нүктенің орнында жасырылған екі сөзді табыңдар.

- A) Есікті қымтап
- B) Михайловтың қолын
- C) Қрыловтың кітабын
- D) Пушкин томын
- E) Лермонтов томын

КЕМЕҢГЕР

Осы кезге дейін оқығандарыңды еске түсіріп, алған білімдеріңді пысықтау және жаңа ақпарат іздеу мақсатында «Кемеңгер» сөзжұмбағын шешіңдер.

*	*	*	*	К	-	*	*	*	*	*			

1. Ойқұдық жайлауында қойылған пьеса
2. Абай Құнанбайұлының өлеңі
3. Абай Құнанбайұлы оқыған медресе
4. Мамандығы геолог қазақ жазушысының тегі
5. Абай Құнанбайұлы мен Мұхтар Әуезовке ортақ тау баурайы
6. 1916 жылғы оқиғаға арналған драма
7. «Бесеудің хаты» драмасын жазған автордың аты
8. Абай Шөже ақынды алғаш кездестірген жер

IV бөлім

ТАБИҒАТ ЖӘНЕ АДАМ

Адам – табиғаттың бір бөлшегі. Біз көк аспан аясында ұлы өмір көшінде адамзатқа ортақ ауаны жұтып, тіршілік етеміз. Ал табиғатқа, бізді қоршаған ортаға әркім әрқалай қарайды. Мәдениетті адам өзінің айналасын, қоршаған ортаны, табиғатты сыйлайды, қадірлейді. Ал кейбіреулер, өкінішке қарай, өзі өмір сүретін ортаның қадірін түсінбейді. Осындайды көрген ақын адамзатқа поэзия тілімен үн қатады. Тыңдай білуіміз керек. Әдемі өмірді бұзуға құқымыз жоқ.

ҚАДЫР МЫРЗА ӘЛИ
(1935-2011)

«Қадыр Мырза Әли ұлт тарихын, мінез-құлқын ойлы көзбен суреттейді. Онда терең идеялық мағына бар».

(Серік Қирабаев.

Кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиеті.

– Алматы, 1998, 129–130-беттер)

Қадыр Мырза Әли – Қазақ КСР Мемлекеттік сыйлығының иегері (1980), Қазақстанның халық жазушысы (1995).

Қазақ поэзиясына мазмұн жағынан да, сан жағынан да мол үлес қосқан ұлт ақыны – тәуелсіз еліміздің тұңғыш Әнұран мәтінінің авторларының бірі (1992).

Ол 1935 жылы 5 қаңтарда Батыс Қазақстан облысының Сырым (Жымпиты) ауданында туған. 1958 жылы Қазақ мемлекеттік университетінің (бүгінде Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті) филология факультетін бітірген.

Қадыр Мырза Әлидің шығармашылығы балаларға өлең жазудан басталды. Оның «Көктем» (1959), «Жаңғалақтар» (1960), «Кішкене қожанасыр-

лар» (1961), «Ноян қоян» (1962), «Алуан палуан» (1963), «Сабақ» (1964), «Шымыр жаңғақ» (1984) кітаптары – қазақ әдебиетінің алтын қорына қосылған туындылар.

Кейін, яғни 60-жылдардың екінші жартысынан бастап ересектерге арналған өлеңдер де жазды. Шығармашылықтағы осы өзгеріске орай ол «Жұлдыз» журналы, «Жазушы» баспасындағы қызметтерімен жалғасын тапты. Кейін Қазақстан Жазушылар одағында поэзия секциясының кеңесшісі, т.б. мәртебелі қызметтер атқарды.

Ақынның бұл кезеңдегі кітаптары: «Ой орманы» (1965) «Дала дидары» (1966), «Бұлбұл бағы» (1967), «Ақ отау» (1968), «Алақан» (1977), «Қорамсақ» (1980), «Көкпар» (1981), «Күндер-ай» (1984), «Күміс қоңырау» (1985), «Қызыл кітап» (1986), «Қылыш пен қанжар» (1991), «Мәңгі майдан» (1992), «Заман-ай» (1997), «Еңіреп өткен ерлер-ай» (2001), т.б.

2001 жылы «Қазығұрт» баспасынан ақынның он екі томдық шығармалар жинағы жарық көрді.

Ақын туралы ҚР ҰҒА академигі З.Қабдолов: «Қадыр Мырзалиев¹ – сөздің сөйгүлігі, ойдың озарманы. Ол жеке бастың дара мұңынан бастап, қым-қиғаш халықаралық қайшылықтарға шейін қысылмай, қымтырылмай, еркін жырлай алады ...Демек, қазіргі қазақ поэзиясын көп дауысты, қуатты оркестр десек, мұның құрамындағы Қадыр музасының қайталанбас өз үні, машығы мен мәнері, айшығы мен өрнегі бар; Қадыр лирикасының сыңғыры бөлек, сыры терең»², – деп жазды.

Ақын қай тақырыпта өлең жазса да, негізгі нысанасы – адам, оның еңбегін, дәстүрін, тұтас болмысын жырға қосты. Ешкімге еліктемей, ешкімді қайталамай, адам жанына терең үңіле білуі даралықты танытты.

Үңіліп көр адамдардың ойына,
Көрем десең жунглидің көкесін! –

дейді ақын. Өйткені әр адам – өзінше жеке құбылыс, бәрін бір қалыптағы оймен түсінуге болмайды. Адам жанын түсінуге тырысқан ақын:

Күндіз-түні сабылып, ертелі-кеш індетер,
Тек жақсылық, жақсылық іздеу – менің міндетім.
Мен жақсылық іздеймін қызу қанның өзінен,

¹ Кеңес кезінде ақынның тегі Мырзалиев деп жазылған, кейін, еліміз тәуелсіздік алған соң, ол Мырза Әли деп өзгертті.

² Қабдолов З. Қадырдың қадірі // Қадыр Мырза Әли. Таңдамалы туындыларының көптомдығы. Т. 1. – Алматы; 2001, 7–14-беттер.

Мен жақсылық іздеймін бұзылғанның өзінен,
Мен жақсылық іздеймін қаскүнемнің өзінен,
Мен жақсылық іздеймін маскүнемнің өзінен.
Мен жақсылық іздеймін!
Әрлі-берлі із кесіп,
Жамандықты іздесе,
Оңбағандар іздесін! –

деген ақын гуманизмді танытады.

Бабамыздың шоқ басқан табанымен,
Бірдей екен жақсысы жаманымен:
Бір жаманы – тынымсыз көше берген,
Бір жақсысы – қимаған даланы кең.

Бір жаманы – жел сөзге ерген екен,
Бір жақсысы – тілге ерік берген екен.
Бір жаманы – кетпенге орашалақ,
Бір жақсысы – найзагер, мерген екен...

Ақын бейнелі ойларды арнайы іздемеген, оның шығармаларында афоризмге айналған қанатты сөздер көп.

Қазақ боп
Туғаныңа өкінбе,
Қазақ боп
Жарыта алмағаныңа өкін!

Түйме ұрлаған адам түйені де ұрлай алады.

Парақордың ақылы кем,
Көлемі кең.

Халқыңа жеккөрінішті болғанша,
Ханыңа жеккөрінішті бол!
Жаманның жағасына жармасқанша,
Жақсының етегінен ұста!
Түймедей іске де түйедей ақыл керек.

Поэмалары. Ақын Қадыр Мырза Әли қазақ поэмасының жанрлық тұрғыда дамуына үлкен еңбек сіңірген. «Қызыл кітап» (1986) атты поэмасы – бүкіл адамзатты ойландыратын философиялық туынды. Осы поэмасы арқылы ақын адамдарды табиғатты аялауға, жер шарын экологиялық апаттардан сақтауға, ойлануға, теріс әрекеттерден сақ болуға үндейді.

«Заман-ай» (1997) поэмасында қазақ халқының кеңес өкіметі жылдары бастан кешкен тарихы ақындық өрі азаматтық рухта жырланған. Поэма 1917 жылдан бастап еліміз тәуелсіздік алғанға дейінгі аралықты тұтас қамтиды. «Бес жыл өткен соң» атты поэмасы 1997 жылы жазылған, еліміз тәуелсіздік алған алғашқы жылдары экономиканы нарықтық жүйеге түсіру оңай болған жоқ, түрлі қиындықтар болғаны рас. Ақын осындай сын кезде кейбіреулердің қулық, арамдықтарын әшкере етіп, халықтың әбден күйзелгенін жырлаған.

«Ақырзаман», «Көкейкесті», «Ғадауат ғасыры» арқылы халықтың өткен тарихына көркемдік шолу жасаған. «Ақырзаман» поэмасында қазақ халқының орыс мемлекетіне бодан болудан шеккен қиын тағдырын батыл суреттеулермен жеткізген. «Ғадауат ғасыры» атты поэмасында «залым ғасыр», «қиянатшыл ғасыр», «қатал ғасыр», «керең ғасыр», «күнәлі ғасыр» деген эпитеттер қолданса да, ақын бұл поэмасын оптимизммен «Той болып кел, келешек, ұлан-асыр» деп түйін жасаған.

Драматургиясы. Қадыр Мырза Әлидің «Өмір Темір», «Жаралы жолбарыс» атты драмасы, «Мың бір мұң» атты трагедиясы, «Сақал саудасы», «Түрт, сайтаным, түрт!» атты комедиялары, «Отырар ойраны» (Ө.Хасеновпен бірге жазылған), «Төле би» (Өкім Таразимен бірлесіп жазылған) атты либреттолары – қазақ драматургиясына қосылған сүбелі көркем туындылар.

«Жаралы жолбарыс» драмасының бас кейіпкері – батыр, ақын, ХІХ ғасырдағы Ресей патшалығының отаршылдығына және Жәңгір ханға қарсы қазақ халқының көтеріліс басшыларының бірі – Махамбет Өтемісұлы. Драманың соңғы, алтыншы көрінісінде басы шабылған Махамбет тіріліп, қайтадан Баймағамбет сұлтанмен беттеседі. Осындай көркемдік шешім жасай білген ақын Махамбетке:

Қателеспе, нарқоспақтың баласы!
Бітпек емес хан мен халық таласы.
Мен өлгем жоқ!
Басым шауып алғанмен,
Қайта туар мені қазақ даласы!

Бүгін сенің,
Ажыратып мені елден,
Күнің шығар қуанышқа кенелген.
Басым менің бөлінгенмен кеудемнен,
Мен емеспін!
Мен емеспін!
Сен өлген! –

дегенді айтқызады. Ақынның көркемдік шешімді осылайша батыл беруі оқырманның ойына да тың серпін дарытты.

«Өмір-Темір» поэмасында Өмір Темірдің Алтын Ордаға, Иранға, Кавказ елдеріне, Түркияға, Үндістанға, Кіші Азияға жасаған жорықтары туралы айтылады.

СӨЗДІК

Либретто – музыкалық-драмалық шығармалардың мәтіні. Ол драматургияның жалпы заңдылықтарына сай жазылады.

ҚАДЫР АҚЫННЫҢ АҚЫЛЫ

Адам тапталмайды,
Ақылды мақтанбайды.

Өзге болу оңай,
Өзің болу қиын.

Жылы сөз естімей, жүрек жібімейді.

Білектің күші – қара күш.
Білімнің күші – дара күш.

Өріштестің табысына ұлы адам ғана қуанады.

ҚЫЗЫЛ КІТАП¹

(Поэма)

I

Мылтық көрсем төрлерден іліп қойған,
Менің мазам кетеді күдікті ойдан.
Жұртпен бірге мәз болып,
Ду-ду етіп
Қайта алмаймын одан соң күліп тойдан.

Аңшылыққа қалай жұрт қызығады?!
Қан жуады олардың ізін әлі.
Көргеннен-ақ мылтықты
Менің үшін
Дүниенің дидары бұзылады.

Аяймын мен анасыз,
Атасызды.
Аяймын мен құлынсыз,
Ботасызды.
Хайуанатқа жасаған қиянатың –
Бауырыңа жасаған опасыздық!

Қызыл түлкі даланың көрігі еді.
Жаға болып ол енді «керіледі».
Бөкебаймен бүркеулі анау қалпақ –
Қалпақ емес –
Қақпан боп көрінеді.

Тымырсығы-ай!
Қалада жел еспейді.
Жел есетін бұл жайлау емес дейді.
Анау киім ілгішке көзім түссе,
Бұғылардың мүйізі елестейді.

Ауылда, өспе, мейлі, сен қалада өспе,
Анаң сенің, бөрібір,

¹ Қазақтың 100 поэмасы / Құрастырушылар: Ж.Аймұхамбет, А.Әлімұлы. – Алматы: Жазушы, 2013. 4-том. – 233–248 беттер.

Дала емес пе?!
Терезеге ұстаған анау шілтер
Құсқа құрған торларды салады еске.

Айналайын бұлбұлым,
Бал таңдайым,
Саған тор да,
Қасқырға қақпан дайын.
Шынтақтаған жастықты
Көрінеді
Аққу-қазды жаныштап жатқандайын.

Өкпелетпеу керек қой қожайынды.
Айта алмайсың халыңды,
Не жайыңды.
Ұстай беріп айырды
Шошып кетем
Шаншығалы жатқандай дәу жайынды!

Тартып алған аңдардың бір киерін,
Қыз-келіншек үшін мен құр күйемін.
Кешіре гөр біздерді,
Әулие көл!
Кешіре гөр біздерді,
Қыр киелі!

II

Біздің сайда болатын мия қалың.
Ауылдастар ойлайтын ұя қамын.
Мия сиреп,
Ұядан құстар безіп,
Біреу үшін енді мен ұяламын.

Ұяламын қарауға қарлығашқа.
Шиқылдайсың, балапан, қарның аш па?!
Жалтаңдайсың әр Болат, әр Қайратқа,
Жаутаңдайсың әр Баян, әр Күләшқа.

Тәрбиен де жақсы еді,
Тәлімің де...
Аян бірақ өмірдің мәні кімге?!
Торғай аттың бір кезде,
Соның үшін
Ұяламын, бауырым, өлі күнге.

Ұяламын қарауға қоңыр қазға.
Толып-ақ тұр бүгінде өмір назға.
Балапанын шұбыртқан қасқалдақтың
Оқтан көрген қорлығы,
Зәбірі аз ба?!

Ұяламын қарауға шүрегейге.
Құстың бірі туған да,
Бірі өгей ме?!
Бүгін кептер атқандар
Ертең ердің
Кеудесіне тапанша тіремей ме?!

Ұяламын қарауға егіз құрға.
Қыра берсек қалады неміз қырда?!
Жата берсін шуылдап орман-тоғай,
Жата берсін малынып теңіз нұрға!

Ұяламын қарауға қырғауылға.
Аңшы деген ат бердік бір қауымға.
Кейбір көлдің орнында шалшық қалды,
Кейбір талдар айналды сырғауылға.

Ұяламын қарауға шағалаға.
Мылтық ұстап шалқарды жағалама.
Құстың зарын естісе,
Не демекші
Саған ана, мына жер –
Маған Ана?!
Ұяламын аң аулап, бел асқанға.
Түсінбеймін сол үшін таласқанға.

Ұшып бара жатпаса аққу-қаздар,
Ұяламын қарауға көк аспанға!

III

Арқар атып,
Қалайша тойламақпын?!
Хабар оқып өртүрлі ойға баттым:
Тегі құрып,
Тігерге тұяқ қалмай,
Төзімдері біткен бе хайуанаттың?!

Көрем десең көлге бар,
Далаға бар.
Жердің де бір уәжі бағаланар.
Аңшы көрсе
Жиналып,
Төбесіне
Шығарыпты саңғуды шағалалар.

Бітсе керек ойланыс,
Толғаныстар.
Қауіп қазір ормандар,
Ну қамыстар.
Қандары өбден қарайып,
Ашу қысып,
Адам жеуге көшіпті жолбарыстар.

Өшкерелеп сұмдықты жарық түндер,
Жасырады қабағы жабық күндер.
Содан бүлік шығарып,
Кей қонысты
Тып-типыл ғып кетіп жүр алып пілдер.

Бауырлар-ау!
Кесесің неңді қырқып?
Кей орманның орнында қалды бір түп.
Қонатын жер,

Ұшатын аспан аздай,
Самолетке шабатын болды бүркіт.

Болса болар шаруасы бұрыс кейде,
Түзетуге оны адам кіріспей ме?!
Туысқанның қолынан өлгеніңше
Өзіңді-өзің өлтірген дұрыс дей ме?!

Амалсыздан...
Көрсетіп батыр қылық,
Киттерің де шығарды ақыр бүлік:
Өзін-өзі лақтырып ақ қайраңға,
Өз еркімен өздерін жатыр қырып.

Алсақ солай барлығын майып етіп,
Тағар бізге Болашақ айып етіп...
Оны ойлайтын ақымақ па?
Той-думанда
Былшылдатып жеп отыр аю етін!..

...Өлгеннен соң күн де жоқ
Шуақ та жоқ.
Өлтіргенде ар да жоқ,
Ұят та жоқ.
Оңбағанның артында ұрпағы бар,
Ал мамонттың артында тұяқ та жоқ.

Бәрі-бәрі олардың қырылыпты,
Біздер мына – бүгінде тірі мықты.
Мамонттарды жоқтауға тиісті адам,
Жоқтар болса түбінде ірілікті.

Қаншама аңды өлтірдік қамап түзде?!
Сағынады оларды алап күзде.
Қай кезде де
Болуға тиіс енді
Мамонттардың апаты сабақ бізге!

Бар тағдырдың тағы да,
Тағы алары.
Өсті мамық,
Терінің бағалары.
Мамонттардан дегенмен сүйек қалды,
Басқалардан белгісіз не қалары?!

Бұдан былай адамдар болмақ па абай?!
Безген бақыт оралып, қонбақ па оңай?!
Тола жатар орыны топастардың,
Мамонттардың орыны толмақ қалай?!

Осындайда ақында тіл қышыған.
Жатыр талай бүгінде жер құшып аң.
Ал ғаламшар жоқтайды мамонттарын
Айырылған анадай тұңғышынан.

Қырдан безбе, бауырым,
Нұрдан безбе!
Жылататын жайттар бар жырдан да өзге.
Жиһан қамын жамылып жоқтау керек
Жердің өзі жоғалмай тұрған кезде!

Ойлаймыз деп бір кезде қамын бастың,
Ей, адамдар, достастың,
Қауымдастың.
Асын беру мамонттың керек енді
Жылын берген сияқты ауылдастың.

Жылататын жайттар бар жырдан да өзге
Қырдан безбе, бауырым,
Нұрдан безбе!
Мамонттарды ел болып жоқтау керек
Мамонттарша жоғалмай тұрған кезде.

V

Ойран салған сайғақтың өрісіне
Қауіптірек Сібірдің бөрісінен

Кейбіреулер
Сыйлайды саудагерге
Папка жасап ақбөкен терісінен.

...Ми дарымай, біреуге пұл дарыған,
Аямайды пұлын ол ұлдарынан.
Былғарыға құмар-ақ сол ұлдардың
Қымбат емес кейбірі былғарыдан!

Қариды деп ұяттың өрті бізді,
Біз, әрине, бұзбаймыз сертімізді.
Аямайды
Аң түгіл өзіңізді
Алу үшін ондатр бөркіңізді!

Аңдар бастан кешкенді –
Дала кешпек.
Тарих мұңын
Ертеңге ала көшпек.
Еліне де,
Ерге де пайдасы жоқ
Ешкі қыздың үстінде лама бешпент.

Көкпеңбек боп көктемде қыр жайқалды
Бірақ анау мөлдірде кір шайқалды.
Крокоильдің терісі
Кейбір елде
Семке боп жүр қолында бір сайқалдың.

Жөні бөлек, әрине, жүйелі істің.
Кейбір завод бірақ та күйе құсты...
Желкілдеген үкі үшін
Қалды адамдар
Жете жаздап түбіне түйеқұстың.

Қиын болған тағдыры бұл құсыңның.
Қоя алады жасырып қылмысын кім?!
Аяғында жатады ақсүйектің

Терілері барыстың,
Ілбісіннің.

Азаматтан,
Ақылды дос ағадан
Не тыңдайды құлағы тосаң адам?
Оған салсаң,
Кәдімгі аң патшасын
Бөстек күйде көресің босағадан.

Кейбіреулер сұмдықты кәсіп көріп.
Жүр бүгінде базарға тасып тері.
Біздер үшін бұғылар
Сырқыратып
Мүйіздерін келеді кесіп беріп.

Кінәліміз жасымыз,
Кәріміз де:
Зауал болар аңдардың зары бізге...

VI

Ұстағандай тұтқасын әлдененің,
Кейбіреудің көрсеңіз дөңдегенін?!
Құсты айтасыз,
Сөз боп па құс дегенің?!
Аңды айтасың,
Сөз боп па аң дегенің?!

Шүкір! Шүкір!
Сұмдықтан Далам аулақ.
Сол Далада өседі балам аунап.
Бірақ, бірақ
Кәдімгі осы адамдар
Адам сатқан бір кезде,
Адам аулап!
Керек еді жазалау әңгілерді,
Кім тыңдаған ол кезде мән білерді?!

Құл сатушы кәзәптар
АҚШ-ына
Торға қамап жеткізген зәңгілерді.

Айдаһарға дауа жоқ жеті басты!
Кейбіреудің одан да ақылы асты.
Адам емес,
Маймылдың бір түрі деп
Зообақта ұстаған папуасты!

Жіберілген «жігіттер» әскер үшін
Мәз қылам деп Париждің жас перісін,
Тірідей-ақ
Парикке лайықтап
Үндендердің сыпырған бас терісін...

Тұла бойын тілгілеп сабау-қайғы,
Қара жердің жотасы алаулайды.
Орта ғасыр өткенмен,
Кейбір елде
Адамдарды, бауырым, өлі аулайды!

Ысқырғанда құлдықтың қамшылары,
Белгілі ғой кімнен қан тамшылары!
Аңдып жүріп атады
Зәңгілерді
Ку-клукс-кланның аңшылары!..

VII

Мына қыры қазақтың,
Ана қыры
Қызыл қырман бүгінде,
Қала бірі.
Қайда кетті,
Кім маған айтады енді
Атыраудың құланы –
Онагры?!

Жер айтады осылай,
Күн айтады,
Күн айтады,
Көңілді мұңайтады.
Ақтөбеде бір кезде піл болғанын
Кім біледі бүгінде?
Кім айтады?!

Айла көп-ті адамда,
Айла көп-ті.
Айласына талайды айғақ етті.
Қылыш тісті жолбарыс –
Жерлес біздің
Айтыңдаршы, ағайын,
Қайда кетті?!

Жатыр дейсің Жаратқан кімді ескеріп,
Құртты ма әлде өзара күндес бөрі?!
Ажары еді Даланың,
Қайда кетті,
Қайда кетті қазақы жүндес керік?!

Іздеймін мен әр бұта,
Өр талымды.
Момынымды,
Тентегім,
Арқалымды.
Кім қайырып береді кваганы?
Кім қайырып береді тарпаңымды?!

Нысанаға мықтап бір ілінгенге
Тіршілік жоқ...
Дүние бүлінген бе?!
Құмырсқалар құрыса,
Оның орнын
Толтыруға болмайды піліңмен де!

Қуанышын,
Қайғысын,

Мұңын көріп,
Жылжып жатыр осылай күн ілгері.
Мамонт қана емес қой
Опат болған
Жетіп жатыр мамонттың інілері!

Жарқырап-ақ тұрғанда көктем нұры,
Қасірет пен қайғының жеткен бірі.
Хайуанаттар ғана ма зөбір көрген,
Хайуанаттар ғана ма кеткен құрып?!

Жер астынан аң табар,
Балық табар.
Сонда қанша сыр жатыр анықталар?!
Дронт құсап кәдімгі
Ізім-қайым
Жоқ боп кеткен ел де бар,
Халық та бар!

Кімде кінә, бауырым,
Кімдерде айып?!
Кімдер одан сорлады,
Кімдер байып?!
Хайуанаттар түгілі
Дүниеде
Ұлттар ғайып болыпты,
Тілдер ғайып!

Құлпытастың ежелеп оқыр үстін
Ғұламалар басында отыр істің.
Таңба ғана,
Тас қана!
Тілі де жоқ,
Өзі де жоқ бүгінде этрустың!

Бір кездерде шаңдатып айна көкті,
Төңірегін түгелдей майдан етті.

Жер жұтты ма?
Немесе
Көк жұтты ма?
Сол хазарлар бүгінде қайда кетті?!

Білімпаздар сеніммен қағып төсін,
Ұлы десін,
Кемеңгер халық десін,
Латындардың өзі де ғайып болған
Қалдырып тек тілі мен әліппесін!

Кейбір халық одан да құр қалыпты.
Мойынға іліп әлі де жүр қамытты.
Бір балықты бір балық қылғытқандай
Қылғытыпты бір халық бір халықты!

Жауыздықтың қадалып сүңгілері,
Желкеде ойнап мылтықтың дүмбілері,
Жақын қалды құруға,
Жоғалуға
Американың үндіні-үнділері!

Жылдар, жылдар...
Бір мезет тоқтамастан,
Халық қанша шоқ басқан,
От та басқан?!
Шіркей үшін зар қаққан, ағайын-ау,
Неге?
Неге?
Соларды жоқтамасқа?!

Неге? Неге сол үшін зарламасқа!
Басқыншыны сөкпеске,
Қарғамасқа!
Әлде мына өмірде халықтардан,
Ұлттардан да қымбатты бар ма басқа?!

IX

Көгем іштей тітіреп,
Түршігіп те:
Дүниені төңкерер бір шүріппе!
Жоқтай-тұғын бүгінде хайуанат көп,
Ойланатын нәрсе көп тіршілікте!

Отыратын кез емес түңіліп құр.
Төзім тауы бор болып үгіліп тұр.
Айналаңа қарашы,
Адамдарға,
Өзіңе өзің қарашы үңіліп бір!

Сөз болып па кәрілік,
Қарттығымыз!
Бізге лайық бір жүкті артты ініміз.
Кеткен жоқ па азайып ерлігіміз?!
Кеткен жоқ па жоғалып мәрттігіміз?!

Талай темір көк тасқа қайырылды,
Талай Тәңір сенімнен айырылды.
Адамбысың сен өзі мейірімді?
Адамбысың сен өзі қайырымды?!

Тазамысың?
Тірлікке ризамысың?
Түтін толы әлдебір мұржамысың?
Алар жерге келгенде қанағатшыл,
Берер жерге келгенде мырзамысың?!

Өкпе емес пе осыным,
Наз емес пе?!
Кейбіреулер барына мәз емес пе?!
Туыс көп те,
Жоқ бірақ туысқандық.
Адам көп те,
Адамдық аз емес пе?!

Қараңызшы үлкенге,
Кішіңізге:
Орнында ма санамыз?
Күшіміз де?!
Мамонт құсап
Жігіттік
Азаматтық
Қалған жоқ па көміліп ішімізде?!

Жақсылықтың алдында бас иетін
Бабалардың не істейміз өсиетін?!
Жер жоғалтса не болмақ перзенттерің?
Ер жоғалтса не болмақ қасиетің?!

Түгел жыртып,
Тастақты айдағандай
Отырмын мен,
Отырмын ойға қанбай:
Адамдығын жоғалтсақ адамдардың
Хайуанатты жоқтаудан пайда қандай?!

X

Одан көріп,
Ақыры, бұдан көріп,
Таласқаннан не таппақ құлан, керік?!
Жоғалтқанды жоқтаған жөн болғанмен,
Жоғалтпаған жақсырақ одан гөрі!

Өттең, бірақ!
Аспанның бұлты биік
Жаңбыр емес,
Өтеді сілті құйып,
Жоқ боп кетті
Әдемі теке мүйіз,
Айғыр жалды көгілдір жылқы киік!

Қара жерді жылатып,
Еңіретіп

Кетті солай дронттың өмірі өтіп.
Екі ғасыр бұрын біз
Ең ақырғы
Сусиырды өлтірдік мәңіретіп.

Қызыл-жасыл,
Зер өңді,
Қалайы тұр
Тотылардың музейде талайы тұр.
Адамдардың алдында
Ақырғы рет
Ышқынды да,
Көз жұмды жабайы тұр.

Осыны айтсаң,
Күрсініп,
Тоқтайды жел.
Өкініштің мылтығын оқтайды шөл.
Солқ-солқ етіп жылайды
Опат болған
Перзенттерін еске алып,
Жоқтайды жер.

Одан көріп,
Ақыры, бұдан көріп,
Таласқаннан не таппақ құлан, керік?!
Жоғалтқанды жоқтаған жөн болғанмен,
Жоғалтпаған жақсырақ одан гөрі!

Отыра алмас ұл шыдап,
Қызың шыдап.
Жоғалғандар тізімі – ұзын шұбақ.
Қызыл кітап –
Мезгілсіз кеткендердің
Бастарына қойылған қызыл шырақ!

Келеді кез,
Күрделі біздің бұл кез!

Жаутаңдайды адамға түзде мың көз,
Қызыл кітап –
Опат боп кеткен аңның,
Бастарына қойылған қызыл күмбез.

Қашқан кезде адамнан
Ізін қандап,
Тау ешкісі өтеді құзыңды аңдап.
Қызыл кітап –
Тірі жан тимесін деп,
Хайуанатқа берілген қызыл мандат.

Баяғыдай көбінің халі бірақ –
Мойындарын үзеді әлі бұрап.
Қызыл кітап –
Бұл өзі қызық кітап:
Тысы жұқа,
Астары қалыңырақ!

Артық болмас білгенің

ОРАЛҒА КЕЛСЕҢ, ҚАДЫРДЫҢ ҮЙІНЕ БАР...

2017 жылы 12 желтоқсанда Қазақстан Үкіметінің қаулысымен Орал қаласында жаңадан ашылған мәдени және өнер орталығына Қадыр Мырза Әли есімі берілді.

Төменде көрсетілген сілтеме арқылы Қадыр Мырза Әли орталығының сайтымен таныса аласыңдар. <http://kadyrcenter.kz/>

Жазар аудар!

Ақынның есімі *Қадыр* деп жазылады, ал жеке сөз ретінде қолданылғанда, орфографиялық сөздікте *қадір* деп жазу орныққан.

«ҚЫЗЫЛ КІТАП»

Халықаралық табиғатты қорғау одағының «Қызыл кітабы» – дүниежүзілік дәрежедегі құжат. Оған жылдан жылға азайып, саны сиреп бара жатқан жануарлар мен өсімдіктердің түрлері тіркелген.

Жануарларды халықаралық дәрежеде қорғау мәселесі ХХ ғасырдың алғашқы жылдарынан басталған.

Әлемдегі әр мемлекетте «Қызыл кітап» бар. Қазақстанның да «Қызыл кітабы» бар.

1. Қадыр Мырза Әли шығармашылығы туралы айтып беріңдер.
2. «Қызыл кітап» туралы не білесіңдер?
3. Елімізде қанша жануар мен өсімдік «Қазақстанның Қызыл кітабы» бойынша қорғалуда?

1. «Қызыл кітап» поэмасын жазудың қажеттілігі, маңыздылығы бар ма?
2. «Қызыл кітап» поэмасының идеясы неде?

1. «Қызыл кітап» поэмасында аталатын жануарлар туралы ақпарат жинаңдар.
2. «Қызыл кітап» поэмасының идеясы бойынша шағын пьеса жазыңдар. Топтық жұмыс ретінде көріністер дайындаңдар.

1. «Қызыл кітап» поэмасында сюжет бар ма?
2. «Қызыл кітап» поэмасындағы көркемдік құралдарды тауып, олардың қандай мақсатта қолданылғаны туралы талдау жасаңдар.

1. Поэма арқылы адамдарға әсер ету мүмкін бе? «Қызыл кітап» поэмасының маңыздылығы неде?

2. Поэмадағы кірме сөздерді ақын не себепті қазақ тіліне аудармаған?

1. «Қызыл кітап» және менің өмірімдегі қағидалар» атты тақырыпта әдеби эссе жазыңдар.
2. Өздерің мекен ететін өңірде «Қызыл кітапқа» енген өсімдіктер мен жануарлар туралы әдеби эссе жазыңдар.

Оқу сауаттылығы

1. Келеді кез,
Күрделі біздің бұл кез!
Жауандайды адамға түзде мың көз,
Қызыл кітап –
Опат боп кеткен аңның,
Бастарына қойылған қызыл күмбез.
Сұрақ: Үзіндіде қызыл күмбез деген сөз қай көркемдік құралдың қызметін атқарады?
 - a) Ескерткіш қойылған
 - b) Метафора
 - c) Теңеу
2. Азаматтан,
Ақылды дос ағадан
Не тыңдайды құлағы тосаң адам?
Оған салсаң,
Кәдімгі аң патшасын
Бөстек күйде көресің босағадан.
Сұрақ: «Құлағы тосаң» деген сөз нені білдіреді?
 - a) Жауап күтетін адам
 - b) Есту қабілетінде кемістігі бар адам
 - c) Батырларды айтқаны
3. Қашқан кезде адамнан
Ізін қандап,
Тау ешкісі өтеді құзыңды аңдап.
Қызыл кітап –
Тірі жан тимесін деп,
Хайуанатқа берілген қызыл мандат.

Сұрақ: Тура мағынасында мандат деген не? Хайуандарға оны ақын қалай береді?

- a) Мандат депутаттарға беріледі, олардың өмірлері заңмен қорғалады; ал хайуандарға мандат беру деген сөз қолданысы – метафора, солайша ақын оларды қорғау қажет екенін айтқан.
- b) Мандат деген қызметтегі мүмкіндік, хайуандарға қатысы жоқ. Ақынның қиялы.
- c) Мандат – қорғаушы күші бар құжат; хайуандарға ондай құжаттың берілуі мүмкін емес.

Оқушы күнделігі

«Менің өмірімдегі «Қызыл кітап» деген тақырыпта өз ойларыңды, айналамыздан байқаған жағымсыз қылықты, поэмадан алған әсерлеріңді жазыңдар.

Фалаитор

1. «Әдебиет порталынан» Қадыр Мырза Әлидің «Қызыл кітап» поэмасына арнап түсірілген бейнесюжетті көріп, тыңдаңдар. https://adebiportal.kz/en/multimedia/video/kadir_mirzaali_kizil_kitap__579
2. Сілтеме бойынша «Қызыл кітап» поэмасының толық нұсқасын оқи аласыңдар. <https://www.litres.ru/adyr-myrza-li/yzyl-k-tap/chitat-onlayn/>

Артық болмас білгенің

ТАБИҒАТ ЖАНАШЫРЛАРЫ ДАБЫЛ ҚАҒАДЫ

❖ Соңғы бес жылда жүргізілген зерттеулер бойынша, еліміздің оңтүстігі мен шығысында 650 жұп бүркіт тіркелген, яғни әр 50 шаршы шақырымға бір жұптан келеді. Ал табиғат нормасы бойынша, әр 10 шаршы шақырымға бір жұптан келуі тиіс.

❖ Алматыда кәдімгі торғай мен қараторғайлардың да саны азайды. Өйткені «майна» деп аталатын ауғанстандық құстар қаптаған. Бұлар қараторғай тұқымдас болғандықтан, ресми түрде жыртқыш деп танылмаған. Бірақ

олардың іс-әрекеті жыртықштан кем түспейді. Ұсақ құстарды талайды, ұялары мен қоректерін тартып алады.

❖ Алматы қаласында, сондай-ақ қарлығаштардың да саны азайды. Құстардың саны азаюының себебін табиғат жанашырлары қаладағы жағдайлармен байланыстырады, яғни олардың тамақ тауып жеуі қиындап барады, ұя салатын орындар да аз, т.б.

Құстарға қамқор болыңдар, достар!

БІЛІМ МЕН ҒЫЛЫМ САБАҚТАСТЫҒЫ – ӨМІР ТАЛАБЫ

Н.Назарбаев Университетінің базасында алғашқы технопарк 2014 жылы ашылды. Бұл – инженерлік биохимиялық және телекоммуникациялық салаларға басымдылығы көп ғимарат. Оның мақсаты – ғылым мен өндірістің, білімнің байланысын арттыру.

СҰЛТАНӘЛІ БАЛҒАБАЕВ (1946 жылы туған)

Сұлтанәлі Балғабаев 1946 жылы 21 мамырда Қызылорда облысы Шиелі ауданы Мұстафа Шоқай ауылында дүниеге келді. Ол – көрнекті жазушы, драматург.

Алғашында өлең жазған. Оның тұңғыш өлеңдері «Көктем тынысы» атты ұжымдық жинақта жарық көрген, кейін жеке жыр кітабы «Тұңғыш» деген атпен жарияланды. Сосын ол журналистика саласында қызмет етті. Спортшылардың өмірін арқау еткен деректі повесть пен әңгімелері «Жұлдызың жансын»

деген атаумен жарық көрді. Бұдан кейін оның «Алтын сағым» (1979), «Құм мен қызғалдақ» (1982), «Шөл» (1984), «Дала мен дария» (1988) атты прозалық жинақтары оқырмандарға жол тартты. Орыс тілінде «Красная гармонь» кітабы да белгілі. Сондай-ақ шығармалары украин, өзбек, қарақалпақ, түрік тілдеріне аударылған.

Драматург ретінде Сұлтанәлі Балғабаевтың алғашқы пьесасы «Қыз жиырмаға толғанда» деп аталды. Сахнаға арналған тырнақалды еңбегі көрерменнің де, режиссердің де көңілінен шықты. Осыдан кейін «Қазақша күрес», «Ең әдемі келіншек», «Біз де ғашық болғанбыз», «Сағыныш пен елес», «Өтірік айтпайтын адам», «Мико, Жымбала және қасқыр», «Менің әжем сиқыршы», «Тойдан қайтқан қазақтар», т.б. пьесалары жазылды және сахналанды. Драмалық шығармалары 2006 жылы «Ең әдемі келіншек», ал 2008 жылы «Біз де ғашық болғанбыз» деген атаумен жарық көрді.

Жазушының талғампаздығы сол – ол өзінің пьесаларын нақты бір актердің шеберлігін ескеріп жазуы көңіл аудартады. «Тойдан қайтқан қазақтар» пьесасы Қазақстанның халық артисі Жұмабай Медетбаевқа, ал «Ғашықсыз ғасыр» КСРО халық артисі Фарид Шәріповаға арналып жазылған.

ТОЙДАН ҚАЙТҚАН ҚАЗАҚТАР¹
(«Қазақстан» пойызы)
(екі бөлімді комедиялық драма)

Қатысушылар:

Мәлис Әлібаевич – жауапты қызметкер
Асай Мүсеевич – тарихшы ғалым
Қошқарбай – аудандық әкімшіліктің қызметкері
Пойыздың бастығы
Жолсерік келіншек
Саудагер әйел
Билетсіз жолаушы
Көркемөнерпаздар ансамблі (екі-үш еркек, бір-екі әйел)

БІРІНШІ БӨЛІМ

Бірінші көрініс

Шағын перрон. Көз байланған кез. Сахнаға Мәлис Әлібаевич, Асай Мүсеевич, Қошқарбай шығады. Соңдарында көркемөнерпаздар ансамблі. Ансамбль әндетіп, билеп келеді.

Жасасын біздің меймандар!
Біздің меймандар жасасын!
Жасасын жақсы меймандар!
Құрметті меймандар жасасын!

Жасасын жақсы ағалар!
Асыл ағалар жасасын!
Жасасын қамқор ағалар,
Бастық ағалар жасасын!

Жігіттер музыка ойнап, қыздар мың бұрала билеп, думанды қыздыра түседі.

МӘЛИС ӘЛІБАЕВИЧ (бишілерге қосылып билеп кете жаздап). Ай, керемет қой... Керемет!..

АСАЙ МҮСЕЕВИЧ (саусағын сыртылдаттып, биге қосылып). Иә-иә, ғажап! Қандай әдемі!.. Қандай әдемі!..

¹ Балғабаев С. Ең әдемі келіншек. Өңгімелер мен пьесалар жинағы. – Алматы: «Ана тілі» баспасы, 2006, 123–161-беттер.

ҚОШҚАРБАЙ. Біздің ауылдың бәрі осы!.. Шетінен әнші!.. Шетінен биші!..

АСАЙ МҮСЕЕВИЧ. Жалпы, біздің халық дарынды халық қой!..

МӘЛИС ӘЛІБАЕВИЧ. Шетінен дарынды!.. Шетінен қабілетті!..

АСАЙ МҮСЕЕВИЧ. Біздің қазақ ұлы халық қой!

ҚОШҚАРБАЙ. Дұрыс айтасыз! Біздің қазақтар деген... *(әндепін)*

Жасасын біздің қазақтар!

Қазақтар біздің жасасын!

Ұлы қазақтар жасасын!

Дана қазақтар жасасын!

Көркемөнерпаздар қосылып әндепін, билейді.

Жасасын біздің қазақтар!

Батыр қазақтар жасасын!

Ақын қазақтар жасасын!

Дана қазақтар жасасын!

МӘЛИС ӘЛІБАЕВИЧ. Өте керемет! Бүгінгідей той, бүгінгідей мереке өте сирек болады.

ҚОШҚАРБАЙ. Бәрі сіздің арқаңыз, Мәлис Әлібаевич! Сонау Алматыдан өзіңіз келген соң, жігіттер аяңған жоқ! Барын салды!

МӘЛИС ӘЛІБАЕВИЧ. Ертең Алматыға барған соң, айтамыз бұл туралы! Тиісті орындардың бәріне жеткіземіз.

ҚОШҚАРБАЙ. Оның үстіне мына кісінің де... *(Асай Мүсеевичке қарап)* Асеке!.. Асай Мүсеевич дейім, сіздің баяндамаңыз... бүгінгі тойдағы баяндамаңызды айтам, сондай керемет болды!

АСАЙ МҮСЕЕВИЧ. Ау, енді бүкіл Академияның атынан сөйлеген соң, керемет болмаса, болмайды ғой.

МӘЛИС ӘЛІБАЕВИЧ. Гениально!.. Классика!..

ҚОШҚАРБАЙ. Иә-иә, сондай!.. Әсіресе, батыр бабамызды бес жасында шешен, он жасында қол бастаған көсем болды деген фактіңіз өте күшті екен. Айтпақшы, ол фактіні қайдан тауып жүрсіз?!

АСАЙ МҮСЕЕВИЧ. Таптық қой!.. Ғалым болған соң іздену керек.. Мен ол туралы бүкіл газетке жазғам!.. Оқымайсыңдар!..

ҚОШҚАРБАЙ. Жо-жоқ, неге оқымаймыз?! Оқимыз ғой!.. Ойпырмай, бес жасында шешен, он жасында көсем, шынында, ғажап!

АСАЙ МҮСЕЕВИЧ. Мен үш жасында деп жазайын дегем!.. Қайта сыпайылады ғой...

МӘЛИС ӘЛІБАЕВИЧ. Айтпақшы, тойдағы төбелес осы мәселеден шықты дейді... Біреулер оған сенбей ме, қалай? Асеке, осы фактіні архивтен алдым деген жоқ па едіңіз!

АСАЙ МҮСЕЕВИЧ. Иә-иә, алуын алғам ғой... Бірақ енді ол тым ерте, осыдан үш жүз жыл бұрынғы жағдай... ол кезде халық сауатсыз... архив мәселесі нашарлау...

МӘЛИС ӘЛІБАЕВИЧ. Дұрыс айтасыз!.. Қазақ деген қымызды ішуді білген... ал архив жазуды білмеген. Соған да мен кінәлімін бе?

ҚОШҚАРБАЙ. Асеке, біздің жақта да үнемі осы... Той болса, аяғы төбелес!

АСАЙ МҮСЕЕВИЧ. Иә, біздің жақта да осындай!.. Бірақ сіздерде сұмдық екен!.. Бәрі мас!..

ҚОШҚАРБАЙ. Әдейі жасайды!.. Бізде кірмелер бар!.. Басқа рудың адамдары... Солардың қастандығы!.. Көре алмайды, иттер!..

МӘЛИС ӘЛІБАЕВИЧ. Иә, қазақ болған соң, болады ғой ондай! Бірақ біз провокацияға жол бермеуіміз керек!

АСАЙ МҮСЕЕВИЧ. Дұрыс айтасыз!.. Біз тарихты дұрыс білмейміз... Меніңше, осы шежіре жазуды мемлекеттік деңгейде қолға алу керек!

МӘЛИС ӘЛІБАЕВИЧ. Ұсынысыңыз өте орынды! Елдің ертеңін ойлаған мәселе бұл!

АСАЙ МҮСЕЕВИЧ. Әп, бәрекеді!.. Міне, басшылардың бәрі осылай ойласа ғой – біз қайда, ендігі талай жерге барып қалар едік!

ҚОШҚАРБАЙ. Мен де соны айтам! Қазақтың қайраткерлерінің бәрі сіздей болса ғой, шіркін!..

МӘЛИС ӘЛІБАЕВИЧ. Е, қызмет істеген соң, халықты ойлау керек! Сол үшін жүрміз ғой, міне, күн-түн демей!

ҚОШҚАРБАЙ. Қандай тамаша сөз!.. Айтпақшы, Мәлис Әлібаевич, тағы бір шаруа бар еді.. Кішкене шай дайындап қойғанбыз...

МӘЛИС ӘЛІБАЕВИЧ. Жо-жоқ, пойыздан қалып кетеміз!

ҚОШҚАРБАЙ. Қалмаймыз! Бұл «Қазақстан» пойызы ешқашан уақытында келген емес... Үнемі кешігіп жүреді.

АСАЙ МҮСЕЕВИЧ. Сонда да болмайды! Ертең жиналыс... Баяндама жасау керек!

ҚОШҚАРБАЙ (*сыбырлаңқырап*). Оның үстіне шамалы конвертіміз де бар еді...

АСАЙ МҮСЕЕВИЧ (*ол да сыбырлаңқырап*). А, солай ма? Е, онда баяндама күте тұрады ғой... (*Мәлис Әлібаевичке қарап*). Мәке дейім! Мынау Қошқарбай деген жігіт өзі азамат жігіт екен! Бармасақ, ұят болады! Ренжіп жүрер!

ҚОШҚАРБАЙ. Иә-иә, солай! Ештеңеден алаңдамаңыздар!.. Біз сіздерді пойызбен келесі ауданның шекарасына дейін шығарып саламыз!

Бәрі сыртқа беттейді. Көркемөнерпаздар әндетіп соңдарынан ереді.

Той жасағандар жасасын!

Ас бергендер де жасасын!

Шапан жапқандар жасасын!

Ат мінгендер де жасасын!

Екінші көрініс

Сол перрон. Вокзалға «Қазақстан» пойызы келіп тұрғаны аңғарылады. Перронда алпыс жас шамасындағы бір кісі вагонды жағалап жүзгіріп жүр. Бұл – Билетсіз жолаушы.

БИЛЕТСІЗ ЖОЛАУШЫ (*жанұшыра айқайлап*). Әй, ағайындар! Прәбәдниктер! Мені Сұлутөбеге дейін ала кетіңдерші! Сұлутөбеге дейін! Бір-ақ адаммын!

Бір вагонның есігінен Жолсерік келіншек көрінеді.

ЖОЛСЕРІК КЕЛІНШЕК. Не болды! Біреу бауыздайын деп жатқандай, не болды сонша ойбайлап?!

БИЛЕТСІЗ ЖОЛАУШЫ. Қарағым, қарындасым! Сұлутөбеге дейін ала кетші!

ЖОЛСЕРІК КЕЛІНШЕК. Қайдан көрсең осы – ылғи сандалбай қазақ! Сыған сияқты қаңғырады да жүреді. Үйлерінде отырмайсындар ма? Билет қайда?

БИЛЕТСІЗ ЖОЛАУШЫ. Билет жоқ!.. Билетті енді алайын деп тұр едім, депутатпын деп, біреу тап алдымнан қақты да кетті.

ЖОЛСЕРІК КЕЛІНШЕК. Обалың депутатқа болсын! Билет жоқ болса, орын да жоқ, бар, айда!..

БИЛЕТСІЗ ЖОЛАУШЫ. Қарағым! Жүзің жылы жақсы бала екенсің!.. Мен түрегеп-ақ барам!

ЖОЛСЕРІК КЕЛІНШЕК. Жарайды, қанша бересің?

БИЛЕТСІЗ ЖОЛАУШЫ. Бергенде – берем ғой... Өзінің бағасын берем!

ЖОЛСЕРІК КЕЛІНШЕК. Тапқан екенсің ақымақты!

БИЛЕТСІЗ ЖОЛАУШЫ. Қарағым-ау, оқудағы балама барып... қазіргі кезде бала оқыту деген... Бұрын тек оқуға түсерде ғана беретін едік... енді ай сайын... сессия сайын... Біресе ақша сұрайды... Біресе соғым сұрайды... Тіпті, күріш, консерві сұрайтындары да бар... Бұл институт дегеннің мұғалімдері әбден құтырды.

ЖОЛСЕРІК КЕЛІНШЕК. Қазір су тегін оқытатын баяғы коммунизм жоқ, ағасы... Айтпақшы, институтқа барған болсаңыз, айдаладағы бұл станцияда неғып жүрсіз?

БИЛЕТСІЗ ЖОЛАУШЫ. Осы жерде аталарымыздың ескі қорымы бар еді. Жол үсті болған соң, Құран оқи кетейін деп, түсіп едім, қарағым!

ЖОЛСЕРІК КЕЛІНШЕК. Ха-ха! Міне, қазіргі жұрттың бәрі осындай! Біресе күнә жасап, пара беремін дейді, біресе мұсылман болып, Құран оқимын дейді... Адамды өстіп ақымақ қылады. Басты қатырмай, басқа вагонға барыңыз. *(Вагонға кіріп кетеді).*

Сахнаға саудагер әйел шығады. Екі жеңін түріп, басына орамалды шарт байлаған. Өлген түйедей үлкен қапты сүйреп келеді.

САУДАГЕР ӘЙЕЛ. Әй-әй, тоқтаңдар... Тоқтай тұрыңдар!.. *(Билетсіз жолаушыны көріп)* Әй, шал!.. Азамат, кел көмектесіп жібер!..

БИЛЕТСІЗ ЖОЛАУШЫ. *(Өзінше айқайлап)* Ағайындар! Ағайындар! Сұлутөбеге дейін ала кетіндерші! *(Саудагер әйелге)* Артық билетіңіз жоқ па?

САУДАГЕР ӘЙЕЛ. Қайдағы билет? Осы күні адам пойызға билет ала ма екен? Қане, көтеріс мынаны!..

БИЛЕТСІЗ ЖОЛАУШЫ. Билет болмаса, алмаймыз дейді.

САУДАГЕР ӘЙЕЛ. Неге алмайды? Бұл не, жекеменшігіне сатып алған әкесінің пойызы ма екен? Бұл үкіметтің пойызы!.. Халықтың пойызы!.. Жүр, қане!..

Екеуі түйедей қапты дырылдата сүйреп, вагонның есігінің алдына барады.

САУДАГЕР ӘЙЕЛ. Әй-әй, аш!.. Ашыңдар!

Есіктен Жолсерік келіншек шығады.

ЖОЛСЕРІК КЕЛІНШЕК. Айқайламаңдар!.. Неге айқайлайсыңдар түн ішінде?!

САУДАГЕР ӘЙЕЛ. Пойыздан қалып бара жатсақ, неге айқайламаймыз? Жолда машинамыз бұзылып, әрең келе жатырмыз.

ЖОЛСЕРІК КЕЛІНШЕК. Билет... Билеттеріңді көрсетіңдер!..

САУДАГЕР ӘЙЕЛ. Мынау не дейді-ей! Билеті бар адам өстіп түн ішінде қап арқалап жүре ме?

ЖОЛСЕРІК КЕЛІНШЕК. Билет болмаса, кірмейсіңдер.

САУДАГЕР ӘЙЕЛ. Ха!.. Кірмек түгілі, тайрандап тұрып кіреміз... Қайда өлгі жалпақ бас, қисық мұрын бастығың! Шақыр соны!

ЖОЛСЕРІК КЕЛІНШЕК. Ол кісі демалып жатыр!

САУДАГЕР ӘЙЕЛ. Білеміз ғой қалай демалып жатқанын!.. Былай түр жолдан! Адамның құнын сұрамайтын шығарсың, береміз қанша болса да!..

Үшеуі де кіріп кетеді.

Үшінші көрініс

Сахнаға Мәлис Әлібаевич бастаған топ қайта шығады. Рестораннан шыққан беттері. Сондықтан бұрынғыдан да қызу, бұрынғыдан да көңілді. Көркемөнерпаздар тобы бұрынғыдан да бетер қызу әндетіп келеді.

Қонақжай қазақ жасасын!

Кеңпейіл қазақ жасасын!..

Дастарқандар да жасасын!

Ресторандар да жасасын!

Үйге шақырғандар да жасасын!

Банкет бергендер де жасасын!

АСАЙ МҮСЕЕВИЧ. Ай, біздің қазақ деген... қазақтар деген ғажап қой! Қазақтың дастарқаны... Қонақжайлылығы...

МӘЛИС ӘЛІБАЕВИЧ. Заман қанша қиындағанмен, қазақтың пейілі, дастарқаны тарылған жоқ!.. Сол баяғыдай...

ҚОШҚАРБАЙ. Дұрыс айтасыз! Баяғы коммунизмдегідей!

АСАЙ МҮСЕЕВИЧ. Ай, Қошқарбай, сен де өзі, шынымен, азамат екенсің! (*Қалтасынан конверт шығарып*). Әсіресе, мынау конверттің жақсы екен! Жалтырап тұр!.. Қалыңдығы да біраз бар ма деймін...

ҚОШҚАРБАЙ. Иә-иә, шамамыз жеткенше... Қазақтың жолы деп...

МӘЛИС ӘЛІБАЕВИЧ. Қазақтың жолы болған соң ғой... Не әйтпесе, біз сендерге конверт жинайын деп келді дейсіңдер ме?

ҚОШҚАРБАЙ. Мәке! Мәлис Әлібаевич, о не дегеніңіз, Құдай сақтасын!

АСАЙ МҮСЕЕВИЧ. Қазақтың азаматтары қандай? Шетінен ер ғой!.. Данышпан, көреген ғой!..

АСАЙ МҮСЕЕВИЧ. Оның ішінде мына Мәкең!.. Мәлис Әлібаевич... Қазақтың маңдайына біткен жарық жұлдызы!.. Бақ қонған, Қыдыр дарыған!

МӘЛИС ӘЛІБАЕВИЧ. Мынау – Асай Мүсеевич... қазіргі заманның Асан қайғысы... Бұқар жырауы!

АСАЙ МҮСЕЕВИЧ. Сонда да көре алмайды кейбіреулер!..

МӘЛИС ӘЛІБАЕВИЧ. Иә-иә, солай!.. Ана жолы депутаттыққа өткізбей тастады, атаңа нәлеттер!..

АСАЙ МҮСЕЕВИЧ. Мені де... мені де... Академиктікке енді өтейін деп тұрған кезімде... Айтыңызшы, менен басқа кімі бар сонда?

МӘЛИС ӘЛІБАЕВИЧ. Сізге обал жасады. Бұл Академия деген... кілең бір қатып қалған... ескі... Президентінен бастап бәрін құрту керек.

АСАЙ МҮСЕЕВИЧ. Өне, бәрекемді! Өте дұрыс айтасыз! Бәрін құрту керек! Айтпақшы дейім, Мәлис Әлібаевич, сіз алдағы сайлауда президенттікке өз кандидатураңызды ұсынуыңыз керек!

МӘЛИС ӘЛІБАЕВИЧ. Жо-жоқ, оған әлі ертелеу!.. Ертелеу!.. Ең алдымен *(даусын ақырын шығарып)*, сізден несін жасырайын, осы жақында министр болатындай мүмкіндігім болып тұр!

АСАЙ МҮСЕЕВИЧ. Дұрыс. Өте дұрыс!.. Ай, қанша айтқанмен, біздің бастықтар кадр таңдай біледі. *(Қошқарбайға)*. Әй, Қошқарбай, айтшы, Мәлис Әлібаевичтен артық министр болатындай кім бар?

ҚОШҚАРБАЙ. Министр дейсіз бе? Қайдағы министр? Бұл кісі деген... бұл кісі деген... Мынау министріңіз не айтып тұрған? Одан да үлкен!.. Одан да жоғары!

МӘЛИС ӘЛІБАЕВИЧ. Жо-жоқ, әлі ертелеу!.. Айттым ғой – ертелеу!..

АСАЙ МҮСЕЕВИЧ. Жо-жоқ, ерте емес! Міне, халықтың өзі... халықтың өкілі солай деп тұр... Халықтың пікірімен санасу керек, жолдас Мәлис Әлібаевич.

ҚОШҚАРБАЙ. Иә, дұрыс! Халықпен санасу керек! Ең құрығанда – премьер-министр!.. Премьер-министр!..

Көркемөнерпаздар Мәлис Әлібаевичті айналып әндетіп, билей бастайды:

Жасасын Мәлис Әлібаевич!

Мәлис Әлібаевич жасасын!

Жасасын асыл ағаларымыз!

Ұлы ағаларымыз жасасын!

МӘЛИС ӘЛІБАЕВИЧ. Апырмай, адамды енді өстіп бұзасындар... Бірақ... еңбекті бағалаған да дұрыс! Генерал болмаймын деген солдат – солдат емес. Бәрімізде де үлкен армандар бар!.. Мақсат!.. Міне, сол мақсат жолында үнемі сапарда... жолда... Қарап отырсақ,.. бұл адам өмірі деген пойыз сияқты!.. *(перронға қарап)*. Тура мына пойыз сияқты... *(Есіне бірдеңе түскендей)*. Айтпақшы, бұл өзі неғылған пойыз?!

ҚОШҚАРБАЙ. Біздің пойыз емес!... Біздің пойыз «Қазақстан» пойызы кежегесі кейін тартып, үнемі кешігіп келеді.

МӘЛИС ӘЛІБАЕВИЧ. Иә-иә, дұрыс... Ал сонымен менің айтпағым... Айтайын дегенім – бұл өмір деген сондай бір пойыз... сондай бір пойыз... *(қайтадан вагонға қарап)* Сонымен мынау қай пойыз болды?

АСАЙ МҮСЕЕВИЧ. Қайдам!.. Көзім көріңкіремей тұр... Өшкиім қалып қойыпты...

МӘЛИС ӘЛІБАЕВИЧ. Иә-иә, пойыз... *(кенет шошып кетіп)* Әй-әй, мынау біздің пойыз ғой... өне-өне, жазып қойыпты!.. «Қазақстан» деп жазып қойыпты.

ҚОШҚАРБАЙ. Иә-иә, сол екен... Өзі жүрейін деп тұр ма деймін?

МЭЛИС ӘЛІБАЕВИЧ. Жүрейін деп тұрмаң не?! Жүріп бара жатқан жоқ па?!

АСАЙ МҮСЕЕВИЧ. Ойбай, не дейді? Жүгіріңдер!.. Жүгіріңдер!.. Біздің вагон – тоғызыншы вагон!

Екеуі вагонға қарай ұмтылады.

ҚОШҚАРБАЙ. Мен де... Мен де сіздерді келесі ауданға дейін шығарып саламын...

Төртінші көрініс

Купелі вагон. Вагонның дәлізі. Пойыздың бастығы мен Жолсерік келіншек әңгімелесіп келеді. Пойыздың бастығы өз әңгімесінің біразын Жолсерік келіншекке, біразын купенің ішіндегі жолаушыларға арнап айтады.

ПОЙЫЗДЫҢ БАСТЫҒЫ (*купенің ішіндегілер естісін деп*) Қалай, бәрі дұрыс па?

ЖОЛСЕРІК КЕЛІНШЕК (*жібектей ұнмен майысып және купедегілер естісін деп*) Дұрыс... Бәрі дұрыс!..

ПОЙЫЗДЫҢ БАСТЫҒЫ (*жолаушылар естісін деп*) Жолаушылардан ешқандай арыз-шағым жоқ па?

ЖОЛСЕРІК КЕЛІНШЕК (*жолаушылар естісін деп*) Жо-жоқ. О не дегеніңіз... Біз бар күшімізді салып қызмет істеп... жолаушылар дән риза бізге...

ПОЙЫЗДЫҢ БАСТЫҒЫ (*Жолсерік келіншекке*) Қойшы-ей, рас па?.. (*жолаушылар естісін деп*) Шай мәселесі қалай? Бересіңдер ме жұртқа?

ЖОЛСЕРІК КЕЛІНШЕК (*жолаушылар естісін деп*) Ойбай-ау, бермегенде... Кез келген уақытта... түн ортасында...

ПОЙЫЗДЫҢ БАСТЫҒЫ (*жолаушылар естісін деп*) Прәбәдниктер пойызда арақ сатады деген арыз бар – сенде ондай пәле жоқ па?

ЖОЛСЕРІК КЕЛІНШЕК (*жолаушылар естісін деп*) О не дегеніңіз, беті аулақ ондайдың...

ПОЙЫЗДЫҢ БАСТЫҒЫ (*Жолсерік келіншекке*) (*жолаушылар естісін деп*) Қазір мафия ма, рәкет пе, бір пәле қаптады ғой... түнге қарай өте сақ болу керек. Пассажиірлер купенің есік-терезесін тас қылып жауып алсын!.. Біреуді біреу өлтіріп, бауыздап жатса да, сыртқа шығушы болмасын! Кеше біздің алдымызда пойыздан екі жолаушыны бауыздап, лақтырып кетіпті...

ЖОЛСЕРІК КЕЛІНШЕК (*жолаушылар естісін деп*) Сүмдық-ай... Ой, сүмдық-ай! (*Пойыздың бастығына*) Құдай ақы деп айтайын, тап осыңыз өтірік!

ПОЙЫЗДЫҢ БАСТЫҒЫ (*Жолсерік келіншекке*) Жолаушыларды осылай қорқытып қою керек. (*жолаушылар естісін деп*) Ал сосын өне бір мәселе қалай?

ЖОЛСЕРІК КЕЛІНШЕК (*жұрт естісін деп*) Ол мәселе де тамаша... (*Жолаушылар естісін деп*) Взнос па? Қазір берейін!..

ПОЙЫЗДЫҢ БАСТЫҒЫ (*жұрт естісін деп*) Жақсы!.. Өте жақсы!.. (*Жолсерік келіншекке*) Қазір біз барған соң бересің..

ЖОЛСЕРІК КЕЛІНШЕК. Айтпақшы, осында сізді жаңа бір кісі сұрап жатыр еді. Танысыңыз ғой деймін!

ПОЙЫЗДЫҢ БАСТЫҒЫ. Кім?

Осы сәтте қатардағы купеден Саудагер әйел шыға келеді. Билетсіз жолаушыны қолынан жетектеп алған.

САУДАГЕР ӘЙЕЛ. Мен ғой... Біз іздеген... (*Билетсіз жолаушыны қолынан тартып қойып*). Жүрсейші былай!.. (*Пойыздың бастығына*) Үйбай, інім-ау, бала-шаға аман ба? Келіннің жағдайы қалай?

ПОЙЫЗДЫҢ БАСТЫҒЫ (*танымағанын жасыруға тырысып*). Иә-иә, аман!.. Бәрі жақсы!

САУДАГЕР ӘЙЕЛ. Апамның ше?! Көкемнің... Бәрінің дендері сау ма? Қуатты отыр ма?..

САУДАГЕР ӘЙЕЛ. Ол кісілердің сүйегі асыл ғой... Жақында әдейі барып, сәлем беріп қайтам... Анда-санда барып тұрмасаң, ұрсады олар!.. Ренжиді... (*Билетсіз жолаушыны көрсетіп*) Айтпақшы, мына кісіні танымайтын шығарсың... Бұл кісі – құдамыздың құдасы... Оқудағы баласына барып...

БИЛЕТСІЗ ЖОЛАУШЫ. Иә, балама барып... Мұғалімдері соғым сұратқан екен... Содан билет ала алмай...

САУДАГЕР ӘЙЕЛ. Сөйтіп тұрғанда мына сіңлім кездесіп... (*Жолсерік келіншекті көрсетіп*). Өзі сондай бір кішіпейіл... ілтипатты, тәрбиелі бала екен...

ЖОЛСЕРІК КЕЛІНШЕК. Екеулеріне бір купені беріп қойдым... Жүктері де көп екен...

САУДАГЕР ӘЙЕЛ. Қарағым-ау, өзің де білесің ғой – мен ептеп саудасаттық жасаймын... Бала-шағаның қамы... Қане, ішке кіріңдер, ауылдан алып шыққан дәм бар еді...

ПОЙЫЗДЫҢ БАСТЫҒЫ. Жо-жоқ, рақмет!.. (*жұртқа естірту үшін*) Бізде тәртіп өте күшті... Қызметте жүргенде ондай болмайды. (*Жолсерік келіншекке*) Бұл кісілерден абай бол! (*Саудагер әйелге*) Жақсы, апа! Мына кісілерге тапсырып кетем... Сіздерге барлық жағдайды жасайды.

САУДАГЕР ӘЙЕЛ. Рақмет, қарағым! Қайтарда тағы мінем ғой пойызыңа!
ПОЙЫЗДЫҢ БАСТЫҒЫ. Әрине... әрине! (*Жолсерік келіншекке жұрт еститіндей етіп*) Жолаушылардан ешқандай жалоба түспейтіндей болсын! Өте абай болу керек!... Әсіресе, күдікті адамдарға... Сосын ішіп алған мастарға ешқандай аяушылық жасамау керек!

ЖОЛСЕРІК КЕЛІНШЕК. Дұрыс!.. Мас көрінсе, аямаймын!.. Ит қосып қуамын!

ПОЙЫЗДЫҢ БАСТЫҒЫ. Ал сау болыңыздар!..

Пойыздың бастығы мен Жолсерік келіншек кетеді.

БИЛЕТСІЗ ЖОЛАУШЫ. Апырмай, пойыздың бастығы ініңіз болғаны қандай жақсы болды, өйтпесе, далада қалады екенбіз...

САУДАГЕР ӘЙЕЛ. Қайдағы іні? Мен оны өмірімде бірінші рет көріп тұрмын!

БИЛЕТСІЗ ЖОЛАУШЫ. А, сонда қалай болғаны?

САУДАГЕР ӘЙЕЛ. Туһ! Өзің шал болғанмен, түк білмейтін шал екенсің. Заманың қандай болса, адам сондай болу керек! Жүр, шай ішеміз.

Екеуі күйеге кіріп кетеді.

Бесінші көрініс

Мәлис Әлібаевич, Асай Мүсеевич, Қошқарбай шығады. Бәрі де өте көңілді... Қошқарбай билеп, әндетіп келеді:

Жасасын біздің қазақтар!

Той жасағандар жасасын!

Тойға барғандар жасасын!

Той басқарғандар жасасын!

Жасасын біздің қазақтар!

Тойдан қайтқандар жасасын!

Ат мінгендер де жасасын!

Шапан кигендер жасасын!

АСАЙ МҮСЕЕВИЧ. Мәлис Әлібаевич деймін, сіз болмасаңыз, пойыздан қалып қояды екенбіз...

ҚОШҚАРБАЙ. Иә-иә, Мәкеңнің қырағылығының осы жолы өте пайдасы тиді. (*Саудагер әйел мен билетсіз жолаушыны көріп*). Ау, ағайындар... қазақтар, айтып жіберіңдерші, тоғызыншы вагон осы ма?

САУДАГЕР ӘЙЕЛ. Иә-иә, осы вагон... Оны қайтейін деп едің, шырағым?!

ҚОШҚАРБАЙ. Бір шаруам бар еді... (*Мәлис Әлібаевичқа*) Мәке, осы екен, осы вагон екен...

САУДАГЕР ӘЙЕЛ. Шырағым, айқайламай ақырын сөйле... Жұрт ұйықтап жатыр!

ҚОШҚАРБАЙ (*бұрынғыдан да бетер дабырлап*). Кешіріңіз, апасы! Бұл пойыз – «Қазақстан» пойызы болса, ол пойызда қазақтар айқайламағанда, кім айқайлайды? Қане, біреу бірдеңе деп көрсін, мойнын жұлып алайын!

САУДАГЕР ӘЙЕЛ. Шырағым, мына түріңмен қазір прәбөдник келген соң, сорлайсың ғой!

БИЛЕТСІЗ ЖОЛАУШЫ. Иә, мас адамдарды ит қосып қуам деген уәдесі бар...

ҚОШҚАРБАЙ. Ха-ха. Бізді қуа ма?.. Мәке!.. Асекел!.. Естіп тұрсыздар ғой... Бізді қумақшы... Мәке дейім, әлгі сөзіңіз бар еді ғой... Өмір туралы... пойыз туралы – соны жалғастырып жіберсеңіз...

МӘЛИС ӘЛІБАЕВИЧ. Иә-иә, сөйлегенде... ең алдымен айтарым, болашақта маған осы өзің сияқты жігіттер керек! (*қиялдап*) Асай Мүсеевич дейім, бір жағымда осы Қошқарбай сияқты жас, іскер жігіт жүрсе... бір жағымда сіз сияқты үлкен, ақылгөй ағалар болса – шіркін, мен талай нәрсені бітірмеймін бе?

АСАЙ МҮСЕЕВИЧ. Пожалыста, ақыл керек болса, қанша болса да, айтамыз ғой... Оған шама жетеді.

МӘЛИС ӘЛІБАЕВИЧ. Сосын... менің жоспарым деген... Қазақстанды қалай өркендету керек... Қайтіп гүлдендіру керек. Осы жөніндегі жоспарым! Мұндай программа әлі ешкімде жоқ! Мысалы, елді басқару деген оңай шаруа емес... Оған, ең алдымен, философиялық тұрғыдан келу керек.

АСАЙ МҮСЕЕВИЧ. Өте тауып айттыңыз! Біздің басшылардың философиядан түк хабары жоқ!.. Көбі содан құрып жүр...

МӘЛИС ӘЛІБАЕВИЧ. Иә-иә, бұл ел деген... өмір деген... жалпы, өмір деген – ол пойыз сияқты...

БИЛЕТСІЗ ЖОЛАУШЫ. Шырағым, пойызыңды қоя тұршы!.. Мен сені бір жерден көрдім ғой деймін... Жүзің сондай таныс...

ҚОШҚАРБАЙ. Бұл кісіні жалғыз сіз емес, бүкіл Қазақстан таниды!

МӘЛИС ӘЛІБАЕВИЧ. Иә-иә, таниды... сонымен менің айтайын дегенім – өмір дегеніңіз, шынымен, пойыз сияқты...

САУДАГЕР ӘЙЕЛ. Пойыз сияқты болса, жетіседі екенбіз... Ешқандай билет сатпайды...

ҚОШҚАРБАЙ. Туһ, шу-шу етпей, қоя тұрындаршы!.. Адамға сөз айтқызбадыңдар ғой...

САУДАГЕР ӘЙЕЛ. Не айтатыны белгілі емес пе...

МӘЛИС ӘЛІБАЕВИЧ. Иә-иә...

ҚОШҚАРБАЙ. Мәке!.. Мәке, өте жақсы!.. Керемет айттыңыз! (*әндетін*).

Жасасын біздің қазақтар!

Асыл ағайлар жасасын!..

Жолсерік келіншек шығады.

ЖОЛСЕРІК КЕЛІНШЕК. Бұл не шу? Жұрт ұйықтап жатқанда, неге шулайсыңдар?

МӘЛИС ӘЛІБАЕВИЧ. О, келдіңіз бе? Біз сіздерге қонақ болып... апырмай, өзіңіз бір әдемі бала екенсің!..

АСАЙ МҮСЕЕВИЧ. Иә-иә, сондай... Үріп ауызға салғандай...

ҚОШҚАРБАЙ (*әндетін*).

Жасасын сұлу әйелдер!

Әсем әйелдер жасасын!

Жасасын жақсы әйелдер!

Қыз-келіншектер жасасын!..

ЖОЛСЕРІК КЕЛІНШЕК. Бұл – пойыз! Үкіметтің пойызы! Қане, табандарыңды жалтыратыңдар!.. Шагом марш!..

МӘЛИС ӘЛІБАЕВИЧ. Қарындас!.. Азаматша проводник, сіз байқап сөйлеңіз!

АСАЙ МҮСЕЕВИЧ. Иә-иә, сөйтіңіз! Беті жылтырап, әдемі сияқтанғанмен, тілі жаман ғой мынаның!

ЖОЛСЕРІК КЕЛІНШЕК. Мен сіздерге кетіңіздер деп тұрмын!.. Өз вагондарыңызға барыңыздар!..

МӘЛИС ӘЛІБАЕВИЧ. Кешіріңіз!.. Кешіріңіз, қарындас!.. Егер вагонымыз осы болса, сонда қайда кетуіміз керек!

АСАЙ МҮСЕЕВИЧ. Иә-иә. Осы вагон... мынау – купе. (*Саудагер әйел орналасқан купені нұсқайды*).

БИЛЕТСІЗ ЖОЛАУШЫ. Иә-иә, ол біздің орнымыз... ең әуелі орыңдарыңды тауып алмайсыңдар ма?

МӘЛИС ӘЛІБАЕВИЧ. Қап! Мыналарды-ай! Асай Мүсеевич, билетті көрсетіңізші!..

АСАЙ МҮСЕЕВИЧ (*қолын қалтасына салады*). Міне-міне... тура осы вагонға, осы купеге!..

ҚОШҚАРБАЙ (*есіне бірдеңе түскендей*). Асай Мүсеевич, тоқтаңыз!.. Тоқтай тұрыңыз!.. Билетті біз неге көрсетуіміз керек? (*Саудагер әйелді нұсқап*). Билетті алдымен мыналар көрсетсін...

МӘЛИС ӘЛІБАЕВИЧ. Дұрыс!.. Қошқарбай дұрыс айтады!.. Құдайақы деп айтайын, осылардың түк билеті жоқ!

АСАЙ МҮСЕЕВИЧ. Әрине, жоқ. Мына проводнигі бар – бұлардың бөрі шәйкі!.. Мафия!.. Үкіметтің ақшасын жеп, әбден құтыруға айналған!

МӘЛИС ӘЛІБАЕВИЧ. Қане, көрсетіңіздер билеттеріңізді. Жолдас проводник, көрсетіңіз мыналардың билетін!..

ЖОЛСЕРІК КЕЛІНШЕК. Кешіріп қойыңыз – мен билетті сіздерге неге көрсетуім керек? Сіз не, ревизорсыз ба, комиссиясыз ба?..

АСАЙ МҮСЕЕВИЧ *(ышқынып)*. Әй-әй, қалқам!.. Қалқам!..

МӘЛИС ӘЛІБАЕВИЧ. Жолдас проводник! Мен сізге тағы да қайталап айтамын – көрсетіңіз мыналардың билетін... Көрсетіңіз деймін, қане!.. *(Жолсерік келіншекке төне түседі)*.

ЖОЛСЕРІК КЕЛІНШЕК *(қайтпай)*. Ха-ха... Не? Билет керек пе?..

АСАЙ МҮСЕЕВИЧ. Мәлис Әлібаевич, ойбай, мынау қайтеді-ей?

ҚОШҚАРБАЙ. Иә-иә. Мынау долы ғой!.. Нағыз көкайылдың өзі ғой мынау!

САУДАГЕР ӘЙЕЛ. Әй-әй, өйтіп адамға тіл тигізбеңдер! Проводниктікі дұрыс!..

БИЛЕТСІЗ ЖОЛАУШЫ. Сендерді ит қосып қуу керек.

САУДАГЕР ӘЙЕЛ. Бәсе десейші!.. Біреуді билет алған заңды орнынан қумақшы!..

Пойыздың бастығы келеді.

ПОЙЫЗДЫҢ БАСТЫҒЫ. Бұл не? Неғылған шу бұл?

САУДАГЕР ӘЙЕЛ. Үйбай, інім-ау, жақсы келдің ғой... Мына біреулер ішіп алып, бөрімізді қырайын деп жатыр...

ЖОЛСЕРІК КЕЛІНШЕК. Иә-иә, сондай... пышақтарын жалаңдатып... *(Зорлық көрген адамдай зарлап жылай бастады)*. ...Хулиганы!..

АСАЙ МҮСЕЕВИЧ. О, тоба!.. О, Жаратқан!.. Қарашы, қандай залым, ө! Қандай залым?!

ПОЙЫЗДЫҢ БАСТЫҒЫ. Сіздер кімсіздер?!

МӘЛИС ӘЛІБАЕВИЧ. Біз осы пойыздың жолаушыларымыз!

ПОЙЫЗДЫҢ БАСТЫҒЫ. Жолаушы болсаңдар – билет, қане? Билетті көрсетіңдер!..

ҚОШҚАРБАЙ. Жоқ! Алдымен сендер көрсетіңдер!..

ПОЙЫЗДЫҢ БАСТЫҒЫ *(түсінбей)*. Не?

АСАЙ МҮСЕЕВИЧ. Сендер... алдымен сендер көрсетіңдер билетті!..

САУДАГЕР ӘЙЕЛ. Өне-өне, көрдіңдер ғой, естері дұрыс емес!..

ЖОЛСЕРІК КЕЛІНШЕК *(одан сайын ышқынып)*. ...Хулиганы!..

ПОЙЫЗДЫҢ БАСТЫҒЫ. Қане, алға түсіндер!.. Жүріңдер былай қарай!.. Мен сендерге көрсетейін билет тексерудің қалай болатынын! Шагом марш!

САУДАГЕР ӘЙЕЛ. Дұрыс!.. Дұрыс, інім... бұларды сөйтіп құрту керек!

МЭЛИС ӘЛІБАЕВИЧ *(даусын барынша ызғарлы шығаруға тырысып)*. Тиш-ш! Тынышталыңдар! Бәрің де тынышталыңдар!.. *(Саудагер әйелге қарап)*. Сіздер кімге жақтасып тұрсыздар? Кімнің сөзін сөйлеп тұрсыздар? Сіздер қарапайым жолаушысыздар!.. *(Пойыздың бастығын көрсетіп)*. Ал мыналар кімдер? Бұлар кімнің үстінен күн көріп жүр? Кімнің қанын сорып, ақысын жеп жүр?! Қайран, халқым-ай!..

БИЛЕТСІЗ ЖОЛАУШЫ *(кенет айқайлап жіберіп)*. А-а, таныдым!.. Енді есіме түсті!.. Бұл кісі былтыр біздің ауылға депутат болам деп келген. Осы сөздерін тура сонда айтқан!..

МЭЛИС ӘЛІБАЕВИЧ *(бұрынғыдан бетер айбаттанып)*. Иә-иә, айтқам!.. Мен мұны талай жерде айтқам... Және болашақта да талай айта беретін болам!..

БИЛЕТСІЗ ЖОЛАУШЫ. Ха-ха! Ол сөзің саған, бәрібір, жәрдемдесе алған жоқ!.. Біздің ауыл сені тырапай асырған болатын!..

МЭЛИС ӘЛІБАЕВИЧ. Өйткені сенің ауылың рушыл ауыл! ...Өз руынан басқадан депутат сайламайды!.. Бірақ мен, бәрібір... бәрібір!..

ПОЙЫЗДЫҢ БАСТЫҒЫ *(бірдеңе түсінгендей)*. Тоқтаңыз!!! Тоқтай тұрыңыз!.. Депутат болғанда... бұл сонда... *(Мәлис Әлібаевичке)*. Кешіріңіз, сіздің документтеріңізді көруге бола ма?

Мәлис Әлібаевич қалтасынан куәлігін суырып беріп, сөзін қайта жалғайды.

МЭЛИС ӘЛІБАЕВИЧ. Бұлар сендердің қандарыңды сорып... Қандарыңды сорып... Ал сендер болсандар... Ай, халқым-ай!.. Қайран, менің халқым-ай!.. Сендер үшін қабырғам қайысты-ау менің!..

ПОЙЫЗДЫҢ БАСТЫҒЫ *(куәлікке шұқшия қарап, сосын шошып кетіп)*. А-а!. Апырмау, ұят болған екен... Масқара болған екенбіз... *(Жолсерік келіншекке)*. Ай, бұл не? Не сұмдық мынау? Сен өзі қандай адамсың? Көзіңді неге ашып қарамайсың? Сенімен енді сөз басқаша болады... *(Қайтадан Мәлис Әлібаевичке қарап)* Мәке, Мәлис Әлібаевич! Біз сізді білеміз... Сыртыңыздан өте жақсы білеміз... Біз байқамай, қателесіп... Қане-қане, кіріңізші!.. Бәріңіз де кіріңіздер!..

Бәрін күпеге кіргізіп жібереді. Сыртта Пойыздың бастығы мен Жолсерік келіншек қалады.

ПОЙЫЗДЫҢ БАСТЫҒЫ *(әлгіндегідей емес, мүлдем басқа ұнмен)*. Айналайын-ау!.. Қарағым-ау!.. Бұл кісі деген... бүкіл Алматы білетін... Қазақстан білетін, үлкен, жауапты қызметтегі кісі емес пе? Ойбай-ау... байқамайсың ба?!

ЖОЛСЕРІК КЕЛІНШЕК. Байқағанда... өзіңіз де көріп тұрсыз ғой...

ПОЙЫЗДЫҢ БАСТЫҒЫ. Енді...

МӘЛИС ӘЛІБАЕВИЧ *(купеден басын шығарып)*. Сіз, жолдас Пойыздың бастығы, бұл үшін дұрыстап жауап бересіз әлі!..

ПОЙЫЗДЫҢ БАСТЫҒЫ. Жақсы-жақсы, Мәлис Әлібаевич!.. *(Жолсерік келіншекке)* Әлгі...

АСАЙ МҮСЕЕВИЧ *(купеден басын шығарып)*. Мыналар неғып сыбырласып кетті!.. Мәлис Әлібаевич дейім, құдайақы, осылар бір пәле ойластырып жатыр!..

ПОЙЫЗДЫҢ БАСТЫҒЫ. Бұл қарындасымыз біздің теміржолдағы ең үздік... ең әдемі прәбәдник!

МӘЛИС ӘЛІБАЕВИЧ *(тамсанып)*. Шынында да, солай екен!.. Ғажап!..

ЖОЛСЕРІК КЕЛІНШЕК *(майысып)*. Кешіріңіз... Кешіріңіз, Мәлис Әлібаевич ағай... біз байқамай... Ат-шапан айыбымызды төлеуге әрқашан да дайынбыз...

АСАЙ МҮСЕЕВИЧ *(Мәлис Әлібаевичтің құлағына сыбырлап)*. Сенбеңіз... Бір сөзіне де сенбеңіз... Өтірік айтады, залым!..

МӘЛИС ӘЛІБАЕВИЧ. Тоқтай тұрыңызшы!.. *(Жолсерік келіншекке)*. Ат-шапан айып төлеймін дейсіз бе? Өте жақсы... Мен әрқашан дайынмын! Жайнаңдаған көзіңнен сол!..

ПОЙЫЗДЫҢ БАСТЫҒЫ. Мәлис Әлібаевич, жаңа айттым ғой, біз сізді сыртыңыздан өте жақсы білеміз...

ҚОШҚАРБАЙ. Жалғыз сіз емес, бүкіл Қазақстан біледі.

ПОЙЫЗДЫҢ БАСТЫҒЫ. Иә-иә, бүкіл Қазақстан... Сіз деген бүкіл халықтың... бүкіл қазақтың ең айтулы... ең белгілі...

ҚОШҚАРБАЙ. Ау, ең ұлы десейші... Ең ұлы!..

ПОЙЫЗДЫҢ БАСТЫҒЫ. Иә-иә, ең ұлы азаматтарының бірісіз...

АСАЙ МҮСЕЕВИЧ. Дұрыс айтасыз... Баяғының хандары... батырлары тап осы Мәлис Әлібаевичтай-ақ болған шығар!..

ПОЙЫЗДЫҢ БАСТЫҒЫ. Әрине, әрине *(Асай Мүсеевичке қарап, бірақ танымайтынын жасыруға тырысып)* Ал сізді де... сізді де сыртыңыздан, былай...

МӘЛИС ӘЛІБАЕВИЧ. Бұл кісі – Асай Мүсеевич!.. Қазақтың ең үлкен ғалымдарының бірі...

ҚОШҚАРБАЙ. Сұмдық!.. Ұлы ғалым... Бұл кісінің ашқан жаңалықтары!.. Әсіресе, біздің батыр бабамыздың бес жасында шешен, он жасында қол бастаған көсем болған дейтін жаңалығы сұмдық!.. Ұлы ғалым!..

ПОЙЫЗДЫҢ БАСТЫҒЫ. Міне, осындай кісілермен... өстіп... жол үстінде кездесеміз деген мүлдем күтпеген жағдай...

МӘЛИС ӘЛІБАЕВИЧ. Өмір деген сол – тура пойыз сияқты...

ПОЙЫЗДЫҢ БАСТЫҒЫ. Дұрыс айтасыз... Бірақ оны жұрттың бәрі біле бермейді... Тек сіздер сияқты... Мәлис Әлібаевич, өзіңіз сияқты терең ойлы басшылар!.. Жасыратыны жоқ, Мәлис Әлібаевич министр болады деген сөз бізге де жетіп жатады...

ҚОШҚАРБАЙ. Әй, министрің не айтып тұрған?! Одан да үлкен... одан да жоғары...

ПОЙЫЗДЫҢ БАСТЫҒЫ. Жақсы... жақсы, одан да жоғары!.. Біз сондай қуаныштымыз сіз үшін, Мәлис Әлібаевич!..

ҚОШҚАРБАЙ *(әндете бастайды)*.

Жасасын біздің қазақтар!

Ұлы қазақтар жасасын!

Дана қазақтар жасасын!

Барлық қазақтар жасасын!..

ПОЙЫЗДЫҢ БАСТЫҒЫ. Мәке, Мәлис Әлібаевич, ал енді тынығам, демалам десеңіздер... түннің де біраз уағы болып қалды...

МӘЛИС ӘЛІБАЕВИЧ. Иә-иә, дұрыс... Сөйткеніміз дұрыс!.. *(Жолсерік келіншекке)* Жайнаңдаған көзіңнен сол! Ат-шапан айып төлеймін деген сөзіңнен сол!

ЖОЛСЕРІК КЕЛІНШЕК. Мәлис аға, жақсы!.. Жақсы жатып, жайлы тұрыңыз! Айыбымызды төлейміз сосын!..

Мәлис Әлібаевич бастаған топ купеге кіріп кетеді.

ПОЙЫЗДЫҢ БАСТЫҒЫ. ...Бостан-босқа шу шығарып...

ЖОЛСЕРІК КЕЛІНШЕК. Қайдан білейін... Аяқ астынан... Күтпеген жерден! *(Есіне бірдеңе түскендей)* Айтпақшы, бұл купедегі бір кісіні басқа жерге ауыстыру керек екен ғой... *(купенің есігінен сығалап)* Ақсақал, сіз мында шығып кетіңізші. *(Билетсіз жолаушы шығады)*. Сіз қазір басқа орынға ауысасыз...

ПОЙЫЗДЫҢ БАСТЫҒЫ. Иә-иә, сізге қазір басқа орын тауып береді.

Пойыздың бастығы мен Жолсерік келіншек кетеді.

БИЛЕТСІЗ ЖОЛАУШЫ. Ой, Алла-ай! Біреу депутатпын деп, билетіңді тартып әкетеді. Біреу әкіммін деп, жатқан орныңнан қуып шығады. Қайтіп күн көруге болады-ей?

Купеден Асай Мүсеевичтің басы қылтияды.

АСАЙ МҮСЕЕВИЧ (өзіне). Айттым ғой... айттым, бұлардың түрі жанман!.. Мафия!.. Қарашы, әлгі екеуі сайрап сөйлеп тұрды да, бірден тілсіз қалды... Өлді ғой деймін... (*Билетсіз жолаушыға қарап*). Өне, есіктің алдына күзетші қойып қойыпты! Енді қайттім?.. Өлде айқайласам ба екен?

БИЛЕТСІЗ ЖОЛАУШЫ (өзіне). Сөйте тұра, демократия дейді... Қайдағы демократия?! (*Асай Мүсеевичке қарап*). Айтыңызшы, солай емес пе?

АСАЙ МҮСЕЕВИЧ. А-а, сіз сонда әлгі мафияның мүшесі емессіз бе?

БИЛЕТСІЗ ЖОЛАУШЫ. Ха-ха! Мафия болсам, тұрам ба өстіп...

АСАЙ МҮСЕЕВИЧ. А, солай ма? Онда бар ғой, біз бұл мафияны түптамырымен жоюымыз керек! Білесіз ғой, қазір сыбайлас жемқорлыққа қарсы заң шыққан!..

БИЛЕТСІЗ ЖОЛАУШЫ. Шығуын шықты ғой.. бірақ ол заңды орындалады деп, сізге кім айтып жүр?

АСАЙ МҮСЕЕВИЧ. А?! Неге орындалмайды?! Мен... мен ертең Алматыға барысымен баяндамада бұл туралы айтып... сөйтіп... Жо-жоқ, ең дұрысы, бірден полицияға... тура сіздің көзіңізше... сізді куә ғып тұрып, бәрін полицияға тапсырамын... Көреміз сонда заңның қалай орындалмайтынын!

БИЛЕТСІЗ ЖОЛАУШЫ. Рақмет сенім білдіргеніңізге!.. Бірақ мен Алматыға бара алмаймын ғой!!! Менің ауылым басқа жақта!

АСАЙ МҮСЕЕВИЧ. Не?

БИЛЕТСІЗ ЖОЛАУШЫ. Менің ауылым Алматы жақта емес, менің ауылым Мәскеу жақта! Мен сол ауылыма бара жатқан адаммын!

АСАЙ МҮСЕЕВИЧ (*сәл ойланып*). Ақсақал, сіз осы не айтып тұрсыз? Алматыға бармасаңыз, бұл пойызға неге мінісіз?!

БИЛЕТСІЗ ЖОЛАУШЫ. Ойбай-ау, неге мінбейім?! Мысалы, міне, өзіңіз қараңызшы, Алматы деген мына жақта! (*көрсетеді*). Ал менің ауылым, міне, мына жақта! (*көрсетеді*). Ал сонда мен бұл пойызға мінбегенде, қай пойызға мінуім керек?! Сенбесеңіз, өне, терезеге қараңызшы!..

Асай Мүсеевич сенбегендей, Билетсіз жолаушыға қарайды.

Сосын терезеге қарайды. Сосын біреу өлтірейін деп жатқандай, жан дауысы шыға айқайллап жібереді.

АСАЙ МҮСЕЕВИЧ. Ойбай, біз басқа пойызға мініп кетіппіз... Масқара болып басқа пойызға мініп кетіппіз... Тоқтатындар... Тоқтатындар деймі пойызды! (*Жын қаққан адамдай жан-жаққа жүгіре береді*).

(Бірінші бөлімнің соңы. Жалғасы бар)

Әдебиет теориясы

Комедия (лат. *comodia* – сауық-сайран, әуезді әуен) – өмір құбылыстарының, мінез-құлықтың, іс-әрекеттің күлкілі жақтарын көрсету мақсатымен сахнаға лайықталып жазылған драмалық шығарма. Комедия іштей юморлық, лирикалық, музыкалық, т.б. түрлерге жіктеледі.

Артық болмас білгенің

ЖҰМАБАЙ МЕДЕТБАЕВ

Жұмабай Медетбаев (08.03.1935, Қарақалпақстан, Қожелі ауданы, Шоманай ауылында дүниеге келген – 10.05.2005, Алматы қаласында өмірден өткен) – Қарақалпақстанның (1993) және Қазақстанның (1998) халық артисі.

Ташкент қаласындағы Театр және көркемсурет институтын, кейін Алматыдағы Құрманғазы атындағы консерваторияда оқып, оны 1965 жылы бітірген. Сол жылы Қарағандыдағы драма театрына жұмысқа орналасып, М.Әуезовтің «Еңлік – Кебек» пьесасында Кебектің бейнесін сомдаған. Ал 1966 жылдан бастап Алматыдағы М.Әуезов атындағы академиялық драма театрында қызмет еткен.

М.Әуезовтің «Қара қыпшақ Қобыланды», «Айман – Шолпан», «Қарагөз», Ғ.Мүсіреповтің «Қыз Жібек», т.б. пьесаларда күрделі бейнелерді сахналаған.

Домбырамен терме айтқан, жыршылығы да болған. «Қамбар батыр» жыры 1978 жылы Жұмабай Медетбаевтың оқуында күйтабаққа жазылды.

Көрермендердің көңілінен шыққан «Қымызхана» телевизиялық бағдарламасына белсенді актер ретінде қатысқан.

«Ақынжанды актер» атты естелік кітап Жұмабай Медетбаевтың 80 жылдығына арнайы 2015 жылы Алматыдағы «Білім» баспасынан жарық көрді.

1. Драма деген не? Оның жанрлық ерекшеліктері қандай?
2. Өздерің тұратын өлкедегі драма театрында Сұлтанәлі Балғабаеттың қай пьесасы қойылды?

1. Пьеса мен спектакль сөздерінің мағынасы бір ме?

2. «Тойдан қайтқан қазақтар» пьесасының идеясы не? Тақырыптың дәл осылай қойылу себебі неде?

1. Драмадағы көркемдік құралдарды анықтап, жазыңдар. Олардың қолданысын түсіндіріңдер.
2. Кестені толтырыңдар.

Шығарманың әсер еткен тұсы	Өз пікірім

1. Кейіпкерлерге мінездеме беріңдер. Оларды топтау және даралау арқылы сипаттама жазыңдар.
2. Авторлық идеяның өмір шындығымен байланысын анықтаңдар.

1. Әдебиет теориясында берілген комедия туралы анықтаманы пайдалана отырып, «Тойдан қайтқан қазақтар» пьесасының комедия деп аталу себебін анықтаңдар.

1. Қазіргі көрермен және заман шындығын сахналаудың маңыздылығы туралы сыни пікір жазыңдар.
2. Елді ілгері бастырмай келе жатқан қоғамдағы жағымпаздық және оны жоюдың жолдары туралы ой бөлісіңдер.

Оқу сауаттылығы

1. «Иә-иә. Мына долы ғой!.. Нағыз көкайылдың өзі ғой мынау!»

Сұрақ: Көкайыл деген нені білдіреді?

- a) көп білетін адам
- b) долы, ұрысқақ
- c) мылжың

2. «Ал мыналар кімдер? Бұлар кімнің үстінен күн көріп жүр?»

Сұрақ: «Кімнің үстінен күн көріп жүр» деген сөз қандай жағдайда айтылады?

- a) өтірікші
- b) арамтамақ
- c) суайт

3. «Тоқтай тұрыңызшы!.. (Жолсерік келіншекке). Ат-шапан айып төлеймін дейсіз бе? Өте жақсы... Мен әрқашан дайынмын!»

Сұрақ: «Ат-шапан айып төлеу» дегенде, автор қазіргі заманда нені меңзеген?

- a) архивтік мұралар
- b) өшейін айтылған сөз
- c) пара алу

Оқушы күнделігі

«Тойдан қайтқан қазақтар» пьесасын оқығаннан кейін қандай әсер алдың? Өздерің тұрып жатқан жерде осындай даңғазалық, ысырапшылдық, тағы да басқа жағымсыз қылықтар бар ма? Оларды сынау қажет пе? Осы мәселеге қатысты ойларыңды жазыңдар.

Фалаитор

Сұлтанәлі Балғабаев туралы хабарларды тауып, сыныпта пікірлесу ұйымдастырыңдар.

Артық болмас білгенің

«НҰРЛЫ ЖОЛ» ВОКЗАЛЫ

Астана қаласында «ЭКСПО –2017» халықаралық көрмесі өтті. Әлемдік маңызы бар осы шара үшін еліміздің астанасында «Нұрлы жол» теміржол вокзалы салынды. Вокзал ғимаратының аумағы – 120 мың шаршы метр. Ол тәулігіне 35 мың жолаушыны өткізе алады.

ЗАМАН БІЗДІКІ

1. Қазіргі заманда той қалай өтуі керек? Той мазмұнды өтуі үшін не қажет? Қаражат тұрғысынан қандай жоба ұсынар едіңдер? Өз ойларыңды ортаға салыңдар.
2. Қазіргі қоғамда даңғазалық қай салада көп деп ойлайсыңдар? Оны тоқтату үшін қандай шараларды ұсынасыңдар?

Артық болмас білгенің

Нобель сыйлығы – әлемдік жаңалықтар ұсынған немесе қоғам дамуына зор үлес қосатын әйгілі ғылыми-зерттеу жұмыстар үшін жыл сайын тағайындалатын халықаралық сыйлық.

Атақты Альфред Нобель өзінің ғылым саласына қосқан жаңалықтары арқасында өте көп мөлшерде табыс тапқан. Кейін есімін мәңгілікке қалдыру мақсатында ғылымның бес саласы бойынша сыйлық тағайындау туралы өсиетнама қалдырған. Бұл бес сала: әдебиет, химия, физика, медицина және бейбітшілікті нығайтуға сіңірген еңбегі үшін берілген.

Оның аманатын орындау жұмысы 1895 жылдан бастап қолға алынды. Бес сала бойынша алғаш сыйлықтарды беру 1901 жылдан басталды.

Швед банкі 1969 жылдан бастап экономика саласы бойынша да сыйлық тағайындады.

Құрметті оқушылар, оқу жылы аяқталып келеді, сондықтан екі мәселеде талқылау жасауды ұсынамыз.

1. Елімізде көрнекті жазушыларымыз құнды шығармалары үшін Мемлекеттік сыйлық иегері атанады. Сондай-ақ әлемде Нобель сыйлығы да бар. Сендер қазақтың қай көркем туындысын Нобель сыйлығына лайық деп ойлайсыңдар? Қазақ әдебиеті бойынша Нобель сыйлығын қай жазушыға, қай шығармасы үшін берер едіңдер? Осы туралы ойларыңды ортаға салыңдар.

2. Осы оқу жылында ең көп асық жинаған кім, қай топ екенін анықтап, жеңімпазды құттықтауларыңа болады.

IV бөлім бойынша
ТЕСТ

1. Қадыр Мырза Әлидің кітаптарының тізбегін табыңдар.

- A) «Қызыл жебе», «Қызыл кітап», «Біздің жақта қыс ұзақ»
- B) «Күміс қоңырау», «Жаңғалақтар», «Ноян қоян», «Алуан палуан»
- C) «Таңғажайып дүние», «Қызыл жебе», «Қызыл кітап»
- D) «Тағдыр», «Мәңгі майдан», «Сыр сандық», «Қызыл кітап»
- E) «Еңіреп өткен ерлер-ай», «Тар кезең», «Қартқожа»

2. Шығармаларды авторлары бойынша сәйкестендіріңдер.

1) «Ақбілек»	A) Қ.Жұмаділов
2) «Қызыл кітап»	B) Қ.Мұханбетқалиев
3) «Тар кезең»	C) Қ.Мырза Әли
4) «Атау-кере»	D) О.Бөкей
5) «Тағдыр»	E) Ж.Аймауытов

- a) 1a, 2b, 3d, 4c, 5d
- b) 1c, 2b, 3a, 4e, 5d
- c) 1e, 2c, 3b, 4d, 5a
- d) 1e, 2d, 3b, 4c, 5a
- e) 1c, 2a, 3d, 4b, 5b

3. Қараңызшы үлкенге,

Кішіңізге:

Орнында ма санамыз?

Күшіміз де?!

Мамонт құсап

Жігіттік,

Азаматтық

Қалған жоқ па көміліп ішімізде?!

Бұл үзінді қай шығармадан алынды, авторын белгілеңдер.

- A) «Дала, сенің ұлыңмын», Ж. Әбдірашев
- B) «Батыр Баян», М.Жұмабаев
- C) «Қызыл кітап», Қ.Мырза Әли
- D) «Дала, сенің ұлыңмын», Қ.Мырза Әли
- E) «Шығамын тірі болсам адам болып», С.Торайғыров

4. С.Балғабаевтың «Тойдан қайтқан қазақтар» комедиясындағы кейіпкерлерді рөлдері бойынша сәйкестендіріңдер.

1) Қошқарбай	А) саудагер
2) Асай Мүсеевич	В) билетсіз жолаушы
3) Мәлс Әлібаевич	С) жауапты қызметкер
4) Аты белгісіз әйел	Д) тарихшы ғалым
5) Аты белгісіз ер адам	Е) аудандық әкімшіліктің қызметкері

- a) 1b, 2a, 3e, 4c, 5d
- b) 1c, 2d, 3b, 4a, 5b
- c) 1a, 2b, 3d, 4c, 5e
- d) 1e, 2d, 3c, 4a, 5b
- e) 1d, 2a, 3b, 4c, 5e

5. Қазіргі замандағы ысырапшылдық қай шығармада сатира арқылы суреттелген?

- А) «Тойдан қайтқан қазақтар»
- В) «Бесеудің хаты»
- С) «Томирис»
- Д) «Тәуекел той»
- Е) «Шақан – Шері»

6. Ұяламын қарауға шағалаға.

Мылтық ұстап, шалқарды жағалама.

Құстың зарын естісе,

Не демекші

Саған ана, мына жер –

Маған Ана?!

Үзінді қай шығармадан алынған? Авторын белгіле.

- А) «Бесеудің хаты», Қ.Мырза Әли
- В) «Қызыл кітап», Қ.Мырза Әли
- С) «Дала, сенің ұлыңмын», Ж.Әбдірашев
- Д) «Аққулар ұйықтағанда», М.Мақатаев
- Е) «Дала, сенің ұлыңмын», Қ.Мырза Әли

7. Қадыр Мырза Әлидің «Қызыл кітап» поэмасы қай жылы жазылды?

- А) 1968
- В) 1998

- C) 1986
- D) 1997
- E) 1987

8. С.Балғабаевтың драмалық шығармалар тізбегін анықтаңдар.

- A) «Тойдан қайтқан қазақтар», «Бесеудің хаты», «Мико, Жымбала және қасқыр»
- B) «Тойдан қайтқан қазақтар», «Мико, Жымбала және қасқыр», «Қош бол, менің ертегім»
- C) «Тойдан қайтқан қазақтар», «Ең әдемі келіншек», «Біз де ғашық болғанбыз»,
- D) «Тойдан қайтқан қазақтар», «Менің әжем сиқыршы», «Аққулар ұйықтағанда».
- E) «Тойдан қайтқан қазақтар», «Томирис», «Бесеудің хаты», «Мико, Жымбала және қасқыр»

9. Қадыр Мырза Әлидің «Жаралы жолбарыс» поэмасындағы бас кейіпкер кім?

- A) Шақан-Шері
- B) Томирис
- C) Махамбет Өтемісұлы
- D) Кебек
- E) Исатай

10. Сұлтанәлі Балғабаевтың ең алғашқы пьесасы қалай аталады?

- A) «Ең әдемі келіншек»
- B) «Менің әжем сиқыршы»
- C) «Мико, Жымбала және қасқыр»
- D) «Қыз жиырмаға толғанда»
- E) «Тойдан қайтқан қазақтар»

БІЛІМІҢДІ ТЕКСЕР

1. – Әй, керім!.. Әй, керім! – деп, Ербол да сұқтанып, тамсанудың үстінде еді. Абай: «Қалай айттың, қалай айттың?» – деп, жолдасының жаңағы айтысын қайта-қайта қайыртты да:
– Ал мен бір нәрсе айтайын ба? Бұның ... деген аты сұлу емес. Сай емес! Жаңа ат қоямыз. Оны дәл осы арада сен таптың. ... аты қалсын, шын аты «Әйгерім! Әйгерім» болады! – деді...
Көп нүктенің орнына тиісті сөзді табыңдар.
2. Бала енді асығып, өз шешесіне қарай жақындай беріп еді, Жұманның қатыны, ... деген бір жеңгесі:
– Телғара! Айналайын Телғара! Соқталдай азамат боп кетіпсің-ау! – деп, мойнынан құшақтай алып, бетінен сүйді. Тағы бір жеңгесі – Ызғұттының қатыны Тобжан да сүйді...
Көп нүктенің орнына тиісті сөзді тауып, Абайды Телғара деген кім екенін анықтаңдар.
3. ... есіне Сыздық төре айтты деген сөз түсті. Оқи-оқи миында жатталып қалған сол монологті Кенесары ұрпағы – Сыздық төренің өзі келіп, құлағына сыбырлап тұрған тәрізді. «Арқа сүйер асқар тауың – өз мемлекетің болмаса, асыранды итсің. «Ит қарны тойған жерде жүреді» дейді...»
...Темір есік сарт-сұрт ашылып, камераға әлдекімдер кірді.
Сыздық төренің сөзін есіне алған кім екенін ойлап, қай шығармадан алынғанын анықтаңдар.
4. – Өзге-өзгенді не қылайын, Біржан аға, – деп бастап, қонағына жаңа бір қуаныш жүзімен қарады. – Ел ақтаған бір ақын болушы еді. Тілін безеп, жанын жалдап, тіленшілікпен байды сауып, сөз қадірін сол кетіруші еді. Үн түзеген бір әнші болушы еді. Кім көрінгеннің қосшысы. Әр кез, әр мырзаның қосалқысы. Ән қадірін түсіріп, бір атым насыбайдай арзан етіп еді. Сен әнді босағадан өрлетіп, төрге шығардың, соныға ғана қуанам... Осының-ақ қадір-қасиетінді тануға жетіп тұр!.. – деді.
Біржан құп тыңдап, өзі де сүйсіне көтеріліп:
– Шіркін, айтушы мен болғанда, үнемі ұқтырушым сен болсайшы, Абай! – деді. Әйгерім де, өзге жиын да екеуін дәл ұғынғандай, түгел қостап күлісті.

**Роман ықшамдалып берілген, сондықтан жоғарыдағы диалог қай та-
рауда айтылуы мүмкін екенін оймен табыңдар.**

5. Құдайдың құдіретімен омарташы араға айналды... бірақ бал арасына емес, малға тыныштық бермейтін көкбас сонаға айналды. Айналуды сол екен, арғы жиектегі Қызға зымырай ұшқан. Ұшқан қалпы ғашығына жетіп, иығына қонды. Не болғанын білмей, сасып қалған Қыз қолындағы екі бүктелген қамшымен сескене салып қалғанда, енді ғана арманына жеткен... қанатын серпуге шамасы жетпей, тырапай асып, домалап түскен... мәңгілікке...

Үзінді қай шығармадан алынған? Құбылуға түскен қай кейіпкер екенін анықтаңдар.

6. Тірі болсаң –
Тірісің сен ауылмен,
Ұлы болсаң –
Ұлыңмен сен ұлысың!..

Үзінді қай шығармадан алынғанын, оның жанрын және авторын анықтаңдар.

7. Қашқан кезде адамнан
Ізін қандап,
Тау ешкісі өтеді құзыңды аңдап.
Қызыл кітап –
Тірі жан тимесін деп,
Хайуанатқа берілген қызыл мандат.

Баяғыдай көбінің халі бірақ –
Мойындарын үзеді әлі бұрап.

Қызыл кітап –
Бұл өзі қызық кітап:

Тысы жұқа,
Астары қалыңырақ!

Үзінді қай шығармадан алынғанын, оның жанрын және авторын анықтаңдар.

8. Маған қонар –
Саған бақыт қонса кеп,

Менен алар –
Сенен біреу алса көп...
Ұлым менің,
Құлың емес тек қана –
Қиялдаймын
Қожайының болса деп!..
Үзінді қай шығармадан алынғанын, оның жанрын және авторын анықтаңдар.

9. «Бел-белесте», «Қияда», «Тайғақта», «Асуда», «Жайлауда», «Өрде», «Қайтқанда», «Қат-қабатта», «Оқапта», «Биікте», «Шытырманда», «Еңісте».

«Абай жолы» роман-эпопеясындағы қай тараулардың аты жазылмай қалғанын анықтап, дәптерлеріңе жазушы орналастырған ретпен жазыңдар.

10. ...Иә, жалғыздық. Сол жалғыздықтан тағы да Көкен мен Аналық құтқарып еді. Бұл өмірде бар-жоғы белгісіз дарбазасыз дара үйде ішперге ас, киерге киім таба алмай, зар еңіреп, зар жұтып жатқанында, тумасынан бетер бәйек болып қамқор қолын созды... «Халық жауының» әйеліне қыл аяғы қара жұмыс та бермей, қаңтарып тастағанда, тағдырдың осы бір дағдарысынан аман-есен алып шыққан да солар. Бір күні жұмыстан өдеттегіден тым ерте оралған Көкен:

– Ойбай, Нүрке, саған жасырыну керек, – деді өңі боп-боз болып. – Ауданнан адам шығып, сені қамауға алатын көрінеді. Шолаққолдың айқайлап айтқан бұйрығын есіктің сыртынан естіп қалған бір сенімді кісі айтты...

Үзінді қай шығармадан алынғанын, оның жанрын және авторын анықтаңдар.

11. – Кенесары атамыз әділет үшін, қазақ халқының бақытты ғұмыры, азаттығы үшін басын бөске тігіп, ақыры, жат қолынан ажал тапқан жоқ па?! – деп күлді Аяған. Шал көзін кең ашып, жаутаңдап, жігітке қарады. – Оның жеңілісінің өзі ұлы жеңіс деуші едіңіз ғой. Ол бақыт дегеннің не екенін білген жоқ, қысқа ғұмыры жанталасқан күреспен, азаппен өтті. Кенесарыдай ардагер ұлдарының арқасында қазақ халқы бақыттың шын бағасын білді, аға. Ал Кенекемнің ұлы – Сыздықтың

өмірі ше? Ол да әке жолын таңдады. Оның өмірі де кілең жеңілістерден тұрмай ма, аға?

Үзіндіде қай кейіпкердің сөзі берілген? Бұл сөздерді ол кімге айтып жатыр? Шығарманың жанрын және авторын анықтаңдар.

12. Қатын суының айлағындағы керемет үй, көл-көсір байлық, қора толған мал, бал аралары иен қалды. Қалса – қалсын, көп ұзамай, Қатынға тоған орнатылып, су көтерілгенде, бәрібір, шіріп астында қалады...

Су астында Нюра Фадеевнаның жетімсіреген зираты да қалады...

«НЕГЕ БІЗ ОСЫ...»

Бұл сөздер кімге тиесілі? Оның бұлай айтуының себебі неде? Шығарманың жанрын және авторын анықтаңдар.

13. Мылтық көрсем төрлерден іліп қойған,

Менің мазам кетеді күдікті ойдан.

Жұртпен бірге мәз болып,

Ду-ду етіп

Қайта алмаймын одан соң күліп тойдан.

Аңшылыққа қалай жұрт қызығады?!

Қан жуады олардың ізін өлі.

Көргеннен-ақ мылтықты

Менің үшін

Дүниенің дидамы бұзылады.

Үзінді қай шығармадан алынғанын, оның жанрын және авторын анықтаңдар.

14. ... Осылайша 1887 жылдың қысында орыстың данасы Пушкин өзінің сүйікті Татьянасын қолынан жетектеп кеп, кең қазақ сахарасына ең алғаш рет қадам басты...

ЭПИЛОГ

...Ақшоқыда туған өлең, өлең мен өн көшіріліп, жатталып, Мұхаметжан өуенімен Ұлжан ауылына жеткен еді.

Көп нүкте арқылы жасырылған тараудың атын және оның қосымша тақырыбын табыңдар.

15. Сендік арды,
Сендік намыс, ұятты
Ардақ тұтып,
Жұлдыздарың жиі ақты!..

Туған дала,
Түсінгенге –
Тағдырың
Эстафета таяқшасы сияқты...

Қайран бабам
Бірақ оны
Әкеме
Аман-есен өз қолымен тапсырды!..

Сондықтан да
Мен оны
Салтанатпен ұсынамын ұлыма!
**Үзінді қай шығармадан алынғанын, оның жанрын және авторын анық-
таңдар.**

16. Сыншының келіп көрді отыз-қырқы,
Күреңбай көріп деді: «Жаман сұрқы,
Алдынан ұмтылғанда аң құтылмас,
Артынан жөнелгенде жетпес жылқы!»

Сөзіне Күреңбайдың жұрт таңғалды,
Не сыншы, не сұңғыла ортаға алды.
Жылқының қырағысы, шежіресі –
Күреңбай көзін сүзіп тұрып қалды.

Күреңбай көзі тұнып көп қадалды,
Айналып алды-артына көзін салды.
Естуге Күреңбайдың байлау сөзін,
Тарқамай көптің тобы тұрып қалды.

Күреңбай көріп тұрып артын, алдын:
– Жануар жүйрігі екен жылқы малдың,

Жері ұзақ, күші алдында, өрен жүйрік,
Бітімі өзі айтып тұр жануардың.
Күреңбай сыншы қай атқа сипаттама бергенін ойлап табыңдар. Аттың
сипаттамасын өз сөздеріңмен жалғастырыңдар.

17. ... – көркем шығармадағы оқиға мазмұнын, мәнін оқырманға таныстыратын кіріспе бөлімі.

... – әдеби шығармадағы кейіпкердің бейнесін жасауға тірек, негіз болатын өмірде болған адам, яғни өмірде бар бастапқы тұлға.

... – көркем шығармада суреттелген оқиғаны рет-ретімен жүйелеу, мазмұндау.

... – өзара жалғасқан оқиғалардың тізбегі, біртұтас желісі. Оның негізі – өмірлік тартыс, конфликт, кейіпкерлердің қарым-қатынасындағы қақтығыс.

Көп нүктенің орнына тиісті атауларды тауып жазыңдар.

18. Нұрхан. Апыр-ай, Ғабит, мұнда біреу отыр.

Мүсірепов. Иә, отыр.

Нұрхан. Ау, жарқыным, кісілер келді үйіңе. *(Дыбыс жоқ. Естімеді). (Келіншектің иығынан тартады. Омырауын балаға тосқан күйі аңырып бері қарағанда, бесікте жансыз жатқан бала көрінеді).* Ау, байғұсау, не болды? *(Әйел оларды елемей, айдалаға қарайды).*

Мүсірепов *(есікке тұра ұмтылып, көмекшілерді шақырады).* Мұнда! Тез! *(Бері бұрылып).* Ей, ит озбырлық! Голощекин осыны көзімен көрмейді, а!

Нұрхан. Ол – құдай! Көзін шел басқан құдайсымақ.

Мүсірепов. Мұндайды көрсе, рақаттана ма деп қорқамын.

Нұрхан. Онда анау ұлып жүрген қорқау қасқырдан несі артық?

Мүсірепов. Қорқау қасқырды табиғат о баста солай жаратқан. Голощекин адам баласы ғой.

Нұрхан. Адамнан шыққан қорқаулар қасқырдан да қатыгез. *(Көмекшілер кіреді).* Әй, бәрібір, қатарға қосылмас. *(Келіншекті иығынан тартып).* Күлөңда, аман ба? *(Әйел тіл қатпай, аңырып шаңыраққа қарайды. «Көкіл» күйі күңіренеді).*

Мүсірепов *(көмекшілерге).* Бүкіл ауылдан бірінші көрген тірі адам, өліктен айырмасы шамалы. Тамақ беріп көріңдер. Көрер жарық сәулесі болса, тірі қалар. *(Әлдекімге кіжініп).* Арсыздар! *(«Көкіл» күйі күңіренеді).*

Үзінді қай шығармадан алынғанын, оның жанрын және авторын анықтаңдар.

19. «Құтты біліктің» мәтінінен 1825 жылы ең алғаш рет үзінді жариялаған француздық түркітанушы, профессор Ал зерттеуді 1870-1890 жылдары қолға алған – венгр ғалымы ... мен орыс ғалымы Сол кезден бастап әлем ғалымдары бұл еңбекті жан-жақты зерттей бастады.

Көп нүктенің орнына ғалымдардың тегін анықтап жазыңдар.

20. «...» – Абай Құнанбайұлының 1895 жылы жазған өлеңі. Әрқайсысы 4 тармақты 7 шумақтан тұрады, көлемі – 28 жол. Бұл өлең ақынның болашағынан үлкен үміт күткен баласы Әбдірахманның қайтыс болуына байланысты шығарылған.

Өлең он бір буынды қара өлең ұйқасымен жазылған. Алғаш рет 1909 жылы Санкт-Петербургте жарық көрді.

Берілген мәліметтер қай шығармаға қатысты екенін табыңдар.

21. Ағаштың үгіндісін төсеген орталық алаңға әкеліп салған тақтайды сүйемдей жерге батыра, арбаны тісімен тартқан алып ортаға келіп тұра қалды. Арбаға жабылған ақ жабудың төрт жағына бірдей етіп төрт тілде қарамен жазған жазу бар – «Арбаның салмағы жетпіс бес пұт» деген жазу айқын көрініп тұр.

– Шығыс Еуропаның үздік атағын алған Россия палуаны Мұқан Мұңайтпасов... – деді басқарушы.

– Бұл орыс емес, маңғұл ғой өзі... – деген дауыстар тұс-тұстан шықты.

– Я не мангул, рус, из казахской степи, – деді қоңыр дауысты палуан. Музыка жайлап алуан түрлі үнмен ойнай бастады да, үн ырғағымен орыс палуандары өнерлерін көрсете берді.

Үзінді қай шығармадан алынғанын, оның жанрын және авторын анықтаңдар.

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз.....	3
---------------	---

I бөлім

КЕҢІСТІК ПЕН УАҚЫТ

Оралхан БӨКЕЙ.....	5
«Атау-кере» (<i>Повесть. Басы. Ықшамдалған</i>).....	8
Жарасқан ӘБДІРАШЕВ.....	37
«Дала, сенің ұлыңмын» (<i>Өлең. Басы. Ықшамдалған</i>).....	41
I бөлім бойынша тест.....	55

II бөлім

ЗАМАН ШЫНДЫҒЫ

Баққожа МҰҚАЙ.....	58
«Өмірзая» (<i>Роман. Басы. Ықшамдалған</i>).....	61
Ерболат ӘБІКЕНҰЛЫ.....	88
«Пәтер іздеп жүр едік...» (<i>Әңгіме. Басы</i>).....	90
II бөлім бойынша тест.....	102

III бөлім

ҒАСЫРЛЫҚ ТУЫНДЫ

Мұхтар ӘУЕЗОВ.....	105
«Абай жолы» (<i>Роман-эпопея. Бірінші кітап. Ықшамдалған</i>).....	112
III бөлім бойынша тест.....	187

IV бөлім

ТАБИҒАТ ЖӘНЕ АДАМ

Қадыр Мырза ӘЛИ.....	190
«Қызыл кітап» (<i>Поэма</i>).....	195
Сұлтанәлі БАЛҒАБАЕВ.....	215
«Тойдан қайтқан қазақтар» (<i>Комедиялық драма. Басы</i>).....	216
IV бөлім бойынша тест.....	237
Білімді тексер.....	240

Учебное издание

**Алмуханова Риза Таскынғалиевна
Раушанов Есенғали Абдижапбарович
Омарханов Ернур Аханович**

КАЗАХСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

Учебное пособие естественно-математического направления
для 11 классов общеобразовательных школ

(на казахском языке)

Редакторы
Техникалық редакторы
Мұқабаның дизайнері
Дизайнын жасаған және
компьютерде қалыптаған

***Ғұсман Жандыбаев
Зайра Бошанова
Ермек Мейірбеков
Гүлмира Өтенова***

ИБ № 7461

Басуға 25.06.2020 ж. қол қойылды. Пішімі 70×90^{1/16}.
Қаріп түрі «SchoolBook Kza». Офсетті басылым.
Баспа табағы 15,5. Шартты б.т. 18,13.
Таралымы 3000. Тапсырыс №

Жазушы баспасы
050009, Алматы қ., Абай даңғылы, 143-үй,
тел. (727) 394 41 55; факс: (727) 394 41 64.
e-mail: zhazushi@mail.ru

ISBN 978-601-200-696-4

9 786012 006964